

**Міністерство освіти і науки,
молоді та спорту України
Тернопільський національний
економічний університет**

Василь Ухач

***Історія держави і
права України***

***Навчальний посібник
(конспекти лекцій)***

Тернопіль 2011

УДК 342(477).12
ББК 67.3(4Укр)я73
У-73

Рекомендовано до друку
науково - методичною Радою юридичного факультету
Тернопільського національного економічного університету
(Протокол № 9 від 26 травня 2011 року)
Рекомендовано до друку Вченою радою
Тернопільського національного економічного університету
(Протокол № 7 від 08 червня 2011 року)

Рецензенти: **Кузьминець О.В.**, доктор історичних наук, професор, начальник кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ.
Захарченко П.П., доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.
Тищик Б.Й., канд. юрид. наук, професор, завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Ухач В.З.

У 73 *Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). - Тернопіль: Вектор, 2011. - 378 с.*

У навчальному посібнику відповідно до програми навчальної дисципліни «Історія держави і права України», на основі найновіших досягнень вітчизняної та світової історико-правової науки, у конспективній формі висвітлюються основні етапи формування та еволюції державного ладу, права, суду та судового процесу в Україні з найдавніших часів до сьогодення.

Авторський задум полягав у розробці конспектів, які б, з одного боку, увібрали фундаментальний і узагальнюючий матеріал, а, з іншого, допомогли студентам, оперативного, а головне якісно оволодіти знаннями з українського державо - та правотворення.

Автор висловлює подяку українському підприємцю Козачку Віктору Степановичу за фінансову підтримку видання.

© В.З. Ухач, 2011
© ТНЕУ, 2011

Передмова

У сучасних умовах підвищення ролі освіти в соціальному розвитку, вона стає одним з важливих чинників суспільного прогресу, тому виникає необхідність пошуку нових систем освіти, більш демократичних, диверсифікованих, результативних із позицій інтересів суспільства, які переборюють професійну замкненість і культурну обмеженість та орієнтуються на широку освічену особистість.

Система вищої юридичної освіти є складною і взаємодіє з політичними, економічними, культурними і соціальними системами. В таких умовах вища юридична освіта не може бути пасивною, а повинна суттєво і динамічно впливати на оточуюче середовище, формуючи цивілізоване демократичне правове поле. В цьому аспекті її позитивна роль і просвітницька місія є значною, а часом - вирішальною (*Концепція розвитку вищої юридичної освіти в Україні, редакція від 14.10.2009 р.*).

Відповідно до основних принципів ООН щодо суспільної ролі й місця правника, визначено, що юрист - це відкрита та доступна для клієнта особа, що на засадах здобутої кваліфікації та дотримання високих стандартів моральності та професійної етики здійснює свою діяльність із захисту прав та законних інтересів клієнта з урахуванням публічного порядку держави. Звідси *основне завдання вищої юридичної освіти полягає у підготовці кваліфікованих фахівців у галузі права, які працюють на утвердження в суспільстві верховенства права та правової свідомості й правової культури.*

Поділяємо позицію знаних науковців, що особливо актуальним в умовах сьогодення є відновлення ґрунтовної історико-правової підготовки студентів юридичних навчальних закладів. Серцевиною професійної правової соціалізації майбутніх юристів має стати пізнання закономірностей національного державо- і правотворення, причин перервності державного будівництва при безперервності еволюції вітчизняного права, розуміння процесу природно-історичного вдосконалення правових форм переважно на національному ґрунті.

Історія держави і права України - обов'язкова фундаментальна юридична дисципліна, яка передбачає вивчення студентами основних етапів, закономірностей та специфічних умов формування і розвитку державності українського народу та права України з найдавніших часів до наших днів.

За своєю сутністю українська державність є європейською і водночас унікальною, оскільки протягом всієї своєї історії вона формувалася, розвивалася, змінювалася під впливом як східної, так і західної державно-правових традицій. Завдяки безмежній вірі в Бога, витримці, внутрішній мудрості і терпінню український народ не втратив своєї державності на крутих поворотах світової історії, як це нерідко траплялося з іншими народами, а зберіг свій державно-правовий статус, самобутню культуру і писемність.

Аналіз джерел вітчизняного права показує, що вони також не втратили національного відтінку. На думку авторитетного дослідника історії держави і права П. Музиченка, у всій історії нашого законодавства ми не знайдемо прикладів, коли б воно було механічно скопійовано з іноземних зразків, як наприклад, законодавство Петра I в Росії. На різних етапах іноземні інститути права завжди перелаштовувались на український лад. Прикладом може слугувати дія Магдебурзького права на українських землях, яке впродовж усього часу застосування тут так і не наблизилось до оригіналу.

Історію української держави і права не можна вивчати без урахування безпосереднього зв'язку з тими явищами, які їх формували і визначали суть і особливості функціонування державно-правових інститутів.

Відродження української державності в 1991 році відкрило можливість об'єктивного вивчення історії держави і права України. Нині історико-правова наука намагається подолати односторонність у трактуванні історико-правових питань, врахувати кращі світові надбання.

Мета вивчення курсу „Історія держави і права України” полягає в тому, щоб майбутні юристи оволоділи знаннями про загальні закономірності й характерні особливості виникнення, функціонування, зміни різних типів і форм держави і права українського народу на різних історичних етапах його розвитку.

Магістральною метою дисципліни є формування широкого загальнокультурного та професійного юридичного світогляду, необхідного сучасному юристу. Водночас історія держави і права України несе в собі великий виховний потенціал і перш за все формує в студентській молоді почуття патріотизму.

Головним завданням курсу "Історія держави і права України" є точне і систематичне викладення основних фактів, подій, процесів розвитку держави і права, наукове узагальнення й аналіз історико -

правового матеріалу, і на основі цього - пошук шляхів реалізації ідеї громадянської злагоди між державно - правовими інститутами і громадянським суспільством.

Головною методологічною передумовою курсу "Історія держави і права України" є історична наступність у розвитку державно - правових інститутів. Поділяємо позицію фахівців науки історії держави і права України, що поступальний хід розвитку української державності в окремі періоди історії міг уповільнюватися, пристосовуватися до певної історичної ситуації, але ніде і ніколи не припинявся.

Місце історії держави і права України в навчальному процесі визначається її значенням як:

- а) юридичної науки (вивчає правові аспекти суспільного життя);
- б) суспільно - політичної науки (вивчає такі суспільно - політичні явища, як держава і право);
- в) історичної науки (вивчає державно - правові явища в їх історичному зв'язку).

Виходячи з цього, історія держави і права України займаючи важливе місце в системі юридичних державно - правових дисциплін, тісно пов'язана з іншими, як юридичними так і соціально-гуманітарними дисциплінами, а саме:

- з теорією держави і права, де спираючись на встановлені теорією загальні закономірності, визначення, дефініції, досліджує виникнення і розвиток державних і правових інститутів у конкретних історичних умовах України;
- з історією України, правда на відміну від останньої, вона досліджує такі суспільні категорії, як держава і право в минулому;
- з конституційним правом України, однак історія держави і права України насамперед досліджує історію конституційного і державно - правового розвитку минулого України;
- з історією держави і права зарубіжних країн; історією вчень про державу і право та ін.

Виходячи з мети та завдань, за результатами вивчення курсу історія держави і права України студенти повинні:

Знати:

- предмет, завдання, періодизацію курсу „Історія держави і права України”;
- закономірності еволюції суспільного ладу на різних етапах розвитку української державності;

- закономірності і характерні особливості історичного розвитку систем органів державної влади, центрального й місцевого управління, суду, правоохоронних органів в Україні;
- джерела, кодифікації, еволюцію галузей українського права на всіх етапах історичного розвитку;

Уміти:

- пізнавати й пояснювати історію державно - правового розвитку України;
- використовувати історичний досвід українського державо- і правотворення у практичній діяльності;
- спираючись на принцип історизму, наукові методи пізнання, аналізувати джерела українського права;
- на основі історико-правових знань вдосконалювати національну свідомість, правову культуру, розуміти значення державно - правових інститутів у житті суспільства.

Дисципліна «Історія держави і права України», яку студенти вивчають на першому курсі денної та заочної форми навчання, серед форм навчального процесу, включає лекції, семінари, курсові роботи, ІНДЗ, СРС та інші форми роботи.

Авторський задум полягав у розробці навчального посібника (конспектів лекцій), які б, з одного боку, увібрали фундаментальний і узагальнюючий матеріал, а, з іншого, допомогли студентам, оперативно, а головне якісно оволодіти знаннями з українського державо- та правотворення, враховуючи при цьому особливості кредитно-модульної системи, передбаченої Болонським процесом.

Структуру і логіку висвітлення навчального матеріалу побудовано за розділами відповідно до авторського бачення періодизації курсу. Кожен конспект лекції висвітлюється у цілому за єдиним планом: державний лад (органи центральної та місцевої влади, місцевого самоврядування), джерела та характерні риси права, судові та правоохоронні органи, (суспільно-політичний устрій висвітлюється лише в окремих темах, що пояснюється прагненням автора приділити основну увагу державно-правовим питанням). До кожної теми подано перелік основної та додаткової літератури. У другій частині навчального посібника подано програму курсу, методичні зауваги та плани семінарських занять (з питаннями, завданнями і тестами для контролю і самоперевірки), рекомендації з підготовки та перелік ІНДЗ, тематику курсових робіт, перелік екзаменаційних питань.

При підготовці навчального посібника (конспектів лекцій), автор використав цілий пласт джерел: підручники, навчальні посібники, монографії, статті, навчально - методичні матеріали не одного покоління істориків держави і права України, зокрема: І Бойка, О. Бойка, В. Гончаренка, В. Іванова, П. Захарченка, В. Заруби, В. Кульчицького, О. Кузьминця, О. Копиленка, М. Копиленка, М. Кравчука, Р. Лащенко, П. Музиченка, О. Мироненка, М. Настюка, А. Рогожина, В. Смолія, Л. Окіншевича, А. Пащука, А. Середи, В. Тація, І. Терлюка, А. Ткача, Б. Тищика, Н. Толкачової, В. Чеховича, І. Усенка, О. Ярмиша, А. Яковлєва, О. Шевченка, Ю. Шемчушенка, В. Шевчука та інших, за що автор-упорядник висловлює їм щиру шану і подяку.

Завершується вивчення курсу складанням іспиту.

Підсумовуючи зауважимо, що засвоєння курсу "Історія держави і права України" не є легким заняттям. Ця справа вимагає певної затрати часу і дисципліни розуму. Але тільки в процесі напруженої праці ти, молодий друже, відчуєш інтелектуальну насолоду і впевненість у тому, що будеш гідним представником національної правової еліти, займеш тверду громадянську позицію.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 1. Історія держави і права України як наука і навчальна дисципліна **2 год.**

План

1. Предмет, завдання, функції історії держави і права України. Місце в системі юридичних державно – правових дисциплін.

2. Методологія курсу «Історія держави і права України».

3. Періодизація історії держави і права України.

4. Історичні джерела та основні етапи історіографії держави і права України.

5. Значення історії держави і права України, її роль у професійній підготовці юриста.

1. Предмет, завдання, функції історії держави і права України. Місце в системі юридичних державно – правових дисциплін.

В умовах розбудови незалежної України актуальним і вкрай необхідним стає підвищення рівня державно - правової свідомості як частини самосвідомості народу. Без пізнання та глибокого осмислення минулого, яким би складним та суперечливим воно не було, неможливо творити нову державу, серцевиною якої має стати право. Держава і право тісно взаємопов'язані. Право - основа держави, частина духовної культури народу. Високорозвинене право завжди надавало надзвичайної сили і народові, і державі. І навпаки: держави, де панувало «безправ'є», були приречені.

Мета курсу «Історія держави і права України» - оволодіння необхідними знаннями з історії держави і права нашої країни, що необхідно студентам-юристам, так і практикам для кращого пізнання сутності, функцій і соціального призначення держави, її правової системи, орієнтування у внутрішніх і зовнішніх процесах, перспективах і можливостях їх розвитку і, відповідно, для ефективного виконання своїх професійних обов'язків.

Вивчення будь - якої дисципліни в юридичному навчальному закладі починається з визначення її предмета.

Предметом історії держави і права України є пізнання процесу зародження та розвитку держави і права, державно - правових категорій та інститутів, судової системи, правового становища населення, джерел права та правової системи в їх історичній конкретності та хронологічній послідовності.

Об'єктом історії держави і права України є державно - правові явища в історичному розрізі, зокрема:

- *організація і діяльність органів державної влади, центрального та місцевого управління, судочинства;*
- *джерела національного права, кодифікації, еволюція галузей права, зміст найважливіших юридичних інститутів та норм;*
- *взаємозв'язок державних органів та правових інститутів.*

Як і кожна наука, історія держави і права України має певні завдання:

- *оволодіння науковим інструментарієм історії держави і права України;*
- *розкриття основних закономірностей процесу державно - правового розвитку, починаючи з часів виникнення держави та права і закінчуючи державно - правовою структурою сучасності;*
- *оцінка джерел права, вивчення конкретних інститутів системи права, виділення найбільш характерних їх рис;*
- *формування специфічного юридичного мислення, необхідного для засвоєння і застосування права;*
- *створення міцних підвалин для засвоєння інших як історико – правових так і галузевих юридичних наук;*
- *формування національної свідомості, високих моральних і правових цінностей, поваги до минулого українського народу та віри в його майбутнє.*

Як і будь - яка наука, історія держави і права України виконує певні функції (основні напрямки діяльності, що пов'язані із задоволенням актуальних потреб людини і завдяки яким наука стає потрібною в суспільстві), які характеризують її теоретичне і практичне значення для розбудови правової, соціальної, демократичної держави. Найважливішими серед них є:

- а) пізнавальна - пізнання і пояснення державно - правових явищ;*
- б) прогностична - прогнозування стійких тенденції подальшого державно - правового розвитку;*
- в) виховна - формування національно - державницької свідомості, виховання поваги до українського та інших народів, патріотизму й відданості Україні;*
- г) практично - політична - історія держави і права України як наука, виявляючи на підставі теоретичного осмислення історичних фактів закономірності, тенденції розвитку суспільства, допомагає*

розробляти науково - обґрунтований політичний курс, уникати суб'єктивних рішень, у єдності минулого, сучасного і майбутнього;

д) *ідеологічна* - утвердження загальнодемократичних, гуманістичних ідеалів (на противагу колишнім догмам марксистсько - ленінського розуміння державно-правових інститутів).

З огляду на специфіку предмету, історія держави і права є наукою:

а) *юридичною* - вивчає державно - правові проблеми;

б) *суспільно - політичною* - держава і право - явища суспільно - політичні;

в) *історичною* - вивчає державно - правові явища в їх історичному розвитку.

Історія держави і права України має структурно-логічний зв'язок з:

- *теорією держави і права* - вони разом досліджують генезис держави і права. Теорія вивчає типові риси, загальні закономірності виникнення, розвитку, суті та загибелі певних типів держави і права, дає загальні визначення, поняття, уникаючи конкретики, тоді як історія держави і права, опираючись на встановлені теорією загальні закономірності, визначення та поняття, досліджує виникнення, розвиток і суть державно - політичних і правових інститутів у конкретній історичній ситуації в Україні;

- *історією держави і права зарубіжних країн* - українська державність і право проходили процес становлення і розвитку не ізольовано, а в контексті аналогічного процесу зарубіжних країн, зокрема східноєвропейських, що дозволяло використовувати взаємний досвід державо- та правотворення;

- *історією вчень про державу і право*, оскільки розвиток державно-правових форм життя окремих народів використовується з метою вивчення змісту і виявлення характерних рис державно-правових вчень певної історичної доби, методів впровадження їх у практику;

- *конституційним правом* - досліджує історію конституційного процесу і державно - правового розвитку в Україні;

- *галузевими юридичними науками* (адміністративним, цивільним, земельним, трудовим, кримінальним, процесуальним та ін.), оскільки вивчаючи державні та правові інститути на сучасному етапі, допомагає зрозуміти їх сутність, відстежити негативні і позитивні риси. Проте на відміну від галузевих юридичних наук історія держави

і права вивчає розвиток державно - правових явищ на території України у їхній цілісності, єдності та взаємозв'язку;

- *історією України* - сукупний матеріал вітчизняної історії слугує вкрай необхідним фоном, контекстом для вивчення історії держави і права України;

- *політологією*, тому що обидві дисципліни вивчають закономірності виникнення, функціонування та розвитку суспільної влади, держави, політики, проте аналіз цих фактів і явищ робиться під кутом зору соціально-політичних або правових цінностей;

- *філософією*, тому що філософія щодо історії держави і права України виконує методологічну роль;

- *економічною теорією*, оскільки ця дисципліна вивчає вплив способу виробництва на суспільну свідомість та державно-правові інститути суспільства, проте й інститути держави і права самі виступають важливим фактором у формуванні соціально-економічних відносин, які завжди набувають правової форми.

2. Методологія курсу «Історія держави і права України».

Історія держави і права України має свою *методологію*, яка визначає *основні парадигми, методи та принципи* вивчення історико-правових явищ.

Парадигми - сукупність пізнавальних принципів та прийомів відображення процесів у державно-правовій сфері, що визначають логіку організації знань, модель теоретичного тлумачення однотипної групи. Прийнято виділяти *загальнотеоретичні*: а) *теологічна* (А. Августин, Ф. Аквінський), б) *натуралістична* (Ж. Боден, Ш. Монтеск'є), в) *соціальна* (К. Маркс, Ф. Енгельс) та *юридичні*: а) *позитивістська* (Дж. Остін, Г. Шершиневич), б) *природно-правова* (Г. Гроцій), в) *історична* (Г. Пухта) *парадигми*.

Методи - способи, підходи, прийоми, що використовуються наукою для пізнання свого предмета й отримання наукових результатів:

1) *загальнонаукові* (застосовуються в усіх науках) - аналіз і синтез, аналогія, порівняння, індукція і дедукція;

2) *міждисциплінарні* (використовуються в декількох галузях науки) - метод класифікації, прогностичний, логістичний, статистичний.

3) *спеціальні* (власне історико-правові) - метод хронології, метод періодизації, формально-юридичний, системно-структурний та ін.

Принципи - керівні ідеї, що лежать в основі науково-пізнавальної діяльності, яка спрямована на дослідження процесів виникнення й еволюції державно-правових явищ. Основними *принципами пізнання історично-правових явищ* є:

1) *історизм* - розкриття закономірностей і тенденцій розвитку подій чи явищ, а не фіксація їх окремих рис або сторін;

2) *об'єктивність* - неупередженість, незалежність суджень від світоглядних і суспільно-політичних уподобань дослідника, відображення всього спектру ціннісних орієнтацій історії держави і права;

3) *системність* - розкриття цілісності об'єкта, явища, вияв його багатогранних зв'язків;

4) *принцип розвитку* - врахування того, що кожне явище перебуває в процесі розвитку, руху;

5) *принцип всесторонності дослідження* - передбачає глибоке опрацювання й аналіз наявного матеріалу, ґрунтовне вивчення проблеми, щоб мати змогу дати неупереджений виклад сутності державно-правових явищ та інститутів.

Отже, науковості і достовірності у висвітленні історії держави і права України можна досягти лише за умови дотримання всіх принципів і методів пізнання.

3. Періодизація історії держави і права України.

Періодизація курсу має важливе значення для опанування предмета історії держави і права України. *Науково - обґрунтований розподіл історико-правового матеріалу, належне методологічне забезпечення періодизації* надають можливість:

а) розкрити основні закономірності розвитку держави і правових інститутів;

б) показати їх динаміку і взаємозв'язок;

в) розкрити співвідношення загального і особливого в розвитку держави і права кожної країни. Отже ключова увага повинна бути приділена *концептуальним питанням - як методологічним підставам періодизації історико-правового процесу, її критеріям (принципам)*, які є різноманітними, а саме вони визначають корінні, суттєві відмінності історичних епох.

Існують різноманітні наукові школи, які по-різному визначають головні фактори еволюції історії людства. Одні перебільшують роль окремих особистостей, другі - науки та техніки, треті - релігії,

четверті - економіки тощо. Проте можна виділити два найбільш поширені методологічні підходи.

Марксистська теорія розглядає історію держави і права крізь призму боротьби класів. Згідно з нею людство у своєму розвитку пройшло декілька етапів - так званих соціально-економічних формацій (первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична, першою фазою якої є соціалізм). Основою кожної формації є базис, тобто виробничі відносини і продуктивні сили. Відповідно до базису формується надбудова - політична система, держава, право, мораль, ідеологія, культура тощо. Перехід від однієї формації до іншої, як правило, відбувається шляхом соціальної революції. Такий підхід, модернізований радянськими ідеологами в першій половині ХХ ст., існував у Радянському Союзі. *Недоліки цієї схеми:* а) обмеженість і односторонність; б) не вписування багатьох явищ, процесів, періодів; в) зрештою, більшість народів світу не проходили у своєму розвитку п'ять суспільно-економічних формацій.

На Заході була поширена *цивілізаційна концепція* розвитку людства, згідно з якою духовна складова відігравала панівну роль в історії людства. Політика, держава, право, релігія визначали суть окремих періодів. Перехід від однієї стадії розвитку до іншої відбувається поступово, шляхом накопичення, розвитку певних елементів суспільного життя. Основоположниками цього підходу є О. Шпенглер, А. Тойнбі та інші. Представники цивілізаційного підходу часто застосовують періодизацію із визначенням таких великих епох в історії людства, як первісна доба, стародавній світ, середні віки, новий час, новітня доба. *Недоліки цієї схеми:* а) прихильники цивілізаційної концепції, наводячи переваги цієї схеми, як правило, не пропонують конкретної системи періодизації історії держави і права, так і історії людства в цілому (у своїй праці А. Тойнбі виявляє і ідентифікує 21 цивілізацію. Показово, що для України у цій схемі цивілізацій місця не знайшлося); б) за концепцією А. Тойнбі, взаємовідносини між окремими суспільствами-цивілізаціями досить складні, зокрема, вони не збігаються у часі, їх не можливо порівняти, їх ніщо не об'єднує).

Проаналізувавши *сучасні підходи до періодизації* курсу у вітчизняній історико-правовій науці, доходимо таких узагальнень:

по-перше, у вступних розділах підручників з ІДПУ автори або мовчазно обходять підходи та принципи періодизації (нпр., практикум з ІДПУ П. Музиченка, Н. Долматової, Н. Крестовської), або

визначаючи різні підходи подають перелік майже тотожних періодів (так, автори академічного курсу за ред. В. Тація, А. Рогожина, питання періодизації вирішують з урахуванням суспільно-економічних формацій, виділяючи 26 періодів. Цивілізаційний підхід визначається як базовий у підручнику П. Музиченка, де автором пропонується 19 основних періодів);

по-друге, при розробці моделей ІДПУ постає проблема із визначенням початку відліку становлення української державності і права (так, у підручнику за ред. В. Тація та ін., першим йде період рабовласницьких державних утворень і права на території України (серед. I тис. до н. е. - V ст. н. е.; у П. Музиченка - початковим періодом є державність і право Київської Русі (VI - поч. XIII ст.);

по-третє, ряд дослідників ІДПУ пропонують відокремлювати історію української державності від історії українського права (так, київський вчений О. Шевченко, беручи за критерій співвідношення джерел права, виділяє 7 періодів в історії українського права, при цьому наголошуючи, що українське право існувало і за відсутності Української держави; проф. Л. Окіншевич (Мюнхен, УВУ) поділяє розвиток українського права на епохи: феодальну (V - XV ст.); станової держави (XVI - сер. XIX ст.); модерної держави. Позитив такої схеми - відповідність схеми аналогічним етапам в історії розвитку європейських народів, застосування історико-порівняльного методу).

Поділяємо думку дослідника В. Іванова, який вважає доцільним у визначенні періодизації курсу виходити із сутності предмета «Історія держави і права України». Враховуючи, що курс посиленіший детальнішим вивченням звичаєвого права українців, у посібнику запропонована наступна періодизація курсу:

1. Стародавні держави і право на території України (серед. I тис. до н. е. - серед. I тис. н. е.):

1.1. Скіфська держава та право (VII ст. до н. е. - III ст.);

1.2. Античні міста держави Північного Причорномор'я (VII ст. до н. е. - V ст.).

2. Державно - правовий розвиток Київської Русі та її правонаступниці Галицько-Волинської держави (VI - серед. XIV):

2.1. Перехідний, державотворчий період (VI - кін IX ст.);

2.2. Держава і право Київської Русі (кін. IX - 30 рр. XII ст.);

2.3. Держава і право феодально-роздробленої Русі (30 рр. XII - XIV ст.);

2.4. *Галицько - Волинська держава та право (1099 - 1349 рр.).*

3. Литовсько-русько-польська держава і право (др. пол. XIV - серед. XVII ст.):

3.1. *Литовсько - Руська держава і право (1345 - 1569 рр.);*

3.2. *Державність та право на українських землях у складі Королівства Польського та Речі Посполитої (1349 - 1659 рр.; 1569 - 1648 рр.).*

4. Козацько-Гетьманська держава і право (серед. XVII - кін. XVIII ст.):

4.1. *Запорізька Січ - військово-демократична форма української державності (1556 - 1775 рр.);*

4.2. *Гетьманщина (1648 - 1764 (1781) рр.).*

5. Суспільно-політичний устрій та правове становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій (XVIII - поч. XX ст.).

6. Відродження Української національної держави і права (1917-1921 рр.):

6.1. *«Перша» УНР (доба Центральної Ради) - 7 листопада 1917 р. - 29 квітня 1918 р.;*

6.2. *Українська держава (доба Гетьманату) - 29 квітня 1918 р. – 14 грудня 1918 р.;*

6.3. *«Друга» УНР (доба Директорії) - 14 грудня 1918 р. - 21 листопада 1920 р.;*

6.4. *Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР) - 1918 - 1919 (1923) рр.*

7. Становлення і розвиток України як радянської республіки, а з 1922 р. - як союзної радянської республіки у складі СРСР (1917 - 1991 рр.):

7.1. *УСРР - 25 грудня 1917 р. - 30 грудня 1922 р.;*

7.2. *УСРР (УРСР у складі СРСР - 30 грудня 1922 р. - 1991 р.).*

8. Спроби відродження національної держави і права на західноукраїнських землях в контексті національно-визвольного руху 30 - 50 років XX ст.:

8.1. *Незалежна Карпатська Україна (15 березня 1939 р.);*

8.2. *Державотворча діяльність ОУН, УПА, УГВР.*

9. Розбудова та розвиток сучасної Української держави і права (1991 - до сьогодні).

Пропонована періодизація ґрунтується на розумінні права, основним джерелом якого у його найдосконалішому вигляді -

писаному законодавстві - є влада, що репрезентує державу. Але правові відносини і норми, джерелом яких не є державне законодавство (йдеться про звичаєве право), переважно залежать від соціально-культурного розвитку, а не політичних факторів. Тому потрібно враховувати, що в історичному процесі державно-правового розвитку України попри те, що форми влади змінювалися і навіть втрачалася національна державність, тривав процес еволюції правових відносин на національному ґрунті.

4. Історичні джерела та основні етапи історіографії держави і права України.

«Історія держави і права України» у своїх висновках та відтворенні перебігу подій спирається на *історичні джерела*, під якими розуміють *пам'ятки минулого, що містять факти, на яких базуються історичні знання.*

Типи історичних джерел: речові джерела (пам'ятки матеріальної культури); *етнографічні джерела* (дані про культуру, звичаї, побут народів); *лінгвістичні джерела* (дані історії мови, топоніми тощо); *усні джерела* (історичні пісні, міфи, легенди); *писемні джерела* - *оповідні* (мемуари, листи, літературні твори), *актові* (документи різних установ, офіційних осіб, договори та ін.).

Властивості історичних джерел:

- усі пам'ятки - це свідки своєї епохи, свого часу і відтворюють лише певну грань буття минулого;

- кожне історичне джерело, зокрема писемне, є обмеженим в об'єктивності відображення історичної дійсності, оскільки його творцем була людина із суб'єктивним баченням і сприйняттям реальності свого часу;

- інформація, яка міститься в джерелі, може мати відкритий і прихований характер, що виявляється дослідником через зіставлення джерел; прихований характер інформації, властивий багатьом джерелам, створює підґрунтя для творчого пошуку вченого.

Історіографія історії держави і права України - це сукупність досліджень, присвячених певному історичному періоду або всій історії держави і права України. Серед найбільш знаних вітчизняних дослідників історії держави і права України слід назвати: Д. Багалій, М. Василенко, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, К. Гуслистий, А. Дядиченко, О. Копиленко, В. Кульчицький, О. Кузьминець, П. Захарченко, Б. Тищик, Р. Лащенко, О. Левицький, М. Максимейко, І. Малиновський, В. Месяц, П. Музиченко,

М. Настюк, А. Пашук, Д. Похилевич, А. Рогожин, В. Іванов, А. Ткач, І. Усенко, О. Шевченко, Ю. Шемшученко, В. Чехович, А. Яковлів та ін.

5. Значення історії держави і права України, її роль у професійній підготовці юриста.

Як навчальна дисципліна, історія держави і права України відіграє важливу роль у формуванні сучасного юриста, активного захисника закону, знавця права. Історично кожна правова система могла функціонувати тільки тоді, коли її забезпечувала адекватна юридична освіта, формування корпусу юристів, зрештою, роль юриста в усі часи була однією з найбільш значимих у суспільстві. Історія держави і права України вносить вагому лепту в підготовку професійної, національно-свідомої правової еліти.

Теоретичне значення курсу - історія держави і права України як наука і навчальна дисципліна перебуває на стику історії та юриспруденції, має структурно-логічні зв'язки з низкою, насамперед, юридичних дисциплін, зокрема, є своєрідним вступом, базою до спеціальних юридичних дисциплін (конституційне, цивільне, сімейне, трудове, кримінальне право тощо).

Політичне значення курсу - минуле державно-правових інститутів завжди відіграло помітну роль у соціальній та національній свідомості народу. Відповідні знання про державно-правові системи допомагають формувати правову культуру особистості і суспільства, моральне ставлення до юридичних і політичних реалій. Спираючись на історичний досвід державо- та правотворення, ми одержуємо можливість орієнтуватися, у якому напрямі повинні розвиватися національне законодавство та державотворення.

Література

а) Основна.

Гудима Д. До питання про поняття та структуру вітчизняної антропології права // Вісник Львівського університету. Серія юридична. - 2006. - Вип. 42-43.

Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії (Державна школа: історія, політика, право). - К., 1996.

Завольнюк В. Принцип історизму в право та державознавстві // Право України. - 1998. - № 2.

Костицький М.В. Методологія пізнання української історико-правової дійсності // Вісник Львівського університету. Серія юридична. - Львів, 1993. - Вип. 30.

Кравець В.Р., Барабаш Н.О. Проблеми періодизації історії держави і права України: багатоманіття схем і підходів // Правове життя України. Мат-ли міжнар. наук. конф. 21-22.05.10. - Одеса: Фенікс, 2010.

Кравчук М.В. Методичні засади проведення історико-правового дослідження // Психологія і суспільство. - 2009. - № 3.

Кравчук М.В. Методологічні засади, категоріальний апарат та особливості проведення історико-правової розвідки // Правова держава: напрями та тенденції її розбудови в Україні / Матеріали міжнар. наук. - практич. інтернет конф. - Тернопіль, 2007; його ж. Сучасні методи юриспруденції / Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції / Міжнар. наук. конф. - Одеса, 2008.

Кривуля О.М. Методологічні аспекти дослідження історії держави і права України к. XVIII - поч. XIX ст. // <http://www.pravo.vuzlib.net>.

Крестовська Н.М. До питання про періодизацію історико-правових макропроцесів // Наукова спадщина проф. В.С. Кульчицького (1919-2009) і сучасність: матеріали XXIV Міжн. історико - правової конф. 28 квітня - 1 травня 2011 р., м. Львів / ред.кол.: А.М. Бойко (голова), І.Б. Усенко (заступник голови), І.Б. Бойко (відповідальний секретар) та ін.-Львів: Вид-й центр ЛНУ ім. І.Франка, 2011.

Музиченко П. Методологічні принципи та методи пізнання історико-правових явищ // Юридична освіта і правова держава: Зб. наук. праць. - Одеса, 1997.

Музика І.В. Історія права як суспільний процес: класичні і сучасні підходи // Часопис Київського університету права - 2007 - № 4.

Новосядло І. Становлення та розвиток методології української історико-правової науки // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали XV регіональної науково-практичної конференції (8-9 лютого 2010 р.). - Львів, 2010.

Резнік О.І. Періодизація історико-правового процесу: концептуальні аспекти. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. - Одеса, 2008.

Усенко І.Б. Історія держави і права України: проблеми предмета та методології досліджень // Правова держава: ювілейний щорічник наукових праць. - Вип. 10. - К., 1999.

Ярмиш О. Актуальні проблеми історико-правового дослідження в Україні // Вісник Академії правових наук України. - 2003. - № 2-3.

б). Додаткова.

Астахова В.І. Деякі правові аспекти висвітлення української історії // Правознавство: Доповіді і повідомлення з Міжнар. Конгресу українців. - Х., 1996.

Бурчак Ф. Г. Про державу і право. - К., 1979.

Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. - Львів, 1996.

Кульчицький М.В. Методологічні проблеми творення нового українського права // На шляху до правової держави. - Львів, 1992.

Марченко М.І. Українська історіографія (з найдавніших часів до середини ХІХ ст.). - К., 1959.

Музика І.В. Методологічна роль категорій історіософії права у дослідженні українського права // Наукова спадщина проф. В.С. Кульчицького (1919-2009) і сучасність: матеріали ХХІV Міжн. історико - правової конф. 28 квітня - 1 травня 2011 р., м. Львів / ред. кол.: А.М. Бойко (голова), І.Б. Усенко (заступник голови), І.Б. Бойко (відповідальний секретар) та ін.-Львів: Вид-й центр ЛНУ ім. І.Франка, 2011.

Настюк М.Й., Костицький М.В., Гураль П.Ф., Тищик Б.Й. Методи вивчення історико-правових явищ. - Львів, 1996.

Семків В. Традиції порівняльних досліджень в історії держави і права України // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали ХV регіональної науково-практичної конференції (4-5 лютого 2009 р.). - Львів, 2009.

Юридична освіта і наука в Україні. - К., 1992.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 2. СТАРОДАВНІ ДЕРЖАВИ І ПРАВО НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

2 ГОД.

План

- 1. Скіфія: держава, право та суспільство.**
- 2. Античні міста - держави: державно - правовий та суспільний розвиток.**
- 3. Особливості держави і права Боспорського царства.**

1. Скіфія: держава, право та суспільство.

Історія Північного Причорномор'я сягає глибини віків. У IX-VIII ст. до н.е. тут з'явилися залізні знаряддя праці, зброя. Це привело до другого великого розподілу праці. Ремесло відділилося від землеробства. А на півдні Східної Європи це збіглося з відділенням скотарства від землеробства. З'явилося кочове скотарство. Саме в цих умовах відбувалося завершення процесу розкладу первісного ладу і переходу до ранньокласового суспільства.

Виникнення приватної власності на засоби виробництва і поділ суспільства на класи привели до появи держави і права, які повинні були охороняти цю власність. Проте така точка зору на виникнення держави є спрощеною. Ранні державні утворення з'являються не на базі класового панування, як раніше вважалося, а виникають спонтанно в процесі розвитку первісного суспільства із складних надобщинних структур (військова демократія). *Характерною ознакою протодержави є виникнення управлінських систем, що поступово стають замкненими і відокремленими від суспільства, що їх породило.*

Політичне життя Північного Причорномор'я розвивалося також під впливом рабовласницьких держав Середземномор'я – країн Стародавнього Сходу, Греції і Риму.

Перші рабовласницькі держави на території України виникли в середині I тис. до н.е. Джерел з історії держави і права народів Північного Причорномор'я не багато. По - перше, це археологічні знахідки - закони, декрети, постанови органів влади міст-держав, що були викарбувані на кам'яних стелах, по - друге, писемні джерела, що збереглися в ассирійських, грецьких, римських, візантійських документах.

Першою державою (протодержавою) на території України була *Кімерія*, що займала територію Кримського і Таманського півостровів та степів Північного Причорномор'я від Дністра до Дону.

Вперше кіммерійці згадуються в “Одісеї” Гомера та ассірійських клинописних текстах VIII-VII ст. до н.е. Вершники, об’єднані в загони, становили основу війська. У першій половині VII ст. до н.е. на чолі загонів стояли вожді - Лігдаміс та Теушпа. Це був перший народ на території України, який мав своїх царів. Походження кіммерійців є дискусійним в історичній літературі. На початку VII ст. до н.е. кіммерійцям завдали удару скіфи. Одну частину з них завойовники знищили, другу витіснили за Дунай, третю асимілювали.

Серед *перших паростків державності* на теренах України історико - правова наука називає *Скіфію*. Більшість дослідників вважає, що формування скіфів відбулося внаслідок взаємодії місцевих (кіммерійських) племен та прибулих (іранських) кочових племен. Геродот вважав скіфів одним народом, однак аналіз їх способу життя та господарювання свідчить про інше.

Наприкінці VI ст. до н.е. скіфи створили могутнє державне об’єднання. Найбільше піднесення цієї держави пов’язують з правлінням царя Атея, який у IV ст. до н.е. зумів об’єднати під своєю владою майже всю країну. *Скіфія із союзу племен перетворилася на класичну деспотичну монархію*. Але вона проіснувала недовго і розпалася після воєн з македонським царем Філіппом (батьком О.Македонського) на 3 частини: *Добруджу (Румунія), Придніпров’я і Крим*. У III ст. до н.е. утворилася друга *Скіфська держава (Мала Скіфія) в Криму зі столицею Неаполь Скіфський*. Найбільшої могутності Мала Скіфія досягла у II ст. до н.е. за часів царя Скілура. Вона розпалася під навалом сарматів. *Остаточний кінець Скіфії настав у 275 р., коли готи вдерлися до Криму*.

Характерні риси державного устрою.

1). За формою правління Скіфія була *рабовласницькою монархією* на чолі з царем. Його влада була *спадковою і необмеженою*. Йому належала *законодавча, виконавча, військова, судова влада*, а іноді цар виконував і *функції жреців*. Історії відомі імена чотирьох царів: Скілура, Палака, Фардоя, Інісмея.

2). Цар спирався на *царську раду*, що складалася з особистої дружини на чолі з воєначальником та родоплемінної верхівки.

3). Важливі рішення приймалися *народними зборами* всіх воїнів, на яких обговорювалися важливі питання суспільного життя та престолонаступництва.

4). Країна поділялася на *адміністративні округи - номи*, населені скіфами і місцевими племенами.

5). *Апарат державного управління* складався переважно з родичів царя та представників аристократії. Старійшини і вожді племен традиційно очолювали місцеві органи влади.

У цілому *державна структура скіфів була ще досить нестійкою* і суттєво відрізнялася від розвинених рабовласницьких або феодальних держав, будучи, водночас, *політичної організацією* за своїми основними функціями:

- підтримання відносин залежності й панування;
- зміцнення верховної влади;
- нагромадження багатства у руках правлячої верхівки.

Особливості суспільного ладу.

Соціальна структура була складною, що зумовлювалося переплетенням рабовласницьких відносин зі значними пережитками первісного ладу.

Умовно населення Скіфії можна поділити на такі *суспільні групи*.

1. *Панівний клас* - царі та їх родичі, племінні вожді, старійшини племен, воєначальники, жреці, багаті купці. Вони володіли пасовиськами, водоймами, стадами коней, вівців, рабами тощо. Привілейований статус мали жреці. Ймовірно, разом з царем здійснювали судочинство.

2. *Вільні общинники* - основна маса населення. Відбували військову службу, сплачували данину, виконували певні повинності. Вони були союзниками панівного класу проти рабів.

3. *Вільні ремісники і купці* - жителі міст. У Скіфії існувало лише 4 міста. Тому це невелика група населення.

4. *Раби* - нижчий щабель суспільства. Власність, річ пана. Раба можна було продати, обміняти, передати у спадщину. Існувало *колективне рабство* - міські раби. *Джерелами рабства* були полон, купівля - продаж, народження від рабині. Проте частка рабів щодо усього населення була незначною.

Про майнову і соціальну диференціацію свідчать поховання. У кургані Чортотлик поховані цар, цариця, 6 воїнів, 11 коней, зброя, чисельні прикраси (золото, рідше - срібло).

Панівне місце належало царським скіфам. Вони склали основну масу війська під час походів у Передню Азію. Інші племена були підлеглими, сплачували данину. Її несплата - привід до карального походу. *Форма залежності від царських скіфів була різною*. Для скіфів - кочівників і скіфів - землеробів - більш м'яка, для

скіфів - орачів - більш жорстка. Ймовірно, це залежало від ступеня родства - етнічної спорідненості. Найбільш жорстко скіфи ставилися до загарбаних народів - фракійців. Для ознаки рабства вони відрізали носи або робили татуювання.

У цілому суспільні відносини у скіфському царстві характеризувалися соціальним розшаруванням, ґрунтувалися на приватній власності та рабоволодінні.

Характерні риси розвитку права Скіфії.

Джерела права: правові звичаї (зазначимо, що скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо від еллінів, таврів, неврів та ін.), родові традиції, царські накази, рішення народних зборів, міжнародні договори (з роксоланами, Боспорським царством).

Цивільні правовідносини. Норми права захищали в першу чергу життя, майно, привілеї царя, його сім'ї, родоплемінної знаті. Майнові відносини регламентувалися. Кожен воїн отримував частку здобичі залежно від кількості вбитих ворогів, свідченням чого були скальпи. *Норми скіфського права захищали приватну власність* на худобу, рабів, ужиткові речі. Земля належала царю, її передавали лише у користування. Серед зобов'язальних дій джерела називають *угоди обміну, дарування, купівлі - продажу, міни*, які закріплювалися клятвою з кров'ю. Здійснювалася правова регламентація данницьких відносин.

Родино - шлюбне право базувалося на принципах патріархату й багатожонства. Родовід вівся по батьківській лінії. Старша дружина мала привілеї щодо інших дружин. Після смерті воїна майно і дружини переходили найстаршому брату в роду (*принцип левірату*). При розподілі спадщини перевага віддавалася молодшому сину (*система мінорату*). Одружені сини мали право виходу з родини лише за життя батька. Але жінки не були такими безправними. У похованнях скіфянок знаходять, крім прикрас, ще і зброю. Дівчині дозволялося виходити заміж лише за умови, що вона вб'є трьох ворогів.

Кримінальні правовідносини.

Види злочинів: а) злочини проти царя - замах на вбивство царя, непокірність царю, фальшива присяга царю, б) відступ від віри батьків, в) порушення звичаїв, г) убивство, д) пограбування, крадіжка, е) образа (словом і діями).

Система покарань: кровна помста, страта, конфіскація, штраф, тілесні покарання.

2. Античні міста - держави: державно - правовий та суспільний розвиток.

Поява першого поселення греків на території України датується серединою VII ст. до н.е. Воно виникло на острові Березань і називалося Борисфенідою. Згодом з'явилися Ольвія, Пантікапей (Керч), Херсонес, Феодосія, Керкінітіда (Євпаторія) та інші міста, де пануючою формою політичного, соціального, економічного устрою був поліс, властивий Греції. Грецькі міста - держави були однотипними за походженням, економікою, суспільно - політичним ладом, правовою системою. Розквіт міст припадає на V - IV ст. до н.е. Більшість міст - держав проіснувала до середини V ст. н.е. Об'єднавчі тенденції між полісами з часом призвели до створення Боспорського царства. З II ст., зруйноване готами і гунами, воно стало складовою Візантійської імперії. Останніми у V - середині VI ст. втратили самостійність й увійшли до складу Візантії міста Пантікапей і Херсонес.

Особливості грецької колонізації Північного Причорномор'я: 1) мала мирний характер; 2) мала аграрний характер; 3) незалежність відносно метрополії; 4) поєднання стихійного і планового характеру.

Державний устрій: характерні особливості:

- по - перше, будувався на засадах рабовласницької формації, що й устрій метрополії;

- по - друге, за формою правління - це були рабовласницькі республіки. Проте слід враховувати, що протягом своєї тисячолітньої історії форми правління змінювалися. Наприклад, Ольвія була аристократичною, демократичною, елітарною демократією, перебувала під скіфським і сарматським протекторатом.

Вищі органи влади; їх повноваження:

Народні збори (народ, агора, апела, еклесія, віче) - вищий законодавчий орган влади, який приймав закони, обирав посадових осіб, регулював морську торгівлю, укладав договори, нормував грошову систему, звільнення іноземців від сплати мита, приймав у громадянство, нагороджував почесними грамотами громадян тощо. Але з посиленням аристократії роль народних зборів зменшувалась. У них брали участь повноправні громадяни у віці 25 і більше років. Жінки, іноземці і раби такого права не мали.

Рада міста (герусія, буле) - постійно діючий законодавчий орган влади, що обирався народними зборами. Її компетенція: підготовка питань для народних зборів, видання декретів, законодавча

ініціатива, контроль за виконавчими органами. Керував її роботою голова, якому допомагав секретар.

Виконавчі органи - колегії або магістратури. Наприклад, в Ольвії діяли такі колегії: *Колегія архонтів* у складі 5-6 осіб на чолі з першим архонтом. Вона мала право скликати народні збори (при небезпеці війни), керувала іншими колегіями. Другий архонт опікувався справами суду, релігії, третій архонт - військового командування, всі інші брали участь у судових справах. *Колегія номофілаків* стежила за оформленням законів, поведінкою посадових осіб, вимагала від них дотримання законів. *Колегія продіків* виконувала прокурорські і адвокатські функції. *Колегія деміургів* - це стражі державної безпеки. Вони виявляли заколоти. *Колегія агораномів* стежила за порядком на ринках, дотриманням єдиної системи мір і ваги.

Окремі посадові особи: *казначей* займався фінансами, *емпоріон* - начальник порту, *гімнасіарх* - вихователь молоді, керівник навчального закладу.

Характерні риси суспільного ладу.

Суспільний устрій характеризувався наявністю двох протилежних класів:

1) *рабовласники* - повноправні громадяни, які мали право обіймати різні адміністративні посади, мати власні загони, виїжджати до інших земель. Це були чоловіки - уродженці міста. Жінки й іноземці не користувалися політичними правами, але були вільними людьми. Купці, судовласники, власники ремісничих майстерень, потомки місцевої родоплемінної знаті, духовенство - вільні люди, які не мали рабів.

2) *раби* - власність пана. Вони не мали жодних прав. Джерелами рабства були полон, купівля - продаж, народження від рабині. Існували й експлуатовані групи - дрібні ремісники і торговці, вільні общинники навколишніх поселень, які сплачували данину державі і входили до ополчення.

Важливу роль у системі влади відігравав суд (геліея), який складався з кількох відділів, що відали окремими питаннями. У *судовому процесі* брали участь судді, обвинувачі (прокурори), захисники (адвокати), свідки. Сторони в суді самі виставляли свідків, наводили докази та захищали себе. Судді вирішували справу голосуванням: спочатку щодо наявності вини, а після її доведення - стосовно покарання. Вирок був остаточним, системи касацій не було.

Право: характерні риси: по - перше, в основу правової системи античних міст - держав Північного Причорномор'я було покладено правову систему метрополій, що їх заснували; *по - друге, особливістю був вплив* звичаю місцевого або сусіднього з ним населення.

Джерелами права були закони і декрети Народних зборів і Рад, постанови колегій, місцеві звичаї.

Цивільні правовідносини. Розвиненій правовій регламентації підпорядковувалися *відносини власності*. Регулювались майнові відносини. Розрізнялися право власності і право володіння, існували боргові зобов'язання. Жвава торгівля зумовила розвиток *зобов'язального права*. Укладалися договори купівлі - продажу, позики, дарування, поклажі та ін. Угоди укладалися у спеціальних установах при свідках та у присутності державних службовців, які отримували за це від сторін винагороду.

Родинно - шлюбне право. Особисті відносини між громадянами і в родині регулювалися нормами звичаєвого права і нормативними актами. Шлюб був обов'язковий. Шлюбна угода - це форма купівлі - продажу нареченої. Чоловік міг користуватися послугами рабинь. Проституція знаходилась під опікою держави. Розлучення для чоловіка було вільним.

Кримінальні правовідносини. Існувало законодавство про злочини та покарання. Найтяжчими вважались *злочини проти держави*: змова з метою повалення демократичного ладу, розголошення державної таємниці, державна зрада; посягання на приватну власність, життя, честь та гідність тощо. *Види покарань*: штрафи, конфіскація майна, повернення у рабство (для вільновідпущених), смертна кара (за злочин проти держави).

3. Особливості держави і права Боспорського царства.

Боспорське царство виникло у V ст. до н.е. Проіснувало близько тисячі років. У VI ст. н.е. увійшло до складу Візантії. Розквіт припадає на IV - початок III ст. до н.е. Займало територію Керченського і Таманського півостровів. Столиця - місто Пантікапей (сучасне місто Керч). До його складу входили і колишні міста-держави (Пантікапей, Феодосія, Фанагорія, Германасса, Тиритака та ін.), які користувалися правом на самоврядування.

Суспільний устрій. Населення Боспорського царства умовно можна поділити на такі групи:

- *рабовласники* - царі та їх родичі, воєначальники, землевласники, родоплемінна знать, жреці, власники ремісничих майстерень;

- *вільні люди* - не рабовласники;

- *раби*, приватні і державні (будували фортеці, громадські будівлі). Джерела рабства - полон, боргова кабала, купівля-продаж, народження від рабині;

- *експлуатовані верстви* - селяни - общинники місцевих племен, сплачували податки державі й аристократії. Служили в ополченні.

На початку нашої ери у зв'язку з формуванням феодальних відносин почався масовий відпуск рабів на волю.

Державний лад: характерні риси.

Спочатку це був *союз полісів (федерація)*, а згодом - *необмежена монархія на взірць східної деспотії з поділом на нومی (адмініюдиниці) на чолі з призначеним царем - номархом*. Правила династії Археанактидів, Спартоکیدів (з V ст. до н.е.).

Центральне управління.

Цар, компетенція: 1) спадкові тирани, необмежені у владі правителі (одночасно мали титул архонта стосовно Пантикапею); 2) зосереджували у своїх руках вищу виконавчу, законодавчу, адміністративну, військову, релігійну та судову владу; 3) головний власником і розпорядником земель, міст і поселень; 4) призначав посадових осіб. Виконавчі функції здійснювали *придворні чини*: міністр двору, особистий міністр, охоронець царських скарбів, спальник, управитель сіл, начальник двору, начальник фінансів, керуючий справами культів.

Місьцеве управління: а) спочатку зберігалось поліське самоврядування у вигляді народних зборів, ради, виборних посад; б) у перших століттях нашої ери за римських часів держава поділялася на округи, управління якими доручалося царським намісникам, відповідно органи місцевого самоврядування ліквідовувалися.

Характерні риси права. Джерела права - царське законодавство, місцеві звичаї, закони та декрети міст - держав, що входили до складу царства, норми римського права.

Цивільні правовідносини Найчастіше правові норми регламентували майнові відносини, храмову, державну і приватну власність на землю, рабів, знаряддя і засоби виробництва, захищали

особисту власність. Регулювали зобов'язальні дії (купівлю - продаж, заставу, позику), повинності, фіскальну політику держави.

Карні правовідносини. Найбільш тяжкими злочинами були державна зрада, виступ проти царя, замах на життя царя, повстання, за що визначалася смертна кара з конфіскацією майна. Передбачалися слідчі та інші процесуальні дії в таких справах. Суд здійснювали царські урядовці та адміністратори, а судові вироки виконували судові виконавці. Як санкції застосовувалися штрафи, компенсації, виплати, побиття на смерть.

Таким чином, тисячолітня історія античної цивілізації Північного Причорномор'я впливала і на розвиток ранньослов'янського населення Середньої Наддніпряни.

По - перше, у ході колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України.

По - друге, грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучили його до товарно - грошових відносин.

По - третє, виникнення античних міст - держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я.

По - четверте, різнобічні контакти місцевих племен з колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпередовішої на той час античної культури, і, що важливо, перших паростків християнства.

Література

а) Основна.

Історія держави і права України: Академічний курс: У 2 т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина - К., 2000 - Т. 1.

Іванов В.М. Історія держави і права України: Підручник. - К.: МАУП, 2007.

Гайдукевич В.Ф. История античных государств Северного Причерноморья. - М.; Л., 1955.

Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. - К., 2001.

Кадеев В.І. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н. е. // Український історичний журнал (далі-УІЖ). - 1971. - № 9.

Каришковський П.Й. Про державний устрій Ольвії // УІЖ. - 1973. - № 2.

Паїк В. «Велика Скіфія» - Велика Сколотія // Державність. - 1992. - № 1-2.

Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс та ін. - К., 2003.

б). Додаткова.

Арбунов М.В. Путешествие в загадочную Скифию. - М., 1989.

Брецко Ф. Історія держави і права України в схемах і таблицях // Історія України. - 2005. - № 29-32. - С. 21-23.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII - I вв. до н.е.: Историко-эпиграфическое исследование. - М., 1989.

Воронов В.А. Боспор Киммерийский. - М., 1983.

Геродот з Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. - К., 1992.

Капелюшний В.П., Кудін С.В. Історія держави і права України (у схемах). - К., 2001.

Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. - К., 2002.

Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. - Львів, 1996.

Музиченко П.П., Долматова Н.И. История государства и права Украины в вопросах и ответах. - Ч.1. - Харьков, 2000.

Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. - М., 1979.

Тереножкин А.И. Киммерийцы. - К., 1976.

Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. - К., 1997. - Т.1.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 3. Державний устрій Русі - України

2 год.

План

1. Генезис та утворення держави східних слов'ян з центром у Києві:

1.1. основні теорії зародження державності у східних слов'ян;

1.2. передумови та етапи формування Київської держави.

2. Державний устрій Київської Русі:

2.1. форма держави;

2.2. органи центральної влади;

2.3. механізм місцевого самоврядування та державного управління.

3. Суспільний лад Русі-України: юридичне оформлення станового ладу (феодала (аристократія); вільні люди; напіввільні люди; невольники).

1. Генезис та утворення держави східних слов'ян з центром у Києві.

В історії Східної Європи Київська Русь має таке ж велике історичне значення. Як в історії Західної Європи імперія Карла Великого. Як держава Карла, франкська по суті, започаткувала окреме державне існування німців, французів, італійців, так і Русь, створена полянами-русичами, яких згодом почали називати українцями, дала поштовх не лише утворенню нових народностей - білорусів, суздальців-московитів, новгородсько-ільменської народності, а й їх державному виокремленню та зміцненню. Полоцьке, Володимиро-Суздальське князівства і Великий Новгород у XIII ст. формувалися як окремі держави окремих народів. І лише навала татар та загарбників-лицарів із Заходу загальмувала цей процес, знищивши паростки нових державних утворень.

Від XIII ст. історичні шляхи колишніх земель Русі розійшлися, але історичний спадок Київської держави завжди тяжів та й продовжує тяжіти над усіма територіями, що входили до її складу.

1.1. основні теорії зародження державності у східних слов'ян.

У науковій історичній та історико-юридичній літературі проблеми етногенезу (походження народів і державотворення) є найбільш складними і суперечливими. За відсутності якісних,

умотивованих джерел, як писемних, так і археологічних, у літературі з'явилася значна кількість наукових концепцій і гіпотез зародження державності у східних слов'ян. Звернімо увагу на основні теорії.

Норманська теорія (виникла на поч. XVIII ст.; засновники:

З. Байєр, Г. Міллер, А. Шльоцер) - *суть* - державність, як і саму назву Русь на київські землі принесли нормани (вихідці із Скандинавії), які за часів появи давньоруської централізованої держави здійснювали активну військову, торгівельну й політичну діяльність. *Основні аргументи норманістів*: 1) Русь отримала свою назву від Руотси. Так у середині XI ст. фіни називали шведів; 2) більшість імен руських послів, що зафіксовані у договорах з Візантією (911, 944 рр.) мають скандинавське походження - Карл, Інегельд, Фарлоф, Веремуд та ін.; 3) візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своїй книзі «Про управління імперією» (бл. 950 р.) наводить як слов'янські, так і руські назви дніпровських порогів; 4) ісламські географи та мандрівники IX-X ст. завжди чітко розділяли «русів» і «слов'ян»; 5) поєднання двох кольорів на національних прапорах Швеції та України - жовтого і синього.

Антинорманська теорія (виникла в др. пол. XVIII ст.; засновник М. Ломоносов) - *суть* - утворення держави у слов'ян відбулося завдяки глибинним економічним, соціальним та політичним процесам у середовищі слов'янської спільноти. *Основні аргументи антинорманістів*: 1) назва «Русь» слов'янського походження, оскільки тісно пов'язана з назвами річок Рось, Руса, Роставиця у Центральній Україні; 2) жодного племені чи народу під назвою «руси» не було відомо у Скандинавії і про нього не згадує жодне древньонорманське джерело, включаючи саги; 3) один з найвідоміших ісламських письменників Ібн-Хордадберг (бл. 840-880 рр.) чітко називає русів слов'янськими племенем; 4) археологічні матеріали із міст та торговельних шляхів Східної Європи свідчать про обмежений, фрагментарний вплив «варязького фактора»; 5) нормани не могли експортувати державність і державні структури у Східну Європу, оскільки в Скандинавії в цей період ще не завершився процес розпаду первіснообщинних відносин і були відсутні політичні інститути, як у східних слов'ян.

Теорія пантюркізму (хозарська) (автор, професор Гарвардського університету (США), українець за походженням, О. Прицак, деякі західні історики та археологи) - *суть* - поляни були не слов'янами, а різновидом хозар (іудейський Хозарський каганат - держава в

понижзях Дону та Волги, що існувала впродовж VII-X ст., розгромлена Святославом Хоробрим), а їхня київська гілка - спадкоємницею роду Кия, який заснував Київ у VIII ст.

Виокремлюють також *болгарську, торговельну* та інші теорії походження Руської держави.

У цілому, кожна з теорій мала свої сильні і слабкі місця, що спричинило поглиблення дискусії. Пояснення процесу виникнення державності як наслідку тривалої еволюції суспільного розвитку, відмова від погляду на утворення держави як одномоментний акт, різнобічно обґрунтовані твердження істориків та археологів про те, що східнослов'янське суспільство ще до літописного призивання варягів мало свої протодержавні утворення, заклали підвалини сучасного якісно нового бачення процесу державотворення русів.

1.2. передумови та етапи формування Київської держави.

Передумови формування Київської держави:

- 1) етнічна спільність слов'янських племен;
- 2) намагання об'єднати сили для боротьби з кочівниками та Візантією;
- 3) посилення об'єднавчих тенденцій у суспільстві, укрупнення територіальних утворень вимагали нових методів і форм управління. Замість віча утверджується князівська влада - спочатку виборна, а потім спадкова;
- 4) поширення та визнання єдиної християнської віри;
- 5) економічні інтереси;
- 6) намагання позбавитися внутрішніх міжусобних війн;
- 7) провідна роль Києва, який став центром державотворення східних слов'ян.

Вітчизняні дослідники обстоюють думку, що *Руська держава у своєму формуванні пройшла кілька етапів* (Б. Рибаків, М. Брайчевський, М. Котляр, П. Толочко, В. Ричка):

- 1) *родоплемінний устрій I - V ст. н. е.* - роди, племена, старійшини, народні збори та інші елементи самоорганізації суспільства. Апогею ці процеси сягнули в антів;
- 2) *військова демократія VI - VII ст.* - союзи племен (поляни, дуліби, сіверяни) на чолі з військовими вождями: каганами, конунгами, найвідомішим з яких є Кий;
- 3) *протодержави (союзи союзів) VII - IX ст.* - Славія, Артанія, Куявія, Полуніч, Русь на чолі з князями з місцевих династій (Дір, Аскольд, Чорний, Рюрик);

4) *ранньофеодална монархічна держава Русь з центром у м. Києві* - кін IX ст. (882 р.) - виникла внаслідок об'єднання Олегом у 882 р. північної Славії з центром у Новгороді та південної Полянії - Русі з центром у Києві.

2. Державний устрій Київської Русі.

Державний устрій Київської Русі мав свої *особливості* на кожному з етапів розвитку.

1. Виникнення і становлення Давньоруської держави (IX - кін. X ст.);

2. Піднесення і розвиток Київської Русі (кін. X - серед. XI ст.);

3. Політична роздробленість Київської Русі (кін. XI - серед. XIII ст.).

Звідси на → *першому етапі* → *дружинна форма державності*.

(Князь більше воєначальник, ніж державний діяч; дружина-примітивний державний апарат управління, судочинства та збирання данини].

На другому етапі → *централізована монархія*.

(Князь зосереджує всю повноту влади; дружина відходить від державних справ; зростає роль родової аристократії - бояр).

На третьому етапі → *федеративна монархія*.

(Нова форма правління - «колективний сюзеренітет»; послаблена влада київського князя, а ключові державні рішення приймаються найвпливовішими князями на «снємах» (з'їздах).

Зупинимось детальніше на *повноваженнях органів центральної влади*.

Князь.

1. Функції перших великих князів - організація дружини та військових ополчень; забезпечення кордонів; підкорення нових племен; збирання данини; зовнішньополітичні стосунки з войовничими кочівниками, Візантією, країнами Близького Сходу.

2. Київські князі спочатку відали київською землею (території полян).

3. Київський князь на першому етапі переважно судив своїх васалів, дружинників, оточення. Князівська юрисдикція у цей час тільки починала поширюватися на основну масу населення. Судочинство на основі норм звичаєвого права. Князівське законодавство - нерозвинуте.

4. У др. пол. IX - перш. пол. X століття формується *система посадництва*. У «Повісті минулих літ» сказано, що князь Олег

повсюди в землях «посади мужи свої». Посадництво сприяло об'єднавчій політиці київського уряду; інтеграції місцевої і служивої знаті.

5. Проходив процес наділення *тисяцьких, соцьких і десятицьких* адміністративними, торговельно - поліцейськими, а з розвитком князівської юрисдикції - судово - адміністративними функціями. Так формувалася *десяткова система управління*.

6. З кінця X століття відбулися зміни в організації влади великого князя, ускладнюються його функції. Великі князі не тільки «рядили» (управляли), а й багато уваги приділяли розгляду судових справ, придушенню народних повстань(1068, 1113 рр.).

7. У XI-XII століттях особливо важливою стає законодавча функція.

8. Чіткішою виявляється релігійна функція (особливо після прийняття християнства)→ поширення Христової віри, врегулювання правового становища церкви, джерел її фінансування.

9. Формується нова система управління «*кормління*»(увесь апарат утримувався за рахунок місцевого населення). Про «корм» представникам князівського апарату свідчить Руська Правда (ст. 42 К.П.; ст. 9, 10, 74 П.П.).

10. Зростає роль оточення князя - великих феодалів (бояр), «княжих мужів», які утворювали феодальну (княжу) раду і ще називалися «думцями».

Місцеві князі.

1. До серед. X століття князі часто іменувалися також великими, визначаючи при цьому владу київського («сущие под рукою»). Сформувався своєрідний *васалітет*, що виник на основі данини.

2. Процес політичної консолідації, започаткували призначення у центрах князівств своїх синів (започаткував Святослав Ігорович).

3. Реформа Володимира Великого ліквідувала владу місцевих князів племен формуються відносини - *васалітету - сюзеренітету*, які регламентувалися договорами, або ж хрестоцілувальними грамотами.

4. Сюзеренітет у Київській Русі позначався терміном «*старійшинство*». Його не слід ототожнювати з поняттям «єдиновладдя»,бо воно пов'язане з уявленням про першого серед рівних і аж ніяк не про єдиного носія влади (Л. Черепнин).

5. Економічна і політична влада місцевих князів у XI-XII столітті настільки зростає, що їх володіння перетворюється у своєрідні держави у державі.

6. *Десяткова система управління* (з тисяцькими, соцькими і десяцькими), що виросла з дружинної організації змінюється *двірсько-вотчинною системою управління*→ за цією системою не існувало різниці між органами державного управління й управління особистими справами князя. Всі нитки управління сходилися у дворі князя (боярина). Нова система, на відміну від десяткової передбачала *виокремлення* місцевих органів управління (К.П. ст. 19-23; П.П. ст. 3, 12).

7. Найповажнішими посадовими особами були: *воєвода*, *тіун* (уніфікована назва князівських слуг) *конюший*; *дворецький* - *огнещанин*; *стольник* (відав продовольством);

Феодальні з'їзди - як результат послаблення влади київського князя і посилення влади земельної аристократії.

1. З'їзди (снеми) - вищі органи феодальної влади (Пашуто В.Т.).

2. Скликалися великим князем, брали участь місцеві князі, їхні союзники («брати»), васали («сини»), бояри, інколи церковна знать.

3. *Повноваження*:

- прийняття нового законодавства;
- розподіл ленів;
- питання війни і миру;
- зовнішньоторговельні питання.

(Наприклад: Снем (з'їзд) 1072 р. у Вишгороді→ ухвалив Правду Ярославічів. Снем 1097 р. у Любечі→ визнав незалежність окремих князів («каждо да держит вотчину свою»). Снем 1100 р. в Уветичах→ про розподіл ленів. Снеми 1101 р. на р. Золотче і 1103 р. у Долобську→ питання миру і війни з половцями).

Віче.

1. Більшість дослідників поділяють точку зору В.Т. Пашуто, що дійшов висновку→віче (народні збори) - означаючи нараду взагалі вживався стосовно різнорідних явищ. Як один з найархаїчніших інститутів народовладдя, віче було «використано власниками землі й поставлено на службу державі у формі своєрідної феодальної демократії» (Київ - віче 1068 р., останнє - 1202 р.).

2. *Функції віча*:

- комплектування народних ополчень;
- вибори ватажків;

- питання врегулювання воєнних конфліктів;
- неефективної внутрішньої політики князів.

3. Виконавчий орган віча→рада.

У XIII столітті віча припиняють діяльність. (виняток – м. Новгород, Псков).

Верв.

1. *Вервь*→ сільська територіальна община орган місцевого самоврядування.

2. Територія кілька населених пунктів. Члени були пов'язані *круговою порукою*.

3. Верв була: а) колективним власником *неподільних* земель; б) реалізовувала норми звичаєвого права; в) захищала своїх членів і їх власність у конфліктах з державним апаратом, феодалами, сусідніми общинами.

Збройні сили

1. Склалися з трьох основних частин: а) великокнязівська дружина; б) дружини місцевих князів та інших феодалів; в) найманих загонів.

2. На початках з дружини обиралися представники князівської адміністрації.

Церква.

988 рік - прийняття християнства.

Значення прийняття християнства: а) зовнішнє (цивілізована країна); б) внутрішнє (насамперед освячувати і зміцнювати існуючий громадський порядок).

На думку дослідника В. Рички→ як носій ідеї єдиної держави і церкви на Русі, виразник патріотичних традицій, християнський клір об'єктивно створював ґрунт, на якому визрівала національна самосвідомість, що за середньовіччя перебувала завжди у єдності з релігійними поглядами.

Таким чином, розвиток державності Київської Русі відбувався у двох напрямках: від системи управління, що впливала з військової організації - до цивільних форм правління та від посилення централізму - до децентралізації. Пройшовши тривалу еволюцію державний устрій Київської Русі не був незмінним і залежав від конкретних історичних, економічних та політичних змін.

3. Суспільний лад Русі - України: юридичне оформлення станового ладу (феодала (аристократія); вільні люди; напіввільні люди; невільники).

За суспільним ладом Київська Русь була *ранньофеодальним суспільством з пережитками родоплемінних стосунків і елементами рабовласницьких відносин*. Основу суспільного ладу складала приватна власність на землю за військову та державну службу у вигляді умовного володіння *феоду (уділу) та безумовного спадкового алоду (вотчини)*.

Проходив процес формування станового ладу, тобто юридичного оформлення замкнутих груп.

Населення Русі поділялося на *три соціальні категорії*:

1. *Вільні люди*→ аристократія, знать, люди (вільні общинники), духовенство, міщани, смерди (поземельно залежні селяни - общинники)→ усі вони були юридично вільними, дієздатними і правоздатними, виступали як суб'єкт і об'єкт правовідносин.

Вільні общинники.

1. Основну масу сільського і міського населення становили «люди». У К.П. під цим терміном значаться селяни - общинники.

2. З початку сплачували данину з «диму» (дому), з розвитком феодальної власності на землю перетворюються на феодально залежних селян (*державні селяни* сплачували данину, яка залежала від кількості і якості землі; *окремим феодалам* примус до панщини чи збирання оброку).

Смерди.

1. За давньоруськими джерелами смерди в XI-XII столітті становили значну частину напівселянського феодально залежного населення.

2. На думку Б. Рибаківа у *правовому статусі* займали проміжну позицію між нижчим розрядом вільних князівських міністеріалів і «людьми» селянської общини.

3. Будучи *особисто вільними*, смерд мав право переходити до сильного патрона. Князь давав смерду землю («село») за умови служби і сплати князю данини (ст. 90 П.П.)

4. Смерд міг і піднятися соціальною драбиною (міністеріалом), і опуститися (залежний закуп).

У цілому, уривчастість і нечіткість джерел про смердів зумовили різне правове розуміння їх правового становища.

Напіввільні люди.

Рядовичі (особи, що перебували у тимчасовій економічній чи особистій залежності внаслідок укладення договору - «ряду»).

Закупи:

а) одна з категорій рядовичів, які на умовах особистої застави брали в борг майнову позику (купу) і за її несплату відповідали втратою особистої волі;

б) працювали лише на полі господаря, без права його залишення. У випадку не виконання праці перетворювалися на раба.

Вдачі:

а) ці особи виявлені в одному із списків «Руської правди», дослідники вважають, що до них належали особи, які брали на борг хліб або зерно, певно, під відсотки;

б) законодавець давав їм можливість погасити борг або відпрацювати його впродовж року.

Залежне населення:

Холопи:

а) ними були люди, які ставали невільниками внаслідок скоєного злочину, неповернення боргу (посаджені на землю раби), самопродажу, одруження з рабинею, закупи - втікачі;

б) холопи («обель» - повний раб) не були суб'єктами злочину, не могли виступати свідками, їхнє життя захищалося лише стягненням урока.

Челядь (дворові слуги) - особи, що потрапили в рабство в результаті полону.

Особи, що перебували під опікою церкви:

Задушні люди - холопи, яких господар за заповітом відпустив на волю.

Прощеними - колись вільні люди, що стали холопами, а потім господарем були прощені.

Изгої (гоїти, жити) - вихідці з різних соціальних груп (осиротілі княжата, неграмотні поповичі, звільнені раби, вигнані з общини за злочин, збанкрутілі купці тощо), які з одного стану вийшли, а до іншого не потрапили.

Таким чином, *суспільство Київської Русі характеризувалося соціальною, економічною та правовою нерівністю та певною корпоративною структурованістю.*

Література

а) Основна.

Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х т. - К., 1997. - Т 1.

Історія держави і права України: Підручник. - У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація /. - Т. 1, К., 2003.

Історія держави і права України / за ред. А. С. Чайковського /. - К., 2001.

Мірошниченко М.І. Державність і право України. Генезис у європейському контексті (з найдавніших часів до початку ХХ ст.). - К., 2006.

Музиченко П.П. Історія держави і права України. - К., 2009.

Нікітін Ю. Зародження Київської Русі як визначального чинника безпеки слов'янської народності // Юридична Україна. - 2008. - № 6.

Будзилович І. Особливості розвитку державності, права і функції церкви у Київській Русі (аналітичний нарис) // Право України. - 1999. - № 1.

Бірюкова А. Співвідношення звичаю та закону: історичний аналіз // Право України - 2008. - № 3.

Законодательство древней Руси. - М., 1984.

Захарченко П.П., Кузьминець О.В. Історія держави і права України. Навчальний посібник - К., 2007.

Ухач В.З. Історія держави і права України. Навч. - метод. посіб. - Тернопіль: Вектор, 2010.

Яковлев А. Історія джерел українського права // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. - К., 1995.

б) Додаткова.

Брайчевський М.Ю. Походження Русі. - К., 1968; його ж. Антське царство. Конспект історії України. Нова концепція // Старожитності. - 1991. - Ч. 5; його ж. Київська Русь. Конспект історії України. Нова концепція // Старожитності. - 1991. - Ч. 6.

Будзилович І. Особливості розвитку державності, права і функцій церкви у Київській Русі (аналітичний нарис) // Право України, 1990 - № 1.

Захарченко П.П. Київська Русь: державний устрій, суспільний лад та основні риси права // Історія України. - 2002. - № 7, 10.

Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. - К., 1998. - 352 с.: іл. (серія „Україна крізь віки”, т. 4).

Толочко П.П. Древняя Русь. - К., 1987.

Толкачова Н. Правовий звичай - форма права та регулятор суспільних відносин // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Наук. Зб. - Львів, 2006.

Білецький Л. „Руська правда” й історія її тексту. - Вінніпег, 1993.

Бочарников Д. Чи дійсно юридичне право було єдиним інструментом державного управління суспільством в Київській Русі // Право України. - 1997. - № 11.

Кудін С. Поняття злочину в кримінальному праві Київської Русі // Право України. - 2000 - № 7.

Сокурєнко О. Київська Русь як суб'єкт міжнародних відносин у ІХ - ХІ ст. // Підприємство, господарство і право - 2007 - № 7.

Исаєв М. Уголовное право Киевской Руси // Ученые труды. В И Ю И. - 1946. - № 8.

Падох Я. Суди і судовий процес Старої України. - Нью-Йорк - Львів, 1980.

Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі // УІЖ. - 1992 .- № 1.

Терлюк І.Я. Становлення та джерела Руського права // Вісник Львів. ін-ту. внутр. справ. - 1999. - Вип. 9.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 4. Правова система Київської Русі

2 год.

План

- 1. Проблема періодизації історії українського права.**
- 2. Джерела права Русі - України:**
 - 2.1. звичаєве право;**
 - 2.2. договори Русі з Візантією;**
 - 2.3. великокнязівське, церковне (канонічне) законодавство;**
 - 2.4. рецепція варязьких, південнослов'янських та візантійських правових норм.**
- 3. „Руська правда” як пам'ятка і як джерело права (поява, списки і редакції, структура, практичне використання).**
- 4. Цивільно - правові норми „Руської Правди”.**
- 5. Правове регулювання шлюбно - сімейних відносин.**
- 6. Кримінально - правові норми „Руської правди”.**
- 7. Судова система та судочинство (процес) в Київській Русі.**

1. Проблема періодизації історії українського права.

Право є частиною духовної культури українського народу і вивчення історії його розвитку може сприяти підвищенню рівня правосвідомості як частини свідомості народу. Рівень же свідомості народу є пропорційним рівню свідомості його еліти. Від еліти залежить і рівень розвиненості загального права народу. Від рівня свідомості еліти та її поведінки, від рівня розвиненості загального права у минулому залежить стан розвиненості права на сучасному етапі розвитку українського народу.

В останні роки простежується закономірна тенденція, спрямована на розмежування історії української державності й національного права.

На думку колективу авторів під керівництвом проф. О.Шевченка періоди розвитку української держави і українського права не співпадають, оскільки право закріплює ті відносини, які уже склалися у державі, хоча в окремих випадках воно може передувати розвиткові держави. Специфіка ж розвитку українського права, як стверджують автори, полягає в тому, що воно у багатьох випадках існувало і застосовувалось за відсутності української держави.

Звідси, вищеназвані автори вирізняють лише шість основних періодів у розвитку українського права:

- 1) основні джерела - звичай і закон (IX - XIII ст.);

2) застосування звичаєвого права і польсько - литовського законодавства (XIV - сер. XVII ст.);

3) розвиток і застосування загального права і національного законодавства (сер. XVII - XVIII ст.);

4) період домінування закону як джерела права (XIX - поч. XX ст.);

5) період виникнення національного законодавства (1917-1920 рр.);

б) період виникнення і панування закону влади (1921-1991 рр.).

Водночас, колектив двотомного академічного курсу „Історія держави і права України” (далі - ІДПУ) за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка називає двадцять п'ять періодів у розвитку Української держави та її права.

Для значної частини сучасних дослідників ІДПУ (П. Захарченко та ін.) є прийнятнішим традиційний напрямок за яким - історія права та його інститутів розглядається у рамках розвитку окремих етапів української державності.

Таким чином, вище викладені позиції необхідно враховувати при висвітленні особливості розвитку права Русі - України.

2. Джерела права Русі - України.

Правова система Київської Русі ґрунтувалася на досить широкій базі загальних та на партикулярних законів.

Джерелами, тобто засобами існування і виразу норм права були:

- правовий звичай;
- княжі угоди (міждержавні; між князями; князів з народом);
- князівські устави (закони - землям, містам, окремим станам);
- княжий урок (постанови і узаконення фінансового, податкового та штрафного характеру);
- церковні устави князів;
- рецептовані (запозичені) джерела іноземного походження;
- судовий (юридичний) прецедент (є згадка в збірниках права);
- „Руська правда” - збірник законів XI - XII ст.

Характерними рисами розвитку права цього періоду були:

- відсутність чіткого розмежування на галузі права;
- об'єктами правовідносин були - рухоме і нерухоме майно, худоба, земля, гроші, раби;
- суб'єктами правовідносин були лише вільні люди.

Детальніше охарактеризуємо *місцеві та іноземного походження джерела права.*

Місцеві джерела права. Ними на Русі були як звичай, так і закон. Найдавнішим джерелом права будь-якого народу, зокрема українського був звичай. У IX ст. він набув значення неписаної правової норми. У той час звичаєве право позначалося такими староруськими термінами як „правда”, „покон”, „закон”. Неписане звичаєве право знайшло своє місце у перших актах князівського законодавства, які скоріше фіксували звичаєві норми, ніж створювали нові (нпр. «ПВЛ» Н. Літописця «мали звичаї свої і закони батьків своїх...»); договори київських князів з греками «за законом і за поконом мови нашої» та ін.).

На думку О. Шевченка, звичай і закон у Київській Русі застосовувались на початках як однорідне поняття і означали правовий звичай.

Поступово між ними з'являється різниця. Загалом *правовим звичаєм* є те, що має силу обов'язкової норми, але не санкціоноване державою.

Форми звичаєвого права:

- обряд „посадження князя на стіл” - символізує закономірність набуття влади;

- „рукобиття” - символ укладення договору;

- „покора” - обряд примирення вбивці з родичами вбитого;

- прислів'я та приказки:

- „молодий князь, молода і душа”; „що вирішить місто, те й села будуть робити”; „чоловік дружині отець, а дружина чоловікові вінець”; „молодшому синові батьківський двір, старшому новосілля”; „договір дорожче грошей”; „від суми і тюрми не зарікайся”, „розбійника, грабіжника і душогубця де спіймають, там і судять”.

- давньоукраїнські пісні: „Ой що то за звір є, що син матір бере” (засуджується кровозмішення).

Властивість звичаєвого права полягає в тому, що воно сприяє переходу від звичаю до закону, а тривалість його існування визначається відповідністю його нормам моралі і етиці та національному характерові (правосвідомість) народу.

Першою писаною збіркою права, яка, на жаль, не дійшла до нас, був „*Устав і закон руський*”. На його існування вказує згадка, що міститься у ст. 6 русько-візантійського договору 945 р.

Писані норми права на Русі мали також форму договорів. В історичних і правових пам'ятках того часу вони називались „миром”, „рядом”. Відомі такі договори:

- *договір князя з народом*. Укладався в разі обрання князя на віче або в разі самовільного захоплення князівського стола. У період становлення держави (IX - XI ст.) укладались як усно, так і письмово. Від XII ст. договори оформлялись лише в письмовій формі. У них зазначались умови, на яких князь мав здійснювати свою владу. Договір скріплювався взаємною присягою народу та обраного князя. Вона складалася обома сторонами у формі хресного цілування. Зрештою, у формі договорів не тільки підтверджувалися, але й точніше формулювались існуючі норми звичаєвого права або ж встановлювались нові норми права.

- *договори Русі з Візантією 911, 945, 971 років*. В історико - правовій літературі часто згадується договір 907 р. Проте, за твердженням дослідників руської історії та права, посилення на нього є некоректним, адже не доведено реальності існування самого договору.

Договір 911 р. містив зобов'язання греків перед Києвом і навпаки. Зобов'язання греків були набагато ширшими, ніж зворотні. Так, під час облоги Руссю Константинополя Візантія погодилася сплачувати данину по 12 гривень окремим руським містам у разі відмови князя Олега від військових походів проти неї. Оскільки до нас дійшов лише той текст, де містилися зобов'язання Візантії перед Руссю, а примірник із зворотними умовами назавжди втрачено, дізнатися про зобов'язання руських князів перед греками, природно, немає можливості.

Договір 945 р. князя Ігоря є додатковим до договору 911 р. Його статті мають характер уточнень і доповнень спричиненими новими обставинами. Невдалий похід Ігоря на Візантію і, як наслідок, звуження зобов'язань греків перед Руссю знайшли відображення в статтях які забороняли русичам боротися за Корсунську землю, зобов'язували надавати грекам військову допомогу.

Договір 971 р. був самостійною угодою князя Святослава після поразки в бою під Доростолем. У чотирьох статтях київський князь узяв односторонні зобов'язання не воювати з греками, завжди виступати союзником, мати з ними „мир і міцну дружбу”. Отже, ці договори мали чинність як на території Візантії, так і на території Київської Русі. В них містились норми тогочасного міжнародного

права, а також норми давньоукраїнського цивільного, кримінального і процесуального права.

- „Устави” та „Уроки” княгині Ольги (X ст.) були першими зразками князівської правотворчості. Урок означав „уректи”, тобто проголосити, висловити, а устав - „установити”, „постановити”. Уроки видавалися за власним бажанням княгині, стосувалися здебільшого фінансових справ держави, мали тимчасовий характер. Устави погоджувалися з представниками державної влади, насамперед з князівською Радою, і діяли впродовж усього періоду перебування князя при владі.

Із цього виду джерел збереглися відомості про:

- *Устав земляний князя Володимира Святославовича*. В ньому визначалися основи державного устрою та правового становища дружинників.

- *Устави князя Володимира (церковні)* - конспективний кодекс церковного судового права, що діяв від часу прийняття християнства аж до XVIII ст. У його основі лежала грамота князя Володимира, написана на Кормчій книзі чи на окремому аркуші, який додавався до Кормчої книги. У ній підтверджувалися постанови візантійського імператорського законодавства про церкву і визначався обсяг візантійської церковної юрисдикції. Оригіналу тексту не існує. Його можна лише приблизно реконструювати.

- *Устав князя Ярослава (церковний)* - пам'ятка церковного права, яка розкривала ідеї закладені в уставі князя Володимира. Він визначав церковну юрисдикцію у справах моралі, сім'ї та шлюбу, що стосувалися злочинів священників, членів їх родин, церковної обслуги. Оригінал тексту не зберігся.

Пам'ятки іноземного походження. На Русі значного поширення набули рецептовані (запозичені) джерела права. Їхня поява була обумовлена впливом візантійської церкви, особливо після прийняття християнства у 988 р. Представники вищого духовництва, а де більшість складала греки, керувалися нормами візантійського права і, прибуваючи на Русь, приносили з собою правову свідомість, вироблену на батьківщині. Не знаходячи відповідних норм у місцевому законодавстві церковні ієрархи змушені були заповнювати прогалини відповідниками з візантійського права. Джерелами іноземного права були:

- „*Закон судний людем*” - юридичний збірник, укладений болгарським царем Симеоном (893-927 рр.); був переробкою деякий

візантійських і давньоєврейських законів. Мав велике поширення на Русі;

- „*Номоканони*” (на Русі називалися Кормчі книги) - юридичні збірники де містилися як церковні правила, так і настанови римських і візантійських імператорів про церкву. У руській церкві домінували два номоканони: Іоана Схоласта, що складався з 50 титулів (XI ст.) і номоканон із 14 титулів, що був укладений у XII ст і перероблений патріархом Фотієм 883 р. Оскільки руська церква до заснування власного патріархату в 1597 р. корилася константинопольському патріархові, вона повинна була користуватися єдиними церковними правилами. Відтак номоканони на Русі поширювались у слов'янських перекладах;

- „*Еклога*” - офіційний законодавчий звід візантійського права XIII ст., пам'ятка законодавства іконоборців. Мала на меті обмежити церковні привілеї та землеволодіння, спрямовувалося проти пишності обрядів, збільшення кількості монастирів. Проголошувався намір слідувати принципам християнської моралі, зокрема запроваджувався, хоч і не завжди послідовно, принцип рівності всіх перед законом; оплатність діяльності суддів; безкоштовність судових послуг для учасників процесу. Звід значно пом'якшив відповідальність за злочинні діяння, зменшив жорстокість процедури страти. Законодавець відмовився від публічного спалення, розп'яття тощо. В цілому система покарань націлювалася на невідворотність і справедливість відплати за вчинені діяння. Від відповідальності звільнялися діти до 7 - літнього віку та особи, що здійснили злочин у стані афекту. Збірник регулював також шлюбно - сімейні відносини, зобов'язальне право, проблеми власності.

Збірка наразилася на шалений спротив духівництва; зрештою, її було скасовано;

- „*Прохірон*”(879 р.) Своєрідний посібник для вивчення законодавства Візантійської імперії. Анулював низку положень „Еклоги”, змінив багато джерел права. У галузі спадкового права скасував інститут заповіту, збільшив розмір передшлюбного подарунку з боку нареченого тощо.

Перекладені слов'янською мовою „Еклога” і „Прохірон” дістали на Русі назву „*Градського закону*”. Їхній текст час від часу доповнювався руськими правовими нормами, що відзначилися гуманнішим, ніж у Візантії, характером. Там, де у Візантії

застосовувалися смертельна кара або калічницькі покарання, у нас накладалися грошові штрафи на користь єпископа;

- „*Книги законні*” - це переклад візантійських законів. Їхніми джерелами були закони візантійських імператорів, „Еклога” та „Прохірон”. На Русі з’явилися в кінці XII - на початку XIII ст. Основну увагу приділяли кримінальному праву, зокрема системі покарань за злочини проти держави, віри, життя, здоров’я, честі фізичних осіб.

3. «Руська правда» як пам’ятка і як джерело права (поява, списки і редакції, структура, практичне використання).

„Руська правда” - перша відома юридична пам’ятка як українського, так і світового значення.

Назва її означає „*руський закон*”, „*право*”, „*справедливість*”. Досі в наукових колах дискусійним залишається питання про її походження, появу найпершої редакції. Так, більшість сучасних дослідників пов’язують її появу з іменем Ярослава Мудрого; академік П. Греков відносить її створення до VII ст. н. е.

Оригінал тексту не зберігається. Відновити ж текст зводу вдалося за рахунок численних (106) списків, що збереглися у Кормчих книгах та інших юридичних збірниках.

Залежно від часу написання, обсягу та авторства дослідники поділяють „Руську правду” на *три редакції* :

1. Найдавніша або „Коротка правда” - VIII - IX ст., поділяється на кілька частин:

- „*Правда Ярослава*”:

- 18 статей, відноситься до першої половини XI ст. (князювання Ярослава Мудрого);

- в основному присвячена кримінальному праву та процесу (ст.1-9 - злочини проти особи; ст.10-18-норми про злочини проти майнових прав і про способи відновлення права власності на рухомі речі).

- „*Правда Ярославичів*”:

- сини Ярослава продовжили збір і систематизацію норм права, і у 1068 р. ухвалено нову частину;

- особливістю цієї частини була відсутність чітко впорядкованої системи, норми мали лише хронологічний зв’язок;

- складалася з 23 статей (ст. 19 - 41), що доповнювали „Правду Ярославичів”, і були присвячені в основному злочинам проти особистих, майнових прав і деяким питанням кримінального процесу.

- „*Покон вірний*” - ст. 42, виданий у 30 - х роках XI ст.:

- стосувався надходжень від штрафів, накладених за протиправні діяння;

- винагород князівським слугам.

- „*Урок мостникам*” - кін. XII - пер. чверть XIII ст.:

- пам'ятка новгородського адміністративного законодавства (організація мостіння головних торгових магістралей Новгороду).

2. „*Розширена правда*”:

- укладення її відносять до князювання Володимира Мономаха (1113-1125 рр.) або його сина Мстислава;

- поділялася на дві частини:

2.1. „*Суд Ярослава Володимировича. Правда Руська*”:

- 52 статті - більшість норм „Короткої правди” доповнені нормами цивільного, кримінального, кримінально - процесуального права.

2.2. „*Устав великого князя Володимира Мономаха*”:

- 53 - 121 статті;

- норми цивільного, кримінального, процесуального права, питання шлюбно - сімейних відносин, спадщини, опікунства тощо.

3. „*Скорочена правда*”:

- більшість науковців датують її XIV, XV і навіть XVII ст.;

- вибірка галузевих (цивільних, кримінальних, канонічних) норм права для певних судів;

- збереглася лише у двох списках.

Таким чином, по-перше, „Руська Правда” виникла на місцевому ґрунті і була результатом розвитку юридичної думки Русі - України; по-друге, як джерело права використовувалася в судах аж до кінця XV ст.; по-третє, статті кодексу, у зміненому і доповненому вигляді, стали основою нормативно-правових актів України, Литви, Росії.

4. Цивільно - правові норми «Руської правди».

Норми цивільного права Київської Русі чітко не окреслювали *права власності* в сучасному розумінні, позаяк ні суб'єкта, ні об'єкта речового права конкретно не було визначено.

Земельна власність існувала у вигляді:

- *общинної (громади) власності і* (базувалась на природному праві);

- *князівської* (джерело поповнення: освоєння пустопорожніх земель і захоплення общинних);

- *боярської і монастирської* (князівських пожалувань).

„Руська правда” розрізняє *право власності і право володіння*. Це власність князя, бояр, церкви на борті тощо, а володіння - власне фактичне користування якоюсь річчю.

У ролі *суб'єкта права власності та володіння* виступають фізичні (князь, боярин, тіун, смерд) та юридичні (монастирі, верви, роди, єпископства) особи. Отже є підстави говорити як про індивідуальне так і про громадське право власності.

Об'єктом права власності були одяг, земля, будинок, раби, худоба речі тощо.

Приватна власність, її охорона - одне із призначень „Руської правди”, яка закріплювала штрафні санкції (ст. 71 П.П. - за знищення знака власності - 12 грн.), розмір яких залежав від виду і кількості вкраденого, місця вчинення злочину.

Зобов'язальне право.

Договір - це домовленість (письмова чи усна) між двома чи кількома особами, або між особою і представником державної влади. У Київській Русі були відомі такі *види договорів*:

- *договір міни*;
- *договір купівлі - продажу*;
- *договір поклажі*;
- *договір позики*;
- *договір особистого найму*.

Спадкове право.

„Руська правда” знала успадкування як *за законом так, і за заповітом*:

- за законом родове майно могли успадкувати лише сини;
- батьківський двір без розподілу обов'язково діставався молодшому сину (принцип мінорату), в разі відсутності сина майно переходило до братів. Дочки спадкоємцями не вважалися, а отримували посаг вступаючи в шлюб;
- лише власність бояр і дружинників, які не мали синів, могла дістатися донькам (право - привілей);
- неповнолітніми дітьми померлого та їхньою приватною власністю поряdkували опікуни - мати, близькі родичі;
- за нормами руського права до спадкоємців переходили і боргові зобов'язання спадкодавця (досі чітко не відомий механізм повернення боргу при наявності кількох претендентів);

- із прийняттям християнства, статті „Руської правди” закріплюють ще одного обов’язкового спадкоємця за законом, якому передавалась частина спадку - церква.

5. Правове регулювання шлюбно - сімейних відносин.

Характерною рисою формування норм шлюбно - сімейного права на Русі стало, *по - перше*, поєднання місцевих правових звичаїв і привнесених з кінця X ст. християнських, *по - друге*, на відміну від візантійських церковних норм, що регулювали сімейні відносини, і за певні правопорушення передбачали смертну кару чи покалічення, руська система покарань була значно гуманнішою (ліберальною). Тобто нею передбачалося *покаяння (епітимійні санкції)* та грошові штрафи.

- Шлюб як і розлучення, монополює церкваю. («*Без вінчання одруження є незаконним і неблагословенним*»).

- Шлюбний вік: хлопці (чол.) - 15 р.; дівчата (жін.) - 13 р.

- Заборонялося більше двох разів одружуватись.

- Приводом для розлучення в більшості були провини жінок.

Умови за яких жінка могла подати на розлучення: а) великі борги чоловіка (неплатоспроможність); б) зловживання спиртними напоями. Водночас, своїй першій дружині чоловік мав сплатити значну матеріальну компенсацію і штраф на користь церкви.

Канонічне право на Русі забороняло двоєженство, одруження кровних родичів, шлюби християн з іновірцями.

Отже, *шлюбно - сімейні відносини в Київській Русі несли на собі вагомий вплив християнських моральних засад, тим самим церква зміцнювала сім’ю, сприяла утвердженню одношлюбності й подружньої вірності.*

6. Кримінально - правові норми «Руської правди»

Характерні риси розвитку карного права Київської Русі:

По - перше, карне право князівського періоду пройшло певну еволюцію від приватного карного права, коли реакція на злочин і судочинство належали самому скривдженому шляхом помсти (таліону) та викупів (компенсації) до публічного права і державного судочинства у вигляді державних кар та їх комбінацій;

по - друге, об’єктом і суб’єктами злочинів визнавалися лише вільні люди;

по - третє, відсутність дефініції самого злочину. Під злочином „Руська правда” розуміла „обіду”, „кривду” (канонічне право - „гріх”).

„Руська правда визнавала такі *види злочинів*:

1) *проти життя* (ненавмисне і навмисне убивство, або розбій, з наміром і без наміру);

2) *проти тіла* (каліцтво, тяжкі тілесні ушкодження, побої);

3) *проти честі і свободи* (удар мечем у піхвах або рукояткою);

4) *проти майна* (крадіжка, або татьба, грабунок, чи розбій, привласнення чужого майна, пошкодження чужої власності, розорення межі чи пошкодження межового знака, підпал, шахрайство, конокрадство);

5) *проти громадських інтересів*:

а) *проти релігії* (чарівництво, волхвування, богохульство і ін.);

б) *проти родини* (двоєженство та двоємужництво, кровомішання, перелюбство);

в) *проти моралі* (згвалтування, статеві збочення).

б) *злочини проти держави* (в „Руській правді” не згадувались, але в Іпатіївському літописі йшлося про повстання киян 1067 р.).

Система покарань.

По - перше, „Руська правда” не знала смертної кари (хоча можна було вбити злочинця на місці злочинця). Також літописні джерела, Києво - Печерський патерик повідомляли про її застосування у формі повішання, утоплення, спалення.

На нашу думку існують два підходи; з одного боку, смертна кара на Русі була настільки звичною справою, що законодавець не вважав за потрібне згадувати про неї, з іншого боку, значно ефективнішою була система майнових (фінансових покарань)

По - друге, в XI ст. держава, в інтересах привілейованих верств скасувала систему кровної помсти.

«Руська правда» як санкцію за злочинця називає:

- *грошові викупи* (відшкодування збитків);

- *публічні карі*:

а) *потік і пограбування* (позбавлення всіх прав, повна конфіскація майна і вигнання з общини злочинця та його сім'ї; карали конокрадів, паліїв, розбійників);

б) *віра* (грошове стягнення за вбивство у розмірі 40 грн. Відома, з появою права - привілею і подвійна віра (80 грн.); при пом'якшувальних обставинах полувіра (20 грн.) а при невиявленні злочинця - дика віра з усієї общини.

в) *продажа* (штраф за правопорушення: а) тяжкі злочини - 12 грн.; б) інші злочини - 3 грн.; в) малозначні - 60 кун.).

г) *урок* (грошова компенсація потерпілим від злочинів. Визначалася судом індивідуально).

д) *головщина* (грошове стягнення на користь сім'ї чи родичів убитого; на думку вчених відповідає розміру віри).

„Руська правда” не згадує про злочини проти церкви, проте церква теж мала свою систему покарань, яку накладала на злочини, котрі потрапляли під її юрисдикцію (Церковний Статут В. Великого виділяє такі як церковну татьбу; приведення в церкву тварин та птахів; про моління під овином, у гаях, біля води, про чарівництво), а саме:

- епітимії (покаяння);
- штрафи від 1 до 5 грн. золотом;
- членоушкоджувальні покарання;
- тюрма (в'язниця).

7. Судова система та судочинство (процес) в Київській Русі.

Характерні риси судової системи в Київській Русі:

по - перше, судова система пройшла тривалий період формування - від общинно - вічових до державних;

по - друге, судівництво давньокиївської держави було розвинено слабо, про що свідчить: а) невіддільність судової влади від адміністративної; б) непостійний тимчасовий склад суддів; в) відсутність централізованої єдиної системи судових органів.

У цілому усі суди в Київській Русі можна об'єднати в три групи:

I. Державні (публічні):

1) *Князівський (княжий) суд* (здійснював сам або призначені ним судді (посадники, тисяцькі, тіуни); як правило здійснювався коли хоча б одна сторона належала до привілейованого стану).

2) *Вічовий суд* (найважливіші питання життя держави (ополчення) та громади (розподіл землі, межові спори і т. п.).

3) *Громадський (народний) суд* (здійснювався вервним старостою та старцями; розглядав усі цивільні та карні справи).

II. Приватні суди (панські, домініальні; здійснювали судочинство над своїми залежними людьми).

III. Церковні (духовні) суди (існували в єпископствах і очолювались ними; їх юрисдикція поширювалась як на духовенство, їх родини, церковну прислугу, християн - віруючих).

Характерні риси судочинства (процесу) в Київській Русі:

по - *перше*, пройшов еволюцію від право - приватного до публічного і був покликаний визначати права сторін (осіб), забезпечити їх охорону та виконання.

по - *друге*, процес мав звинувачувально - змагальний характер (слово проти слова). Суд виконував функції посередника в судовому процесі, що пояснювалося недостатньою розвиненістю державного механізму;

по - *третє*, форми розшукового (слідчого) процесу використовувались у справах про злочини, які зачіпали інтереси пануючого класу. Розшук злодія був справою позивача. Елементами розшукового процесу були: „*заклик*”, „*звід*”, „*гоніння сліду*”.

Слідство і розшук починалися з закличу - оголошення потерпілим на площі про зникле майно. У разі коли відповідач заперечував власну причетність до злочину, починався *звід* - мав указати на того, у кого придбав украдене. За межами міста (чи общини) *звід* вівся лише до третьої особи, яка платила віру, а далі самостійно вела розшук. „*Гоніння сліду*” - розшук потерпілим злодія по „гарячих слідах”.

У *цілому* результати закличу, зводу і гоніння слідом використовувалися в судах як докази і підстава для винесення вироку.

Література

а) Основна.

Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х т. - К., 1997. - Т 1.

Історія держави і права України: Підручник. - У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація /. - Т.1, К., 2003.

Історія держави і права України / за ред. А. С. Чайковського / - К., 2001.

Івановська О.П. Звичаєве право в Україні (етнотворчий аспект) - К.: ЕксОб, 2002.

Луцький Л. Вплив християнства на правову свідомість першої Української держави (Київська Русь) // Право України - 2009. - № 10.

Лісна І. Відносини власності на землю в Київській Русі // Наукова спадщина проф. В.С. Кульчицького (1919-2009) і сучасність: матеріали ХХІV міжн. історико - правової конф. 28 квітня - 1 травня 2011 р., м. Львів / ред. кол.: А.М. Бойко (голова), І.Б. Усенко

(заступник голови), І.Б. Бойко (відповідальний секретар) та ін. - Львів: Вид-й центр ЛНУ ім. І. Франка, 2011.

Мірошниченко М. І. Державність і право України. Генезис у європейському контексті (з найдавніших часів до початку ХХ ст.). - К., 2006.

Музиченко П. П. Історія держави і права України. - К., 2009.

Будзилович І. Особливості розвитку державності, права і функції церкви у Київській Русі (аналітичний нарис) // Право України. - 1999. - № 1.

Законодательство древней Руси. - М., 1984.

Захарченко П.П., Кузьминець О.В. Історія держави і права України. Навчальний посібник - К., 2004.

Ухач В. З. Історія держави і права України. Навч. - метод. посіб. - Тернопіль: Вектор, 2010.

Яковлев А. Звичаєве право в Україні // Курс лекцій Д. Антоновича. - К., 2003.

Яковлев А. Історія джерел українського права // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. - К., 1995.

б) Додаткова.

Брайчевський М. Ю. Походження Русі. - К., 1968; його ж. Антське царство. Конспект історії України. Нова концепція // Старожитності. - 1991. - Ч. 5; його ж. Київська Русь. Конспект історії України. Нова концепція // Старожитності. - 1991. - Ч. 6.

Будзилович І. Особливості розвитку державності, права і функцій церкви у Київській Русі (аналітичний нарис) // Право України, 1990 - № 1.

Бірюкова А. Співвідношення звичаю та закону: історичний аналіз // Право України - 2008. - № 3.

Буркацький Л. Спадкування за княжої доби Київської Русі-України // Юрінком. - 2009 - № 20.

Грубінко А.В. Звичаєве право в системі правової освіти: повернення до витоків українського права // Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи: Зб. тез доп. на міжнар. конф.- Тернопіль: Вектор, 2009.

Захарченко П.П. Київська Русь: державний устрій, суспільний лад та основні риси права // Історія України. - 2002. - № 7, 10.

Правовий звичай як джерело українського права (ІХ - ХІХ ст.) / За ред. І. Усенка. - К.: Наукова думка, 2006.

Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. - К., 1998. - 352 с.: іл. (серія „ Україна крізь віки”, т. 4).

Толочко П. П. Древняя Русь. - К., 1987.

Толкачова Н. Правовий звичай - форма права та регулятор суспільних відносин // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: наук. зб. - Львів, 2006.

Толкачова Н.Є. Звичаєве право України: особливості розвитку // Українське право - 2007 - № 1.

Толкачова Н. Звичаєве право: Навч. посібн. - К., 2005.

Білецький Л. „Руська правда” й історія її тексту. - Вінніпег, 1993.

Бочарников Д. Чи дійсно юридичне право було єдиним інструментом державного управління суспільством в Київській Русі // Право України. - 1997. - № 11.

Кудін С. Поняття злочину в кримінальному праві Київської Русі // Право України. - 2000 - № 7.

Исаев М. Уголовное право Киевской Руси // Учёные труды. В И Ю И. - 1946. - № 8.

Падох Я. Суди і судовий процес Старої України. - Нью-Йорк - Львів, 1980.

Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі // УІЖ. - 1992. - № 1.

Терлюк І.Я. Становлення та джерела Руського права // Вісник Львів. ін-ту. внутр. справ. - 1999. - Вип. 9.

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 5. Державно - правовий розвиток
Галицько - Волинської держави (1099 - 1349 рр.)** **2 год.**

План

1. Розпад Київської Русі: причини, наслідки. Виникнення та піднесення Галицько - Волинського князівства.

2. Державний устрій Галицько - Волинської держави:

2.1. вищі органи влади і управління;

2.2. система місцевого управління.

3. Суспільний лад Галицько - Волинської держави:

3.1. структура суспільства;

3.2. вільні люди, напіввільні люди, невільники: правова характеристика.

4. Право Галицько - Волинської держави:

4.1. джерела права;

4.2. цивільні правовідносини;

4.3. кримінальні правовідносини.

1. Розпад Київської Русі: причини, наслідки. Виникнення та піднесення Галицько - Волинського князівства.

Відносно централізована Руська держава у першій третині XII століття розпалася на окремі князівства, які вели між собою міжусобні війни.

Київське, Чернігово - Сіверське та Переяславське через ряд причин (міжусобиці; певна зміна світових торговельних шляхів; активізація нападів кочівників; відтік населення з південних районів; монгольська навала) політично занепадають.

Київська Русь вступила в *період феодалної роздробленості*. У вітчизняній науці (радянський період, сучасний (харківська школа)) відкинуто помилкові уявлення про цей період як період «занепаду» та «руху назад». Стверджувалось, що за рівнем розвитку власної економіки та культури Русь була однією з розвинутих країн Європи.

Причини феодалної роздробленості:

- зростання продуктивних сил у сільському господарстві та ремісництві;

- подальше розширення, ускладнення та зміцнення феодалної власності на землю;

- наступальний розвитком феодалного способу виробництва;

- вирішальне значення розвиток великого вотчинного землеволодіння.

Негативні наслідки феодалної роздробленості:

- опір зовнішній навалі (монголо - татарське іго) не був консолідований;
- із складу великих князівств виділялися нові уділи, з'явилося приблизно 50 нових земель та окремих князівств;
- зовнішня форма → заздалегідь розроблений порядок розподілу феодалами володінь між усіма спадкоємцями - синами.
- нові, митні кордони ослаблювали економічні зв'язки.

Виникненню та піднесенню Галицько - Волинської держави сприяло:

- вдале географічне положення;
- необхідність спільної боротьби Галицького і Волинського князівств проти Польщі та Угорщини, а згодом проти монгольського нашествия та іга;
- енергійна об'єднавча політика князів Романа Мстиславича та Данила Романовича;
- існування багатих родовищ солі, що сприяло економічному зростанню та інтенсивній торгівлі.

Характеризуючи особливості державного ладу Руської держави періоду 30-х років XII століття слід відмітити:

1. За своїм державним устроєм Русь на початковому етапі розвиненого феодалізму була напівсамостійним державним утворенням з рисами відносної єдності (П. Толочко).

2. Цьому сприяла загальна форма управління у вигляді колективного сюзеренітету найсильніших і найавторитетніших князів над Києвом, що зберіг номінальне значення столиці Русі.

3. Періодичне встановлення у Києві співуправління двох найсильніших династій - дуумвірату (наприклад, співправителі Ізяслав Мстиславич і В'ячеслав Володимирович.), збереження загальноруських з'їздів (снемів) (наприклад на з'їзді 1155 року зіткнулися два підходи до форми правління: а) за єдинодержавність; б) непорушність батьківської спадщини).

Особливості державного ладу в період золотоординського іга.

1. Зміна порядку приходу князя до влади - отримання ярлика (грамоти).
2. Визнання хана Золотої Орди своїм вищим сюзереном («отцем»).

3. На своїх територіях князі зберігали усі свої повноваження, водночас, перебуваючи під наглядом ханських представників - баскаків (це тривало до перш. полов. XIV ст.).

Отже, монголо-татарське іго не спромоглося до глибоких змін у внутрішньому державному устрої Русі.

2. Державний устрій Галицько - Волинської держави:

У 1199 році волинський князь Роман Мстиславич об'єднує Галичину і Волинь. Галицько - Волинське князівство стало одним з найпомітніших державних утворень на землях роздробленої Русі, правонаступницею її державно-правових традицій, носієм рис державного та суспільного устрою, що донедавна були притаманні єдиній Руській державі.

Державний розвиток Галицько-Волинського князівства відбувся у кілька етапів:

I. Утворення та становлення (1199 - 1205 рр.)

Характерні риси державного життя:

1. Роман стає «самодержцем всія Русі» (ПВЛ);
2. територія не поступалась Священній Римській імперії;
3. запропонував модель підтримки «доброго порядку» на Русі, що передбачала: а) припинення князівських міжусобиць; б) консолідацію у боротьбі з зовнішніми ворогами; в) запровадження майорату (князівський стіл й усі землі старшому сину); г) вибори київського князя (у разі смерті) шістьма найбільшими на Русі князями.

II. Тимчасовий розпад держави (1205 - 1238 рр.)

Характерні риси державного життя:

1. прогресуюче свавілля бояр - безпрецедентне порушення норм феодального права - оголошення князем боярина Володислава Кормильчича (1213 - 1214 рр.);
2. зовнішня агресія Польщі та Угорщини (окупація 1214 - 1219 рр.);
3. наростаюча монголо - татарська загроза;
4. енергійна боротьба Данила за відновлення єдності держави.

III. Об'єднання та піднесення, активна боротьба із золотоординським ігом (1238-1264 рр.).

Характерні риси державного життя:

1. централізує державу, посилює боєздатність;
2. реорганізовує армію: формує піхоту, переозброює важку кінноту;

3. заходи щодо створення антиординської коаліції;
4. після 1245 року формою правління стає своєрідний керівний дуумвірат (Данило, Василько; Лев I і Володимир; Андрій та Лев II).

IV. Стабільність та піднесення (1264-1323 рр.).

Характерні риси державного життя:

1. Землі поділено між Левом, Мстиславом і Шварно; найпоспідовніше державну політику проводив Лев.

2. Юрій I (1301-1315 рр.) - відновлює єдність Галицько - Волинської держави. 1303 рік - встановлення Галицької митрополії, підпорядкування Вселенському патріархові у Константинополі;

3. за Андрія та Лева II - дуумвірат.

V. Поступовий занепад (1323-1349 рр.).

Характерні риси державного життя:

- розривається династична лінія Романовичів, що спричинило міжусобиці;

- за Юрія II Болеслава наступає занепад і перехід під експансію іноземних держав.

2.1. вищі органи влади і управління.

Князь (король):

- належала верховна законодавча, виконавча та судова влада;
- очолював державу як суверен, керував збройними силами;
- відав зовнішньою політикою;
- фінансова політика.

Особливості князівської влади:

а) відсутність абсолютної влади у князя, що обмежувалася впливовим боярством;

б) дуумвірат - одночасне управління двох князів.

Боярська рада (з перш. полов. XIV ст.):

- а) постійний інститут державної влади;
- б) не була вищим органом центральної влади;
- в) склад: великі бояри - землевласники, галицький єпископ, суддя князівського двору, деякі воєводи, намісники.

г) скликалася і очолювалася найвпливовішими боярами (у період Юрія II боярська олігархія підписувала разом з князем найважливіші документи).

Віче:

а) як пряме воле- і правовиявлення населення скликалося спорадично князем чи боярами;

б) не мало чіткого регламенту; визначених повноважень та компетенції;

в) 1231, 1235 рр. - спроби Данила скликати віче для підтримки у боротьбі з боярством зазнали краху.

г) поступово роль віча занепадає і до кінця XIV століття зводиться нанівець.

Система управління



двірсько-вотчинна



Центральна виконавча влада - очолював

а) двірський:

- керував князівським двором і вотчинами;
- чинив суд від імені князя;
- супроводжував князя в поїздках.

б) печатник:

- відав канцелярією;
- вів діловодство держави;
- охороняв печатку;
- керував писарями, перекладачами, архіваріусами.

в) стольник:

- очолював фінансову систему;
- контролював своєчасність фінансових надходжень.

г) збройник:

- забезпечував озброєння війська;

д) отроки:

- супроводжували та охороняли князя в походах.

е) дитячі (дітські):

- охорона князя в мирний та воєнний час;
- допоміжні функції при проведенні князем суду;
- виконання судових рішень;
- втілення у життя різноманітних державних актів.

є) тисяцькі посадники:

- управління містами.

2.1. система місцевого управління.

Місьцеве управління належало призначеним князем:

Воєводам - керували округами - воєводствами. Зосереджували військово-адміністративні та судові функції.

Волостелі - керівництво волостями. У межах своєї компетенції наділялися адміністративними, військовими та судовими повноваженнями.

Староста - керував найменшою адміністративною одиницею - сільською общиною. Обирався громадою, але був підпорядкований князівським урядовцям.

Судова влада не була відділена від адміністративної і складалася з:

- 1) державних;
- 2) церковних;
- 3) доменіальних судів.

Таким чином, за формою правління Галицько - Волинська держава була феодальною монархією з сильною олігархічною верхівкою в особі боярства.

3. Суспільний лад Галицько - Волинської держави.

3.1. структура суспільства.

Як і в Київській Русі. у Галицько - Волинській державі існувала чітка структура суспільства, де кожній соціальній групі визначалося певне і чітке місце:

3.2. вільні люди, напіввільні люди, невільники: правова характеристика.

Вільні:

1) *аристократія та знать - боярство* - провідна роль у державі:
а) великі землевласники, що володіли спадковими маєтностями, вотчинами; б) посідали найвищі посади в державі.

2) *духовенство: біле та чорне:* а) володіло спадковими землями (якщо син священика переймав посаду батька); б) володіли залежними селянами (монастирі); в) не платили податків; г) звільнялись від обов'язків перед князем.

3) *селяни-смерди* - общинний спосіб життя: а) особисто вільні; б) економічно (поземельно) залежали від власника землі - князя (держави), боярина, монастиря і платили їм «татарщину» (гроші державі), «сербщину» (грошовий оброк), дякло (натуральний оброк) та відбували повинності (громадські роботи).

4) *міщани, граждани* - поділялись на: а) заможну купецько - лихварську верхівку (мужі графські, містичі) - підтримували князя; концентрували в своїх руках міське управління; б) ремісники, майстри, дрібні торговці - середній міський прошарок - об'єднувалися

в корпорації (цехи, братчини, сотні та ін.); в) «робітні люди», «люди менші» - міські низи - цілком залежали від перших двох груп.

Напіввільні:

Закупи (селяни - боржники), втратили економічну самостійність, не виконавши договірних зобов'язань.

Невільники:

Холопи (враховуючи умови Галичини і Волині, їх поступово перетворювали в кріпаків, надаючи землю і можливість вести господарство. У правовому відношенні цілком залежали від власника).

4. Право Галицько - Волинської держави:

У процесі становлення та розвитку Галицько - Волинської держави формувалося і розвивалося право як важлива ознака держави.

Особливості правотворення в Галицько - Волинській державі.

По-перше, будучи правонаступницею державних традицій Київської Русі, тут в основному збереглася правова система, що функціонувала на Русі до її розпаду, в яку були внесені зміни.

По-друге, прийняття нових нормативних актів було зумовлено інтенсивним розвитком соціально - економічних відносин та особливостями суспільно - політичного розвитку.

4.1. Джерела права.

Звичаї:

- найпоширенішими нормами звичаєвого права були норми, які регулювали порядок здійснення кровної помсти, здійснення певних процесуальних дій (присяга, ордалії, оцінка покарань свідків);

- тривалий час у Галицько - Волинській державі діяла усна форма звичаєвого права, згодом норми звичаєвого права знайшли відображення в статтях «Руської правди»;

- звичаєве право в Галицько - Волинській державі було гуманнішим ніж існуюче в цей період у інших народів, відіграло позитивну роль, оскільки ототожнювалося із правом, що мало підтримку народу. Це одна з головних причин збереження національних правових традицій.

«Руська Правда»:

- дію ряду норм було змінено, враховуючи соціально - економічну специфіку регіону. Польський дослідник С. Соханевич стверджував: «найстарішим тут до 1340 року було «Руське право» («Руська Правда»), яке було загальнозобов'язуючим і поширювалося

воно на цілу територію Галицько - Волинської держави і було основою влади, нормувало всі суспільні і правові відносини...».

Канонічне (церковне) право:

- джерелами були церковні настанови та статuti князів;
- встановлювали правові основи взаємовідносин церкви, світської та церковної влади, правового статусу духовенства;
- у XIII - XIV ст. у Галицько - Волинській державі до текстів церковного права були внесені норми, що відображали зміни у відносинах світської та церковної влади.

Князівське законодавство:

- існувало у вигляді грамот, договорів, статутів (уставів);
- законів галицько - волинські князі не видавали, бо тогочасна правова дійсність поняття «закону» до князівських грамот та інших правових актів не застосовувала. Тоді закон розумівся як Божий припис, як Заповіді Святого Письма;
- юридичних грамот галицько - волинських князів збереглося дуже мало, що пояснюється втратою державності та руйнівною політикою колонізаторів.

До наших днів дійшли:

- «Грамота князя Івана Ростиславовича (Берладника) 1134 р.» (регламентувала правове становище іноземних купців на території князівства. Встановлювала пільги для купців із Болгарії);
- «Рукописання (заповіт) князя Володимира Васильовича 1287р.» (про передачу князівських володінь разом із експлуатованим населенням своїм спадкоємцям);
- «Уставна грамота волинського князя Мстислава Даниловича 1289 р» (регламентувала розміри й норми повинностей міського населення на користь князя).

У грамотах, договорах князів трапляються постанови публічного, міжнародного та приватного права. Зокрема, «Грамота руських князів Володимира-Андрія та Льва Юрійовича до великого міністра німецького ордену Карла 1316 р» - дипломатичний акт, що мав на меті налагодження дружніх відносин з Пруським орденом хрестоносців.

У XII - XIV столітті змінюється як політична, так і економічна роль міст. У 1188 році архієпископ Віхман надав привілей на самоврядування Магдебургові. У XIII столітті магдебурзьке право поширюється і на Україну. Норми цього права: а) регулювали управління містом; б) суспільно - правові відносини; в) організацію

суду та порядок здійснення правосуддя; г) визначали заходи кримінального покарання; д) регламентували внутрішню статутну діяльність купецьких корпорацій, ремісничих цехів і торгівлі. Першим містом, що отримало повне магдебурзьке право став Сянок (1339 р.). Грамота останнього галицько - волинського князя Юрія II Болеслава наділяла міщан цього міста привілеями і, зокрема, звільняла від податків на 15 років.

Таким чином, *джерела права Галицько - Волинської держави були важливим способом зовнішнього вияву правових норм. Їхня різноманітність зумовлена необхідністю систематизації правових норм у державі. Проте цьому не сприяли як внутрішні, так і зовнішні чинники. Внутрішні князівські міжусобиці, боярське свавілля, монгольське нашествя послабили, а відтак призвели до загибелі Галицько - Волинської держави, а це, своєю чергою, не дало змоги систематизувати чині джерела права.*

4.2. цивільні правовідносини:

1) було високо розвинутим як для свого часу, що було зумовлено соціально-економічним розвитком, значним внутрішнім оборотом і стійкими зовнішньоекономічними відносинами з іншими державами;

2) у процесі рецепції візантійського права, були імplementовані в законодавство ряд важливих норм римського права.

Право власності: характерні риси:

1. Відсутність загального терміну щодо визначення права власності, оскільки його зміст залежав від суб'єкта (князі, княжі і земські бояри, дружина, духовенство, ремісники, купці, смерди) і об'єкта права власності (земля, коні, раби, худоба, зброя, знаряддя праці та ін.).

2. *Основними формами земельної власності у Галицько-Волинській державі були:* князівський домен; боярська вотчина; монастирська вотчина; особиста вотчина церковних ієрархів, земля громади (общини); індивідуально-сімейна ділянка; незаселені вільні (державні) землі, верховним власником яких виступав великий князь як глава держави.

3. *Основними способами набуття феодалної земельної власності були:*

- надання князем земель за службу і для служби;
- освоєння вільних земель («заїмка», «займанщина»);

- пряме захоплення общинних земель («окняжіння», «обоярена земля»);
- купівля, дарування, міна, спадкування.

Зобов'язальне право.

У Галицько-Волинській державі зобов'язання виникали за двома підставами: 1) в результаті укладення договору; 2) у зв'язку із заподіянням шкоди.

Найбільш поширеними були такі *види договорів*: купівлі-продажу, позики, міни, поклажі, особисте наймання та ін.

4.3. сімейно-шлюбне право.

Характерні риси розвитку:

- утвердження християнства призвело до *закріплення християнських форм укладення шлюбу*. Шлюбіві передували так звані *заручини*, які отримали релігійне освячення в особливому звичаї;

- основне значення в церковному шлюбі отримав *церковний обряд вінчання*;

- *умови дійсності шлюбу*: а) досягнення шлюбного віку нареченого (14-15 р.) і нареченої (12-13 р.); б) добровільна воля наречених і згода батьків;

- канонічне візантійське право, яке здійснювало вирішальний вплив на сімейне право передбачало *розлучення у таких випадках*: а) порушення подружньої вірності; б) нездатність чоловіка до інтимних стосунків, після трьох років співжиття; в) коли чоловік або жінка намагалися позбавити життя один одного; г) невідомо де перебування чоловіка протягом 5 років; д) постриження чоловіка або жінки в ченці; е) задум жінки викрасти майно без відома чоловіка та ін. Водночас, у церковній практиці як Київської Русі, так і Галицько-Волинської держави відбулося відхилення від візантійського законодавства. Так, Церковний статут князя Ярослава, з одного боку, перераховував не всі приводи до розлучення, зазначені у візантійському праві, з іншого боку, розширювалося коло випадків, за якими дружина могла вимагати розлучення, зокрема: торгівля чоловіка честю своєї жінки; бездоказовість звинувачень жінки у статевих стосунках з іншими чоловіками, приведення чоловіком у сімейний дім коханки і ін. Питання щодо розлучення було виключною компетенцією Церкви.

- *особливістю жінки в українській сім'ї* було її поважне становище і охорона її прав з боку держави, що було суттєвим

контрастом у порівнянні правового статусу матері за руським правом та правового статусу жінки за римським та старогерманським правом, за якими - жінка - дочка, дружина, мати завжди потребували опікуна та визнавалися все життя «не правосильними».

Спадкове право, характерні риси:

- 1) спочатку право спадкування належало тільки членам сім'ї;
- 2) з розвитком феодалних відносин розвивалася свобода заповітних розпоряджень;
- 3) правові джерела містять постанови про спадкування за законом, і за заповітом;
- 4) встановлювалися два різні порядки спадкування: один-для бояр, другий-для смердів. Виходячи з права-привілею, Руська Правда встановлювала два порядки спадкування дочок: після смердів і після бояр. Так, майно смерда, який не залишив після себе синів переходило до князя. Незаміжня дочка отримувала частину майна, яке потім складало її посаг. Заміжні дочки цього не одержували.

4.4. кримінальні правовідносини.

Характерні риси:

- поняття злочину пройшло еволюцію, від трактування як «обида» (образа) до розуміння будь-якого порушення закону. Проте ранньофеодалне право чітко не відрізняло кримінального правопорушення від цивільно-правового;

- об'єктами злочинного посягання були: державна влада, особа (насамперед, феодал), майно, звичаї. Об'єктивна сторона злочину мала недостатньо виражений характер, відомі лише дві стадії вчинення злочину: замах на злочин, здійснений злочин;

- було відоме поняття співучасті за вчинений злочин; існувало певне розуміння перевищення меж необхідної оборони;

- суб'єктом злочину визнавалася будь-яка людина, крім холопа і челядина;

- поняття юридичної особи не існувало; не регламентованим був і вік, з якого наступала кримінальна відповідальність;

- суб'єктивна сторона включала в себе умисел і необережність, мотиви злочину чітко не визначалися. Чинні джерела свідчать про визначення пом'якшуючих (у стані сп'яніння) і обтяжуючих (корисливий умисел) обставин при визначенні покарання;

- чинні джерела Галицько-Волинської держави передбачали такі види злочинів: а) проти князівської влади; б) проти релігії та Церкви; в) проти особи; г) майнові злочини; д) проти сім'ї та моралі;

- система покарань: по-перше, головною метою покарання було відшкодування збитків потерпілому та його родичам та поповнення державної скарбниці, а також - відплата; по-друге, право відкрито проголошувало у формі станових привілеїв класовий характер покарання;

- види покарання: а) помста злочинця з боку потерпілого або його родичів; б) грошове стягнення з майна злочинця, що складалося з двох частин - одна на користь князя, друга - потерпілій стороні; «віра» - грошовий штраф у 40 грн. (князівський кінь оцінювався в 3 грн.); подвійна віра (80 грн. - за вбивство огнищанина, князівських мужів); «дика віра» - штраф, що сплачувався членами верві за вбивство, вчинене на її території; «головництво» - грошова винагорода родичам убитого (дослідники вважають, що вона дорівнювала розміру віри); в) продаж - грошовий штраф, котрий стягувався зі злочинця на користь князя за вчинення інших злочинів проти особи, а також за більшість майнових злочинів (12 вища ставка продажі, 3 і 1 грн.); г) «потік і пограбування» - вища міра покарання, що встановлювалася за три види злочинів: убивство в розбої, конокрадство, підпал будинку й гумна.

4.5. процесуальне право.

по-перше, у Галицько-Волинській державі панував обвинувально-змагальний процес;

по-друге, суд виконував функції посередника у судовому процесі, що пояснювалося недостатньою розвиненістю державного механізму;

по-третє, Руська Правда передбачала таку процедуру розшуку злодія: «заклич», «звід» і «гоніння сліду»;

по-четверте, видами судових доказів були: а) особисте зізнання; б) свідчення «послухів» і видоків; в) речові докази; г) «суди Божі»; д) сліди побоїв; е) знайдення трупа на території верві.

Таким чином:

по-перше, об'єднавши здебільшого етнографічні українські землі (90%), Галицько-Волинська держава, будучи правонаступницею Київської Русі, охороняла українські землі від асиміляції, сприяла їхній консолідації та усвідомлення власної самобутності;

по-друге, своєю орієнтацією на Захід сприяла поступовому подоланню однобічності візантійських культурних впливів і збільшенню можливостей поширення західноєвропейських культурних впливів;

по-третє, модернізувала давньоруську державну традицію;
по-четверте, її правова система ґрунтувалася переважно на джерелах не іноземного, а давньоруського права, на місцевому законодавстві та звичаях.

Література

а) Основна.

Бойко І. Джерела права Галицько - Волинської держави (1199-1349 рр.) // Вісник ЛУ. Серія юридична. - Вип.42. - Львів, 2006.

Будзилович І. Особливості розвитку державності, права і функції церкви у Київській Русі (аналітичний нарис) // Право України. - 1999. - № 1.

Історія держави і права України: у 2 - х т. / За ред. В.Я. Тація /. - Т.1. - К., 2003.

Ісаєвич Я. Галицько - Волинська держава. - Львів, 1999.

Кульчицький В., Тищик Б., Бойко І. Галицько - Волинська держава (1199 - 1349 рр.). - Львів: Бібліос, 2006.

Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині. - Львів, 1996.

Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. - К., 2007.

Котляр М.Ф. Галицько - Волинська Русь. - К., 1998. - 336 с.: іл. (серія „Україна крізь віки”, т. 5).

Музиченко П.П. Історія держави і права України. - К., 2009.

Нікітін Ю. Значення виникнення Галицько-Волинської держави для безпеки українських земель // Юридична Україна. - 2008. - № 7.

Толкачова Н.Є. Звичаєве право України: особливості розвитку // Українське право - 2007 - № 1.

Толкачова Н. Звичаєве право: Навч. посібн. - К., 2005.

б) Додаткова.

Брайчевський М. Феодальна роздробленість. Конспект з історії України. Нова концепція // Старожитності. - 1991. - Ч. 6.

Долматова Н.І. Юридичні договори як джерела права Галицько-Волинського князівства // Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної. Правової держави Україна: Зб. наук. праць. - Львів, 2001.

Котляр М.Ф. Данило Галицький. - К., 1979.

Крип'якевич І.П. Галицько - Волинське князівство. - К., 1983.

Софроненко К. А. Общественно - политический строй Галицко - Волынской Руси XI - XIII вв. - М., 1955.

Чайковський А. Адміністративно - силові засоби державного управління // Історія України. - 1998. - № 11.

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 6. Литовсько-Руська держава і право
(друга половина XIV - XVI ст.)** **2 год.**

План

- 1. Українські землі як об'єкт експансії сусідніх держав. Особливості литовського проникнення в Україну. Польсько-литовські унії і зміни в правовому статусі українських земель.**
- 2. Державний лад.**
- 3. Суспільний устрій України у складі Великого Князівства Литовського. Правова характеристика верст панівного та залежного населення.**
- 4. Джерела права. Литовські статuti: зміст, значення. Основні риси цивільного, шлюбно - сімейного, кримінального та процесуального права.**
- 5. Судова система.**

1. Українські землі як об'єкт експансії сусідніх держав. Особливості литовського проникнення в Україну. Польсько-литовські унії і зміни в правовому статусі українських земель.

Ліквідація останнього осередку державності Галицько - Волинського князівства поклало край періоду державної самостійності України - Русі. Україна вступає в стан обмеженого суверенітету, протекторату, політичної залежності від міцніших та організованіших сусідів - Польщі і Литви.

Перервана традиція літописання зумовила низку білих плям в історії литовсько - польської доби. Через це частина дослідників вважають період існування Великого князівства Литовського (далі - ВКЛ) до Люблінської унії 1569 року - часом існування Литовсько - Руської держави; інші ж переконані, що в цей період проходив процес перетворення українських земель на литовську провінцію.

Різноміжність у поглядах пояснюється наявністю неоднакових за тривалістю і змістом періодів, у межах яких домінувала то одна, то інша тенденція, зокрема:

- «Оксамитове» литовське проникнення (1340 - 1362 рр.):

- а) дії литовців не мали характеру експансії як, скажімо, монголо-татарська навала;
- б) збройне протистояння на українських землях відбувалося між литовцями та іншими претендентами на спадщину Київської Русі;
- в) руські князі зберігали автономність;

г) О. Субтельний назвав цей процес проникненням, включенням, приєднанням.

- *«Ослов'янення» литовських правителів (1362 - 1385 рр.):*

а) майже до кінця XIVст. ВКЛ - своєрідна федерація земель - князівств, де українські землі були повноцінними, рівноправними суб'єктами;

б) розширення сфери впливу руського православ'я; утвердження «Руської Правди» державною правовою основою; визнання руської мови офіційною державною мовою; запозичення литовцями руського досвіду військової організації, налагодження податкової системи; формування структури князівської адміністрації і т. ін.

Проте литовці не стали другими варягами, процес їхньої асиміляції не завершився.

- *Втрата українськими землями залишків автономії (1385 - 1480 рр.):*

а) у зв'язку із зовнішньою загрозою, ослаблена теж Польща запропонувала Кревську унію (1385 р.), суттю якою була інкорпорація ВКЛ до складу Польської корони, яка в свою чергу викликала литовсько - руську опозицію на чолі з Вітовтом;

б) поступове зближення та блокування польської та литовської шляхти викликало на українських землях і антимосковський рух.

- *Посилення литовсько-російської боротьби за право бути центром «збирання земель русі» (1480 - 1569 рр.):*

а) з поваленням у 1480 р. ординського іга і формуванням централізованої Російської держави, Москва заявляє про пряме право на спадщину Київської Русі;

б) добровільному переході князів під Москву; антимосковських повстаннях.

Для глибшого розуміння суспільного ладу та державно - правового становища українських земель у складі ВКЛ варто зупинитися на польсько-литовських уніях, що мали безпосередній вплив на майбутнє України.

Отже польсько-литовські унії - це насамперед, ряд державно правових актів та заходів - від спроби інкорпорації Литви і до союзу двох незалежних держав.

Результатом Кревської унії (1385 р.) стало включення литовських, білоруських та українських земель до складу Польщі. Присяжні грамоти на вірність польській короні підписали київський, волинський та новгород-сіверський князі.

Поразка Литви від татар на річці Ворсклі (1399 р.) змусила її підписати Віленсько - Радомську унію (1401 р.). Маючи титул великого князя Вітовт залишався правителем Литви до смерті, а Ягайло з титулом найвищого князя Литви, що підкреслювало його верховенство, мав включити з часом Литву до польської корони.

2 жовтня 1413 р. в м. Городлі була укладена нова польсько - литовська унія:

- а) підтвердила єдність Литви і Польщі на «вічні времена»;
- б) визнавалась самостійність Литви;
- в) запроваджувались спільні польсько - литовські сейми;

Водночас, визнавши ВКЛ як напівдержавне формування, Городельська унія вносила в його структуру розкол на релігійному ґрунті, забезпечуючи рівні права з поляками литовським панам-католикам і позбавляючи їх православних феодалів.

Фактично ця унія сприяла розгортанню громадянської війни, що поділило ВКЛ на два князівства: Литовське (Сигізмунд) та Західноруське (Свидригайло).

Зростаюча криза ВКЛ на початку XVI ст. штовхали його до реальної унії з Польщею.

1 липня 1569 р. - підписанням *Люблінської унії* було покладено початок федеративній Литовсько - Польській державі - *Речі Посполитій*.

Наслідки для України:

1. розчленування: Галичина, Холмщина, Волинь. Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя - до Польщі; тільки Берестейське воєводство - до Литви; частина українських земель перебувала під владою Угорщини і Молдавії; значна частина відходила до Московської держави;

2. унія, усуваючи з українських земель литовську владу, знищила також рештки українських державних традицій, що зберігалися під формами автономії у ВКЛ.

2. Державний лад.

Перебування українських земель у складі ВКЛ виключало можливість виникнення в цей час української державності, хоча окремі її ознаки зародилися в Запорозькій Січі. Тому, розглядаючи державний лад України в цей період, слід проаналізувати литовські державні структури, дія яких поширювалась і на Україну.

Процес *еволюції державного ладу* у ВКЛ дослідники умовно поділяють на *три етапи*:

1. З XIII ст - до кінця XIV ст.:

- верховна влада перебувала в руках у всього князівського роду;
- найважливіші питання внутрішнього і зовнішнього життя країни вирішувалися на засіданні сеймів - князівських з'їздах, в Литві їх називали «старі думи» (брали участь усі дорослі);

- князь мав законодавчу владу тільки у своїй вотчині - Віленському князівстві; в інших землях законодавча і виконавча влада належала членам «старих дум» - удільним князям.

2. XV ст.

- ВКЛ очолив великий князь (господар), який перебирає законодавчі функції, ліквідує удільні князівства та замінює місцевих князів намісниками. Інші повноваження Великого князя:

- а) правував над розпорядчо - виконавчими органами;
- б) призначав і звільняв службових осіб;
- в) розпоряджався державним майном і коштами;
- г) відав зовнішньою політикою, виконував судові функції.

З 1413 р. державні функції йому допомагає виконувати державна рада, що складалася з незначної кількості намісників, перейменована пізніше в пани - раду.

3. Кінець XV - початок XVI ст. - до Люблінської унії 1569 р.

За привілейом 1492 р. легалізується становище пани - рада, а привілейом 1506 р. її права розширюються і вона стає органом законодавчої влади з наступними повноваженнями:

а) в кінці XV ст. без ухвали рішення пани - радою воно не набувало чинності;

б) обирала Великого князя;

в) видавала закони, вирішували міжнародні справи та приймали судові рішення;

г) складалася з близько вісімдесяти осіб, серед яких постійну квоту мали чотири католицькі єпископи, представники центральної і місцевої влади. Саме наявністю високих посадовців і пояснюється її вплив.

З часом (середина XV ст., а до другого Литовського Статуту (1566 р.) не мав впливу), дедалі впливовішим загальнодержавним органом ВКЛ стає *сейм*. На загальний (вальний) сейм збиралися великий князь, члени «панів-ради», католицькі і православні єпископи, повітові старости, хорунжії, окремі великі феодали і по два шляхтичі від повітових сеймиків. У компетенцію сейму входило:

- до виключеної компетенції:

- а) обрання Великого князя;
- б) оголошення про скликання ополчення;
- в) зовнішні зносини та інші.

Ні Великий князь, ні його рада не мали права починати війну чи встановлювати податки без згоди сейму.

З укладанням Люблінської унії «пани-рада» злилася з польським сеймом й функціонували в подальшому як єдиний державно-правовий механізм Речі Посполитої. І все ж не зважаючи на унії у ВКЛ збереглися деякі державно-правові відмінності: свої центральні установи, зокрема адміністрація, власна скарбниця і армія.

Місьцеве управління

Система *місьцевих органів державного управління* українськими землями мала ряд *особливостей*:

- 1) будувалася виходячи з адміністративно - територіального поділу;
- 2) перебування адміністративної, судової і військової влади в руках місцевого паньства і шляхти;
- 3) розбіжність в організації її окремих ланок, що пояснюється постійною зміною адміністративно - територіального поділу;
- 4) відсутність поділу влади на окремі гілки зумовлювала поєднання управлінських і законодавчих функцій;
- 5) отримавши привілеї від центральної влади, окремі воєводства і повіти, закріплювали за собою особливі права, зокрема в галузі місцевого управління.

Місьцеві органи влади виникають в кінці XIV ст. після ліквідації удільних князівств та створення замість них *інституту намісників*, які від тепер стали представляти князівську владу на місцях.

Наприкінці XV ст. повіти і волості (декілька волостей склали повіти) стали основними адміністративно - територіальними одиницями на українських землях.

Низову адміністративну ланку склали *органи самоврядування сільських общин*, що склалися з:

- а) отаманів (південні землі);
- б) старостів (північні землі).

З другої половини XV ст., водночас із курсом уряду ВКЛ на остаточне скасування державної автономії українських земель, проходила подальша еволюція органів центральної і місцевої влади.

На початку XVI ст. уряд ВКЛ здійснює реформи, які певною мірою уніфікують собою адміністративно-територіальний устрій. Отже, утворилися: воєводства повіти волості.

Наступним кроком в реорганізації місцевого управління був Віденський сейм 1564-1566 років, який наблизив за формою і структурою місцеве управління за польським зразком. Ці реформи поклали початок появі повітових сеймиків.

Міста. У зв'язку з бурхливим розвитком ремесел і торгівлі зростали міста і міське населення, характерними рисами розвитку яких було:

- міста в Україні були самостійними територіальними одиницями, багато з яких користувалися магдебурзьким правом;
- правове становище міст і містечок, їхній адміністративний устрій, порядок управління були досить строкатими;
- система управління залежала від категорії, до якої належало місто:

а) королівські та великокнязівські (керували воєводи, старости, повіти); б) приватновласницькі (належали шляхті, магнатам, церкві, які призначали на управління старост, в'їтів).

З XV ст. литовський і польський уряди за певну винагороду надавали містам грамоти на «вільність», тобто переводили їх на *самоврядування на основі магдебурзького права*. Наявність таких грамот надавало містам наступні привілеї:

- звільняло їх від юрисдикції королівських і великокнязівських посадовців;
- скасовувало звичаї литовського, польського і руського права,
- скасовувало владу і суд державців стосовно міщан;
- сприяло утворенню органу самоврядування - ради, що обиралася міщанами і виконувала функції міської влади і суду в цивільних справах. У 1356 р. магдебурзьке право було надано Львову, 1432 р. - Луцьку, 1442 р. - Снятину, 1494 р. - Києву, 1514 р. - Любомлю.

3. Суспільний устрій України у складі Великого Князівства Литовського. Правова характеристика верст панівного та залежного населення.

За литовсько - польської доби суспільство поділялося на такі верстви:

- феодали (князі, бояри, магнати, шляхта, пани);
- міщани;

- козацтво, як особливий стан;
- залежні селяни.

Соціальне і правове становище представників феодального стану на українських землях визначалося розмірами їхньої земельної власності.

До боярсько - шляхетська аристократії входили:

- *магнати* - власники великих земельних латифундій, наділені маєтками за військову службу, та вихідці з руських князівських родів. Їм дозволялося мати військові підрозділи, так, князі Острозькі мали - 426 кінних воїнів, Радзивіли - 628.

- *шляхта* - середні та дрібні земельні власники, що отримали земельні наділи за особисту військову службу. В XVI ст. доступ до цього стану був обмежений, а з 1569 р. - взагалі унеможливлений.

- *“панцерні слуги”* - проміжна верства між шляхтою селянами. Несли дорожню («путню») службу кур’єрів, гінців. З підписанням Люблінської унії зрівнялися в правах з магнатами та шляхтою;

- *духовенство* - римо - католицьке і православне:

- а) римо-католицьке - з 1387 р. звільнялися від податків, 4 єпископи були постійними членами князівської ради і пани - ради;

- б) православне - князь мав право втручатися у внутрішні справи; вищі духовні ієрархи призначалися князем;

Селянство поділялося на:

- 1) вільних: (а) *особисто вільні або «похожі»* - будь-коли могли покинути землевласника, мали особисту власність, платили повинності. Залежно від способу сплати податків поділялися на: *тяглих селян* - працювали на землі із застосуванням коня чи вола; *ремісників та службових селян* - перші виготовляли вироби для села, другі були сільськими рибалками, конюхами; *чиншових селян* - користувалися земельним наділом і за нього сплачували податок - чинш. З часом наділ міг перейти у спадок.

- 2) напіввільних: *“закупи”* або *“непохоже”* - не мали права покинути землевласника, доки не повернуть борг. При поверненні боргу ставали вільними, ні - рабами.

- 3) невільників:

- *раби* - перебували на становищі речі. Раб мав особисте майно, отримував “місячину”, міг виступати свідком у суді, але окрім свого господаря. Представники національних меншин не могли мати християнина рабом.

- *отчичі* - кріпаки. У XIV-XV ст. Вони були особисто невільні, проте мали певні майнові права, сплачували натуральний чи відробітковий чинш.

Козацтво, будучи неоднорідною за майновим станом соціальною верствою (заможні, бідні (голота), міські, "реєстрові"), виникло в непростих умовах феодально - кріпосницького ладу як явище самобутнє, національне народне, ставши загально визнаним суб'єктом суспільно-політичного устрою ВКЛ і Речі Посполитої.

Таким чином, із поглибленням процесів закріпачення, у середині XVII ст. на українських землях майже не залишилося вільних селян. Одночасно зникла різниця у правовому становищі груп селянства, яке втрачало основні цивільні права.

4. Джерела права. Основні риси цивільного, кримінального та процесуального права. Литовські статuti: зміст, значення.

Розглядаючи право, що діяло на українських землях в цей період, слід враховувати особливості та своєрідність становища самої України.

До найвідоміших джерел права литовсько - руських періоду слід віднести:

- *звичаєве право*;

- "*Руську Правду*";

- *привілеї* (приватні закони литовських князів). Поділялися на:

1) загальноземські - надання великим князем пільг окремим фізичним особам, суспільним станам, містам, монастирям, церквам. Серед них: а) Шляхетський привілей Ягайла 1387 р. - забороняв католикам одружуватися на православних, доки останні не перейдуть у лоно римської церкви; б) Городельський привілей 1413 р.; в) Гродненський 1432 р. та Троцький привілей 1434 р - їх змістом було повернення політичних та майнових прав українській та білоруській аристократії в разі прийняття ними католицизму;

г) Віленський 1457 р. - урівнював литовську та українську шляхту у правах з польською.

2) обласні (установчі грамоти) - з кінця XIV ст. надавалися землям, воєводствам.

У другій половині XV ст. з'являються збірники законів, які інколи називають кодексами. Першою спробою кодифікації литовсько - руського права став *Судебник Казимира IV* (1468 р. м. Вільно, 25 артикулів). В основу збірника було покладено звичаєве право та судову практику з кримінальних справ.

Своєрідним джерелом права є *Литовська метрика* - документи і матеріали князівської канцелярії, які містили законодавчі акти, судові вирoki, декрети.

Проте, *найвизначнішою пам'яткою права цього періоду, безумовно, є Литовський статут у трьох редакціях 1529, 1566, 1588 років* - це найбільш відомі кодекси феодального права ВКЛ, що діяли й на інкорпорованих українських землях.

Перший Литовський Статут 1529 р. - 13 розділів, 264 статті:

- перший розділ - про верховну владу і її стосунки з населенням;
- другий розділ - про організацію військової служби;
- третій розділ - про шляхетські вольності;
- четвертий розділ - про суддів та суди;
- п'ятий - тринадцятий - окремі інститути цивільного і кримінального права та порядок судопровадження.

Цей статут насамперед захищав інтереси великих магнатів.

Другий Литовський Статут 1566 р. - законодавчо оформив "шляхтизацію" суспільно - політичного устрою ВКЛ. Складався з 12 розділів і 366 артикулів:

- окрім гарантій на попередні вольності, значно розширився розділ про шляхетські вольності і кримінальні злочини;
- закріплював представництво шляхти на сеймах;
- поділ влади між великим князем і сеймом;
- право магнатам і шляхті вільно розпоряджатися своїми землями та підданими.

Третій Литовський Статут 1588 р. - найдосконаліший з усіх. Складався з 14 розділів, 488 артикулів, діяв не тільки у ВКЛ, але й на українських землях, що відійшли до Польщі.

- це класичний кодекс феодального права, що всебічно регулював найважливіші суспільні відносини того часу;
- юридично запровадив кріпосне право в Литві, Білорусії, Брацлавщині і Придніпров'ї. За селянами зберігалось право володіння тільки рухомим майном. Строк розшуку біглих селян - з 10 до 20 років.

Водночас, третій Литовський Статут закріплював і *прогресивні положення:*

- єдність права для всіх громадян, хоч воно не було рівним для всіх громадян;
- декларував обмеження влади монарха законом;

- відмежовував судову владу від адміністрації.

Отже, *Литовські Статути* протягом майже чотирьох віків відігравали важливу роль у правовій системі України. Народними масами вони традиційно розглядалися як найважливіші джерела “давніх прав”, своєрідна противага “новині”, що нав’язувалися з боку Росії чи інших прогресивних сусідів.

Водночас правова неврегульованість окремих сфер суспільних відносин вимагала від законодавця термінового забезпечення наявних прогалин. Цю нішу заповнювали “устава” та “ухвали”, що і мали на меті впорядкування окремих фінансових та економічних питань. Серед цієї групи джерел права слід виділити “Устава на волоки”, ухвалені Сигізмундом II Августом у квітні 1557 р., що передбачали:

- проведення аграрної реформи;
- введення трьохпільної системи;
- запровадження єдиної системи землероділу;
- значно обмежувала право переходу селян і закріплювала низку натуральних повинностей;
- позбавляла селян володіти власною землею, це право переходило до феодала;
- запровадила нагляд за селянами дрібної адміністрації, що знівелювало роль сільської громади.

Серед рецепційованих (запозичених) іноземних джерел в Литовсько-Руській державі слід виділити *магдебурзьке право*.

Вищезазначені та інші джерела містили правові норми з різних галузей права. Проте, як і в попередні періоди, у XIV-XIV ст. *основним правовим інститутом залишалося право власності*.

Право власності - *види*: а) великокнязівська, б) магнатська, в) шляхетська, г) церковна, д) селянська власність.

Об’єкти власності:

- нерухомі (земля, будівлі, ліси);
- рухомі (всі інші рухомі речі).

Характерні риси: а) земельна власність усіх видів була недоторканою (були і винятки); б) право володіння підтверджувалося грамотою чи давністю часу; в) обов’язок кожного землевласника відбувати військову повинність.

Зобов’язальне право - відомі договори: договір купівлі - продажу, договір оренди, договір обміну, дарування, застави.

Гарантії виконання зобов’язань: присяга, застава, порука.

Характерні особливості:

- натуральне господарство більш використовувало договори обміну і дарування;

- провідною формою забезпечення виконання зобов'язань була застава, особливість заставного володіння в Литовсько-Руській державі – в заставу могли передаватися не лише особисті майнові права, а й державні посади (староста, міський в'їт);

- заставлену нерухомість дозволялося передавати у спадщину як за законом, так і за заповітом;

- рухомими речами дозволялося тільки володіти, але не користуватися;

- договір застави рухомого майна укладався на невизначений термін.

Спадкове право, характерні риси:

1) особи, що за законом мали право на спадок: діти, брати, сестри, батьки, інші кровні родичі;

2) особи, позбавлені права спадку за законом: донька, яка вийшла заміж без згоди батьків чи опікунів; вдова шляхетського роду, що без батьківської згоди вийшла заміж за простолюдина; незаконнонароджені діти; діти державних злочинців.

Розрізнялося материнське (порівну між всіма дітьми) та батьківське (у спадок лише синам, а дочкам - $\frac{1}{4}$ майна) спадкування.

Шлюбно-сімейне право. Умови для набрання шлюбу законної сили:

- згода батьків;

- публічність укладення шлюбного союзу;

- сплата подружжям грошового податку владі.

З XVI ст. - узаконюється форма церковного шлюбу.

Умови за яких надавався дозвіл церкви на розлучення:

а) перелюбство;

б) тривала та невиліковна хвороба одного з подружжя.

Кримінальне право.

Види злочинів: проти віри, проти життя, проти сім'ї, проти моралі, проти держави, майнові злочини (крадіжка, пограбування, розбійний напад, знищення або спалення майна), замах на життя особи та її майно.

Види покарань: грошові стягнення (головщина, гвалт, вина, шкода), фізичні та матеріальні покарання (смертна кара, членоушкодження, тюремне ув'язнення, позбавлення прав, позбавлення честі).

Види доказів: особисте зізнання, письмові документи, огляд місця злочину, свідки, присяга, жереб, зізнання під час тортур.

Таким чином, у феодальній державі правова система безпосередньо залежала від станового ладу суспільства, захищаючи, насамперед, інтереси панівних соціальних груп.

5. Судова система.

У 1566 р. відбулося завершення загальної судової реформи, розпочатої Белзьким привілеєм 1564 р. Вищою апеляційною інстанцією був суд Великого князя Литовського. У кожному повіті діяли такі суди:

Земський суд:

- три члени суду, обрані шляхтою;
- суддями - лише шляхтичі повіту;
- засідав тричі на рік;
- справи про злочини різних суспільних верств;
- контроль за гродськими судами;
- єдиний із тогочасних судів не залежний від адміністрації.

Гродський суд:

- пов'язаний із адміністрацією;
- судді призначалися;
- справи про важкі злочини;
- юрисдикція: шляхта, селяни, служилі люди, міщани, бояри;
- не поширювався на міста з магдебурзьким правом.

Підкоморський суд:

- спеціальний повітовий суд з одним суддею;
- розглядав земельні спори;
- свідки - лише християни.

Вищевикладене дає підстави зробити наступні загальні висновки:

1) руйнація традиційних підвалин життя часів Київської Русі, порушення сталих політично - династичних зв'язків стали причиною інкорпорації українських земель у складі євразійських державних утворень;

2) литовське проникнення на українські землі мало свої особливості, які вплинули на державно - правове становище України;

3) за різних складних умов українські землі все ж таки зберегли високий рівень своєї правової культури. Досягнення в різних галузях тодішнього права були й залишаються для нас важливими засадами законотворення.

Література

а) Основна.

Хрестоматія з історії держави і права України. - Т.1. - К., 1997.

Боднарчук Т.І. Литовсько-Руська держава як етап розвитку української державності // Українська державність: історія і сучасність. Мат - ли. наук. конф. - К., 1993.

Бедрій М. Вєрвний суд і копний суд: історико-правове порівняння // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали XV регіональної науково-практичної конференції (8-9 лютого 2010 р.). - Львів, 2010.

Гуслистий К. Нариси з історії України. - Вип. 2. Україна під Литовським пануванням і загарбання її Польщею (з XII - до 1569 р.). - К., 1993.

Історія держави і права України: У 2 - х т за ред. В.Я. Тація /. - Т.1. - К., 2003.

Історія українського права / за ред. проф. Шевченка О.О./ - К., 2001.

Захарченко П., Вікторов І. Суспільно - політичний лад і право на землях України у складі Великого Князівства Литовського // Історія України. - 2002. - № 33 - 34.

Тищик Б., Бедрій М. Копне судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV - XVIII ст.) // Право України - 2010 - № 1.

Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / За ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. - К., 2009.

Кобилецький М. Виникнення Магдебурзького права // Вісник ЛУ. Серія юридична - 2008. - Вип. 47.

Музиченко П.П. Правова система Литовсько-Руської держави // Проблеми педагогіки вищої медичної освіти в вузах України: Зб. наук. праць. - О., 1995.

Музиченко П. Конституційність Статуту ВКЛ 1529 р. / Правове життя в Україні. Мат-ли міжнар. наук. конф. 21-21.15.10. - Одеса: Фенікс, 2010.

Суд і судочинство на українських землях у XIV-XVI ст. / за заг ред. проф. П. Музиченка. - О., 2000.

Сеньків Ю. Судебник (Казимира) 1468 р., його структура, зміст та значення // Вісник ЛУ. Серія юридична. - 2008 - Вип. 46.

Сеньків Ю. Кримінальна відповідальність за злочини проти особи на українських землях у законодавстві ВКЛ // Юридична Україна. - 2009. - № 5.

Чубатий М. Державно - правове становище українських земель Литовської держави // Записки НТШ. - Львів, 1924.

б) Додаткова.

Борисенок С. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст.. // праці комісії для виучування звичаєвого права України. - К., 1928.

Бедрій М. Докази та доказування в українському копному судочинстві (XIV - XVIII ст.) // Підприємництво, господарство і право. - 2009. - № 12.

Бедрій М. Стадії судового розгляду в українському копному судочинстві // Вісник Львівського університету: Серія юридична. - 2010. - Вип. 51.

Василенко Д. Матеріали до історії українського права. - К. - Т. 1 - 1929.

Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. - К., 1998.

Кобилецький М. Магдебурзьке право та рецепція римського права в Україні // Проблеми українського державотворення і захисту прав людини в Україні: Наук. зб. - Львів, 2006.

Падох Я. Суди і судовий процес Старої України. - Нью - Йорк - Львів, 1990.

Тищик Б.Й., Вівчаренко Б.А. Суспільно - політичний лад і право України у складі Речі Посполитої та Литовської держави. - Львів. - 1996.

Толкачова Н.Є. Теоретико-правова основа застосування судами звичаєвих норм // Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм: Зб. ст. - Львів: ЮФ ЛНУ, 2008.

Терлюк І.Я. Литовські статuti та їх застосування в Україні. - Львів, 1999.

Яковенко Н. Радова еліта - носій „континуїтету реалій” між княжею Руссю і козацькою Україною // Сучасність. - 1994. - № 1.

Яковенко Н. Україна аристократична // На переломі. (др. пол. XV - п. п. XVI ст.) - К., 1994.

Хомко Л. Порівняльно - історичне дослідження міського права в Україні (XII - XIX ст.) // Проблеми українського державотворення і захисту прав людини в Україні: Наук. зб. - Львів, 2006.

Шандра Р. Організація сільського самоврядування за волоським правом на західноукраїнських землях у XII - XVIII ст. / Підприємництво, господарство і право. - 2008. - № 12.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 7. Держава і право на українських землях у складі Королівства Польського та Речі Посполитої (XIV – серед. XVII ст.) **2 год.**

План

1. Люблінська унія 1569 р. та її наслідки для українських земель. Поширення на українські землі польської адміністративної системи.

2. Державний устрій:

2.1 центральні органи влади;

2.2 органи місцевої влади та місцевого самоврядування.

3. Правове становище українського населення у складі Речі Посполитої:

4. Правова система:

4.1 джерела права;

4.2 норми цивільного права;

4.3 шлюбно - сімейне право;

4.4 норми кримінального права.

5. Судовий устрій та судовий процес.

1. Люблінська унія 1569 р. та її наслідки для українських земель. Поширення на українські землі польської адміністративної системи.

У 1340 р. Казимир III долучає до своєї корони Галицьку, Белзьку та Холмські землі (остаточно приєднані у 1387 р.). У 1430 р. Польща поширила свою владу на Західне Поділля.

Від кінця XIV ст. впродовж майже 200 років долю більшості українських земель визначав політичний курс Польщі та Литви, спрямований на взаємне збереження, що зумовлювалося двома обставинами:

а) необхідність організації опору Лівонському та Тевтонському орденам;

б) зміцненням Московського царства («збирача земель Русі»).

Люблінська унія 1569 р. та її правові наслідки:

1. де - юре одна держава - Річ Посполита;

2. король - глава держави, що обирається на спільному сеймі Польщі та Литвина присягає на вірність обом народам;

3. підтвердження усіх прав та вольностей шляхти;

5. денонсація міжнародних угод, що були направлені один проти другого;

6. спільна валюта;

7. узаконювалось для обох сторін право набуття землі на території Польщі і Литви.

Українська сторона не стала третім суб'єктом, хоча ці питання ставилися і було досягнуто певних результатів.

На інкорпоровані українські землі поширюється польський адміністративний устрій.

2. Державний устрій.

2.1 центральні органи влади.

За формою правління, литовсько - польська держава - *станово-представницька монархія на чолі з князем та королем.*

Політичний режим її був авторитарний, а форма державного устрою - федерація.

Прийнято виділяти кілька етапів у розвитку системи центральних органів державної влади та управління:

Етап 1 - др. пол. XIV - перш. пол. XV ст. - станово - представницька монархія на чолі з королем.

- однопалатний парламент (склад: королівська рада (магнати, шляхта, католицькі священики)).

Етап 2 - др. пол. XV ст. 1572 р. - період ранньофеодальної республіки на чолі з королем:

- 1476 р. - посольська зборня (шляхетська палата)

- двопалатний сейм: а) сенат верхня палата, куди входила світська та духовна знать); б) посольська зборня (шляхта, частина міських жителів);

- Король - носій виконавчої та певною мірою законодавчої влади, був головою сенату, без нього рішення сейму були неправомірними

Етап 3 - 1572 - 1791 роки - різке послаблення королівської влади.

Особливість - роль "Генрікових артикулів", які вплинули на еволюцію центральних органів влади:

- Річ Посполита проголошувалась *дворянською республікою на чолі з королем, якого обирали;*

- король визнавав "вільну елекцію", тобто вільні вибори глави держави;

- король відмовлявся від принципу успадкування влади;

- король вирішував разом із сенатом питання внутрішнього життя, скликання "посполитого рушіння", погоджувався на

перебування при ньому 16 senatorів; зобов'язувався кожні два роки скликати сейм, оберігати територіальну цілісність Речі Посполитої;

- якщо король порушував права і привілеї шляхти, то остання могла йому не коритися.

Отже, внаслідок Люблінської унії та «Генрікових артикулів» *верховна влада* належала *коронному сейму*, що за польськими джерелами складався з трьох компонентів:

1) *Король*, його повноваження:

- вимоги до претендента (з родової польської знаті, католик, знання польського права);

- виконавча влада;

- затвердження законів

- особиста охорона (800 чол., утримувалися за кошти короля);

- без згоди сейму не міг виїжджати за кордон;

2) *Сенат*, його повноваження:

- сенаторами ставали довічно, тому вони були незалежні від нових королів;

- після Люблінської унії кількість - 140 чол.;

- перший сенатор - глава польської католицької церкви;

- *компетенція сенату*: а) розглядав законопроекти;

б) обговорював питання зовнішньої політики; в) участь у розгляді справ у сеймових судах під головуванням короля.

3) *Посольська зборня*:

- найвпливовіша частина (170 деп., 48 з Литви);

- скликалась королівськими універсалами за кілька тижнів до засідання сейму;

- кожен депутат мав право законодавчої ініціативи;

- усі питання сейму ухвалювалось одностайно.

З метою ухвалення узгоджених рішень перед засіданням *вального сейму* всі три стани підписували спільне зобов'язання - конфедерація.

У сенаті принцип одностайності не застосовувався, оскільки король мав вирішальний голос.

Отже, *вальний сейм* у Речі Посполитої мав такі *повноваження*:

- ухвалював закони;

- встановлював розміри та нові види податків;

- скликав посполите рушіння;

- проводив нобілітацію (надавав шляхетство);

- укладав міжнародні договори і союзи;

- здійснював помилювання та амністування засуджених;
- окреслював зовнішню політику;

Компетенція вального сейму була такою аж до ухвалення *Конституції 3 травня 1791 року*, після якої Річ Посполита стала конституційною монархією.

Окрім короля до вищих чиновників належали: а) *великий, або коронний маршалок* (відав королівським двором); б) *надвірний маршалок* (заступник коронного); в) *коронний гетьман* (головнокомандувач збройних сил, обіймав посаду довічно); г) *коронний канцлер і підканцлер* (королівська канцелярія); д) *коронний підскарбій* (державна скарбниця); е) *референдарії* (духовний та світський - помічники короля у королівському суді).

2.2 органи місцевої влади та місцевого самоврядування.

Характерні риси.

1). Система місцевих органів державного управління українськими землями будувалася відповідно до адміністративно - територіального поділу, влада зосереджувалась в руках шляхти і магнатів, які мали широкі повноваження і майже не залежали від центральної влади.

2). Значна розбіжність в організації її окремих ланок, що пояснювалося частою зміною адміністративно - територіального поділу у зв'язку із загарбанням українських земель (так система управління західно - українськими землями до 1434 р. організовувалася за давньоруським зразком).

3). В адміністративному аспекті Річ Посполита поділилась на *три провінції: а) Велику Польщу, б) Малу Польщу (більша частина українських земель, 6 воєводств), г) Литву.*

Органи місцевого самоврядування - згідно з Конституцією 1509 року ними визнавалися *шляхетські сеймики* (за станом на 1569 р. їх було 70 і лише 24 у Литві). Адміністративний апарат Речі Посполитої не був достатньо розвинений, цьому, насамперед, перешкоджала шляхта.

Конституція 1611 року встановила у державі наступну ієрархію посад:

- підкоморій;
- хорунжий;
- земський суддя;
- стольник;
- чашник;

- підчаший;
- ловчий;
- війський;
- писар;
- мечник;

Волосні органи (волосний староста та писар)

Сільські органи - сільський сход, на якому обирали старосту.

З часом ці самоврядні органи втратили свій вплив, а на їх місце призначалися управителі.

Міське управління, характерні особливості:

а) до III Литовського статуту (1588 р.), правове становище міст і містечок було строкатим;

б) III Литовський статут закріплює поділ міст на: привілейовані (з магдебурзьким правом) та непривілейовані.

в) в Україні першими магдебурзьке право одержали карпатські міста (Хуст, Тячів, Вишкове), 1339 р. - Сянок; 1356 р. - Львів, а до середини XVII ст. більшість великих міст України. У них діяло не класичне магдебурзьке право, а пристосоване до місцевих умов. Його норми були перероблені і поєднували такі правові джерела: а) праці юристів М. Яскера, П. Щербича та Б. Гроцького, щодо пристосування саксонських правових норм до польських; б) українське звичаєве право; в) правові норми Литовських статутів.

Управління за магдебурзьким правом - регулювало діяльність органів влади та управління містами, цехових корпорацій, норми цивільного та кримінального права, судоустрій та провадження справ у судах.

Магістрат складався з:

а) *ради* - розпорядчий орган, щорічно обирали від 6 до 24 райців і писаря на чолі з бурмистром;

б) *лава* - судовий орган, 12 лавників (присяжних) на чолі з вйтом (солтис), який вважався найвищим міським урядовцем.

Молодші урядовці: комісар (межувальник), городничий (комунальна служба), возний (судовий виконавець), кат; інстигатор (слідчий), перекладачі, канцеляристи.

Права міст з магдебурзьким правом: вільні жителі; право власності в місті; платили податки, виставляли ополчення; місто могло мати казну, проводити торги і ярмарки.

Водночас, один із *головних принципів* магдебурзького права *про річний термін перебування у складі ради* в українських землях не дотримувався.

Таким чином, хоча українські міста використовували лише форму магдебурзького права, а не його змістову сутність, воно відіграло прогресивну роль в розвитку судової системи в Україні, позитивно вплинуло на суспільно - політичне та економічне життя.

3. Правове становище українського населення у складі Речі Посполитої:

Суспільний лад на території України в складі Польщі та Литви ґрунтувався на землеволодінні та душеволодінні за службу (державну і військову); на позаземельній залежності від землевласника (приватній чи державній).

Феодальний лад передбачав : а) безумовну власність на землю (алод - вотчину); б) умовну, тимчасову (феод - двір, маєток. наділ) власність.

Суспільство було чіткої станової стратифікації та структурованості, тобто *соціальне і правове становище певної верстви соціуму визначалося розмірами земельної власності та відношенням до неї.*

Суспільні стани:

1. *Пануюча верхівка*: магнати, княжата, шляхта, бояри, земляни (рицарі), духовенство.

2. *Вільне населення*: а) *міщани* (патриціат, бюргери, плебс); б) *кметі* (вільні селяни), які поділялися на чиншових (сплачували натуральний податок) та службових (платили чинш і відробляли панщину).

3. *Напіввільне населення*: а) *каланні люди* (не мали права виходу від свого господаря, мали особисте майно, могли свідчити у суді); б) *ординці* (працювали на королівських угіддях, мали однакові права з каланними людьми); в) *сотні* (жили поблизу замків і фортець, не платили податків, на них поширювалася юрисдикція замкового суду).

4. *Невільники або раби* (згадки про них датовані лише XIV – перш. пол.XV ст. ; джерела рабства: полон, народження від раба, само продаж, продаж чоловіком дружини і дітей у боргову кабалу).

4. Правова система.

4.1. Джерела права.

Джерело права - це засіб існування і виразу правових норм, воно є юридичною нормою, носієм правової норми, оболонкою буття норм права.

Чинні джерела права досліджуваного періоду:

1. звичаєве право - зберігало чинність і в XIV - XVст.;
2. «Руська правда» - діяла на українських землях в XIV - поч.XVст.;
3. магдебурзьке або німецьке право;
4. канонічне право.

Пам'ятки права XIV - XVI століття можна розділити на:

- 1) *міжнародні угоди:* (унійні акти, договори, угоди);
- 2) *привілейовані грамоти:* (видавалися князем і королем, юридичні акти, які вводили щось нове у вигляді приватних законів);
- 3) *земські устави:* видавалися князями окремим землям і оберігали їх стародавні права і вольності в конституційному, цивільному та адміністративному праві);

4) *офіційні збірники норм права (кодекси):*

а) 1347 р. - Вислицький статут (перший кодифікований збірник звичаєвого права Польщі, містив норми публічного і приватного права);

Згодом був об'єднаний з Петриківським статутом (діяв у Великій Польщі) у загальний судебник, що дістав назву «*Повний звід статутів Казимира III*»;

б) Вартський статут 1420 - 1423 рр. (містив норми шлюбно - сімейного, спадкового та опікунського права, обсяги компетенції сільських старост);

в) судебник Казимира IV Ягайловича (28 статей, містив норми кримінального, трудового та процесуального права);

г) три Литовські статути;

д) «*Артикули Генріха Валуа*» 1572 р.;

е) судова практика (рішення вищих королівських судів і місцеві з'їзди феодалів створювали обов'язковий судовий прецедент для вирішення аналогічних справ).

Отже, з утворенням Речі Посполитої було здійснено спроби кодифікації законодавства. У 1505 році схвалено збірник польських законів, у 1532 р. - новий збірник. У 1782 р. було завершено роботу із систематизації польського законодавства у єдиний збірник законів.

4.2. норми цивільного права;

Право власності: характерні риси:

- суб'єктами права у Польщі були дієздатні та правоздатні фізичні особи. Повною правоздатністю користувався магнатсько - шляхетський стан;

- діюче польське право чітко окреслювало обмеження дієздатності і правоздатності певних категорій громадян (так, з посеред дівчат, заміжніх жінок, вдів, найнижчим рівнем правоздатності володіли дівчата, які не мали права розпоряджатися своїм майном);

- приватна власність вважалася недоторканою і її можна було конфіскувати лише за рішенням суду;

- землеволодіння визнавалося державним (король надавав землі в довічне або тимчасове володіння), шляхетським, магнатським, церковним, міщанським. До кінця XVI ст. громадське землеволодіння майже цілком ліквідується, тому селяни могли лише користуватися землею.

- за західним зразком у Речі Посполитій з'являлися *майорати* - певний комплекс маєтків, які вилучалися із загальної юрисдикції, а правові відносини в них регулювалися окремими статутами.

Зобов'язальне право:

Види договорів:

а) купівлі - продажу;

б) договір позики (в Польщі у зв'язку із заборонаю католицькою церквою перевищувати відсотки із кредиту, застосовувалася вексельна система, за якою боржник видавав на ім'я кредитора боргову розписку).

в) договір підряду (значного поширення набув у міському праві).

Способи забезпечення зобов'язань: а) іпотека (застава; у польському зобов'язальному праві з XIV - XV ст.); б) поручництво.

Спадкове право, характерні риси:

- у польському земельному праві перевага надавалася успадкуванню за законом (з початку XVI ст. нерухомість взагалі було заборонено заповідати. За заповітом успадковувалися гроші та рухомі речі);

- обмеження прав жінки на успадкування нерухомості (дочки, починаючи з XVI ст. успадковували $\frac{1}{4}$ батьківського майна - «четвертину», незалежно від їхньої кількості);

- материнське майно всі діти успадковували в однакових частках, але воно перебувало в управлінні батька доти, доки він не одружувався в друге;

- згідно польського міського права майно чоловіка і жінки об'єднувалося в єдине ціле і після смерті одного із подружжя ділилося порівно.

4.3. шлюбно - сімейне право;

Складовими родинного права традиційно були шлюб, опіка та спадщина. Законність шлюбу полягала у вінчанні.

Шлюбний вік жінок - від 13 до 15 р., чоловіків - від 16 до 18 р.

Умови вступу до шлюбу:

- досягнення шлюбного віку;

- одношлюбність;

- згода батьків;

- наявність посагу у дружини та віна (майно для нареченої) у чоловіка. Дружина відповідала за борги чоловіка, батьки не відповідали за покарання дітей.

Умови розірвання шлюбу. Розлучення давалось церковним судом у випадках:

- тяжкої хвороби;

- тривалої відсутності;

- постригу в ченці

- подружньої зради;

- безплідності.

Дітьми - сиротами, за рішенням суду, опікувалися мати, добрі люди з громади або церкви. Польське право знало *інститут опіки над жінками*, за якими повнолітні брати піклувалися своїми сестрами, видавали їх заміж із відповідним посагом. Позашлюбні, незаконнонароджені діти не мали жодних прав на опіку і спадкування.

4.4 норми карного права. Характерні риси:

по-перше, на нормах карного права все більше позначається розвиток станової нерівності;

по-друге, еволюціонує дефініція злочину, яка щодалі більше наближається до констатації правопорушення - замість «обіди» (завданої кривди), під злочином починають розуміти заподіяні особі чи суспільству шкоду або злочинство шляхом переступлення правової норми.

Суб'єкти злочину - усі вільні та напіввільні люди з 14 (1566 р.), а згодом з 16 (1588 р.) років.

Дві головні групи злочинів:

а) *проти публічного добра і суспільних інтересів* (зневага маєстату; зрада державних інтересів; фальшування державних актів, печаток, монет; релігійні злочини (чаклування, богохульство); посягання на родину (двоженство, свідоме кровозмішення); аморальні вчинки (згвалтування, проституція));

б) *проти приватного добра й особистих інтересів* (вбивство (мужебойство); каліцтво, побиття, підпал, гвалт (напад на дім), крадіжка, шахрайство, злочинство).

Система покарань: мета - залякування, а також попередження злочинності та відшкодування кривди. *Види покарань:*

- смертна кара (звичайна і кваліфікована);
- покарання на шкірі;
- покарання біля ганебного стовпа;
- конфіскація майна;
- приватні грошові покарання (штрафи);
- позбавлення честі (інфамія) та опала (банація).

5. Судустрой та судовий процес.

Як на польських етнічних територіях, так і на приєднаних українських землях система судустрою була різноманітною і прийняла такий вигляд.

Світські суди (суди першої інстанції):

а) *земські суди*: (обиралися на повітових сеймиках і довічно затверджувалися королем; суд був колегіальним; *компетенція* - кримінальні та цивільні справи, в яких однією із сторін виступав шляхтич);

б) *підкоморський суд*: (спори щодо встановлення меж і кордонів між окремими земельними володіннями);

в) *старостинські суди*: (у Польщі - суди представників королівської адміністрації, у Литві - громадські або замкові суди; юрисдикція поширювалася на шляхту й усе вільне населення; Вартський статут 1423 р. обмежив судові права королівських старост, звівши здійснення правосуддя по чотирьох статутах, (підпал, пограбування, наїзд-розбійний напад);

г) *магістратський суд*: (судочинство здійснював в'їт з виборними присяжними засідателями (лавниками).

Королівські суди:

- *власний королівський трибунал*: (особиста участь короля; порушення шляхетських прав і привілеїв та ін.);

- *суд державного сейму*: (засідав в період сейму, головував король;

Компетенція - злочини проти держави, посадові злочини, образа короля).

- *суд королівських асесорів*: (правосуддя здійснював коронний канцлер; розглядав справи, що надходили в апеляційному порядку з магістратських судів);

- *суд референдаріїв*: (розглядав спори між збирачами податків із королівських вотчин і селянами, що на них жили і працювали);

- *суд великого маршалка*: (порушення правопорядку й тиші у столиці держави);

- *комісарський суд*: (суд уповноважених королем осіб, спеціально призначених для розгляду певної справи).

Після *судової реформи 1578 р.* апеляційні функції щодо світських судів перейшли до *Коронного трибуналу*:

1) верховний суд Малої і Великої Польщі;

2) входило 27 суддів, що щорічно обиралися на шляхетських сеймах, на чолі з виборним маршалом;

3) розглядав справи шляхти і духівництва, що надходили із земських, підкоморських, старостинських судів;

4) рішення були остаточними і оскарженню не підлягали.

Духовні суди:

Суд єпископа - суд першої інстанції.

Суд архієпископа - суд другої інстанції.

Суд Папи Римського у Ватикані - суд третьої інстанції.

Компетенція: а) злочини світських осіб проти церкви; б) протиправні дії священників.

Література

а) Основна

Хрестоматія з історії держави і права України. - К., 1997. - Т.1

Бойко І. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349-1569 рр.): монографія. - Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. - 628 с.

Бойко І. Застосування польського права у руському воєводстві (1434-1569 рр.) // Проблеми українського державотворення і захисту прав людини в Україні: Наук. зб. - Львів, 2006.

Бойко І. Правове регулювання відносин У Галичині у складі Польського королівства (1349-1569 рр.) // Право України - 2009 - № 5.

Бойко І. Покарання у кримінальному праві Польського Королівства та їхнє застосування у Галичині (1349-1569 рр.) // Вісник ЛУ. Серія юридична - 2008 - Вип. 47.

Гуменюк Г. „Саксонське зерцало” – різновид імператрського права // Вісник ЛУ. Серія юридична - 2008 - Вип. 47.

Судебник Казимира (1468 р.). - Вільнюс, 1967.

Історія українського права / за ред. проф. Шевченка О.О. / - К., 2001.

Кобилецький М. Новомарктське (шредське) право // Вісник ЛУ. Серія юридична - 2008 - Вип. 47.

Крикун М. Поширення польського адміністративно - територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства. - 1990. - Вип. 42.

Маринюк К. Кримінально-правова політика у сфері майнових покарань на українських землях за законодавством Казимира Великого // Вісник Львівського університету: Серія юридична. - 2010. - Вип. 51.

Міщенко О. Політико - правова система Польщі в період шляхетської республіки до II Польської республіки. - Львів, 1995.

Музиченко П.П. Історія держави і права України. - К., 2009.

б) Додаткова.

Історія держави і права України / за ред. А.С. Чайковського / - К., 2003.

Ливанцев К.Е. Сословно - представительская монархия в Польше, ее сущность и особенности (вт. пол. XIV - конец XVI вв.). - М., 1968.

Падох Я. Суди і судовий процес старої України. - Нью - Йорк - Львів, 1990.

Савуляк Р. Виникнення та розвиток посади інстигатора (прокурора) на території Правобережної України за часів Речі Посполитої // Вісник ЛНУ. Серія юридична - 2008 - Вип. 47.

Тищик Б.Й., Вівчаренко Б.А. Суспільно - політичний лад і право України у складі Речі Посполитої та Литовської держави. - Львів, 1996.

Чубатий М. Огляд історії українського права: історія джерел та державного права. - Мюнхен, 1947. - Ч. II.

Яворська О.С. Звичаєве право в системі соціальних регуляторів цивільних відносин // Вісник ЛНУ. Серія. Право. - Львів, 2008.

Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV - XVII ст. // Вісник ЛНУ. Серія юридична - 2008 - Вип. 43.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 8. Запорізька Січ, її політичний устрій та право **2 год.**

План

1. Запорізьке козацтво: генезис, характерні риси та особливості:

- 1.1. причини появи та джерела формування козацтва;**
- 1.2. склад та диференціація.**

2. Особливості суспільно - політичного устрою.

3. Судовий устрій та судовий процес.

4. Джерела права. Звичаєве козацьке право:

- 4.1. цивільно - правові норми;**
- 4.2. кримінально - правові норми.**

1. Запорізьке козацтво: генезис, характерні риси та особливості:

1.1. причини появи та джерела формування козацтва.

Вперше термін "козак" згадується у Початковій монгольській хроніці (1240 р.) - (з тюркської - «одинокий», «схильний до завоювання»). У XVI ст. - у словнику половецької мови «Кодекс Куманікус» (1303 р.) та в одному додатку до грецького збірника Життя Святих «Синаксаря». Цікаво, що слово «козак» вживалося для позначення полярних рольових функцій: «страж» і «розбійник».

Проблема появи та формування козацької верстви й досі є дискусійною. Поступово викристалізувалася низка версій, що пояснюють походження козацтва:

- «хозарська»;
- «чорно - клобуцька» (тюркське плем'я);
- «черкаська» (міграція черкасів, що раніше жили в Тмутаракані);
- «татарська» (злиття татарського елемента з місцевими жителями);
- «автохтонна» (козак - спадкоємець вічових громад Київської Русі);
- «болохівська» (болохівці - добровільно прийняли протекторат Орди після встановлення монголо - татарського іга);
- «бродницька» (жили у пониззі Дунаю);
- «уходницька» (утворення на Наддніпрянщині громад вільних озброєних людей);
- «захисна» (захист південних рубежів від татар);

-«соціальна» (комплекс соціально - економічного, політичного, національного і духовного гніту українства);

Водночас, жодна з цих теорій не може самостійно пояснити виникнення та формування козацтва.

Чинники, що робили можливим появу та формування козацтва.

1) Існування великого масиву вільної землі у порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями.

2) Досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками та іншими категоріями населення.

3) Природне прагнення людей до міграції у пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження, самореалізації.

Чинники, що зумовили необхідність виникнення козацтва:

1) зростання великого феодалного землеволодіння, що розпочалося з XV століття і підштовхнуло процес господарського освоєння та колонізації нових земель;

2) посилення феодалної експлуатації, прогресуюче закріпачення, наростання релігійного та національного гніту;

3) зростання зовнішньої загрози, нагальна потреба захисту від нападу турків і татар.

Вже як про українських козаків згадано в документах від 1492 року.

1.2. склад та диференціація.

а) городові козаки:

- поступове заселення козаками хуторів, сіл, містечок півдня, Київщини, Переяславщини, Брацлавщини;

- не чітко визначений правовий статус;

- середнє між вільними селянами та шляхтою;

б) запорозькі або низові козаки:

- із магнатським наступом відходили за дніпровські пороги (територія Великого Лугу);

- створювали общини - коші на чолі з отаманом;

- статус недержавних людей.

в) реєстрові козаки:

- 1572 р. - реєстр - 300 заможних козаків. (У 1630 р. - 8 тис. чоловік).

- володіли привілеями:

а) не підлягали юрисдикції землевласників та місцевих адміністративних рівнів;

б) мали власні суди;

- в) звільнялися від податків;
- г) право володіння, користування, розпорядження землею;
- д) свобода займатися промислами, володіти шинками, наймати робочу силу.

Нормативно - правові акти, що регулювали відносини Речі Посполитої з козаками, та в їх середовищі:

- Універсали Сигізмунда II Августа (1572 р.);
- Універсали Стефана Баторія (1578 р.);
- Куруківська угода (1625 р.);
- «Пункти заспокоєння руського народу» (1632 р.);
- «Ординація Війська Запорізького реєстрового» (1638 р.);
- окремі сеймові конституції.

Отже, протягом XV-XVI ст. у суспільстві формується нова соціальна верства - козацтво, яка виникла як опозиція, як виклик існуючій системі, як нова еліта, що небезпідставно претендувала на роль політичного лідера і владу. За правовим статусом усі козаки були рівними, але за соціальним існувало істотне розшарування.

2. Особливості суспільно - політичного устрою.

Першу Січ засновано у 1552 році на острові Мала Хортиця Д.Байдою - Вишневецьким.

Вольності (володіння) запорізьких козаків становили близько 87 тис. км. (це сучасні Болгарія, Португалія, Угорщина). В останній рік існування, населення Запорожжя становило близько 120 тис. чоловік, із них козаків - січовиків - 15 тисяч.

У XVIII ст. територію Вольностей Запорізьких, Кіш розділив на 8 військово - територіальних та адміністративних одиниць - паланок на чолі з полковником, якому підпорядковувалися сотники та канцелярія.

З часом на Запоріжжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яку фахівці називають праобразом, ескізом, зародком справжньої держави.

Головні ознаки держави:

- існування особливої системи органів та установ, що виконують функції державної влади;
- право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою.
- певна територія, на яку поширюється юрисдикція даної держави.

Специфічні історичні умови та обставини життя запорожців помітно вплинули на процес самоорганізації козацтва, зумовили неповторний, оригінальний імідж козацької державності.

Політичний устрій Запорізької Січі базувався на принципах козацької демократії - йдеться про народовладдя в межах одного суспільного стану.

Форма правління Запорізької Січ - демократична республіка (так її визначав посол Венеціанської республіки Альберто Віміні (1650 р.), М.Костомаров - «християнською козацькою республікою».

Православ'я значною мірою вплинуло на формування романтичної моделі лицарства, яким стало запорозьке козацтво. Так, у межах території Війська Запорізького існувало понад 60 церков).

I. Козацька (січова) Рада:

- прийняті нею рішення були обов'язковими до виконання;
- вищий законодавчий, адміністративний та судовий орган;
- не була представницьким органом як у Західній Європі;
- повноваження: а) ухвалення законів; б) внутрішні і зовнішні питання; в) контроль за діяльністю урядовців; г) обрання військової старшини та органів місцевої влади - паланкової або полкової старшини.

II. Кіш - виконавча влада:

- обрані Радою посадовці;
- усього була 21 посада (наприклад курінних отаманів 38, гармашів - 8, канцеляристів - 20, полкових писарів - 9). Загалом, у владних структурах Запорізької Січі перебувало 120 осіб командно - адміністративного персоналу.

III. Кошовий отаман:

- а) глава Запорізької республіки;
- б) головнокомандувач збройних сил;
- в) військовий комендант Січі.

При кошовому отамані діяла група радців - дорадчий орган - на довічних засадах входили козацькі старійшини, авторитетна військова та курінна старшина у відставці.

IV. Військовий суддя:

- а) друга посадова особа;
- б) суд;
- в) призначення начальника артилерії;
- г) заміщав кошового отамана.

V. Військовий писар - відав канцелярією.

VI. Військовий осавул

- а) відав за порядком;
- б) опікувався продовольством;
- в) організацією виконання судових рішень;
- г) проводив дізнання.

VII. Курінні отамани - теж мали статус військової старшини.

Середня ланка виконавчої адміністрації

Довбуш: а) збір на раду; б) виконанні судових рішень; в) стягнення податків і торговельного мита.

Військовий пушкар: а) артилерією; б) військова в'язниця.

Військовий тлумач - перекладач.

Кантаржей - слідкував за дотриманням еталону мір і ваг.

Нижча ланка козацької адміністрації:

похідна старшина (похідний полковник, полковий осавул, полковий писар);

паланкова старшина (полковник та ін.).

Таким чином, *козацька форма державності* мала свої *особливості*.

По-перше, вона виникла не на етнічній, а на морально - психологічній основі. Людей об'єднала не сила державної влади, а духовна спорідненість.

По-друге, Запорізька Січ була деформованим варіантом державності: могутнє військо та озброєння і, водночас, примітивний економічний сектор (відсутність власної фінансової системи, грошей, міст, інфраструктури).

Отже, *Запорізька Січ*, маючи низку головних ознак державності, все ж була лише своєрідною, перехідною моделлю між справжньою повноцінною державою і професійною общиною. Внутрішні недоліки (домінування під тиском обставин воєнної та невиконання господарської, демографічної, культурної та інших державотворчих функцій) перехідної моделі та несприятливі зовнішні впливи не дали змоги цьому зародку, ескізу української державності перерости у нову якість, але свій помітний, яскравий слід у процесі українського державотворення козацька держава, безумовно, залишила.

3. Судовий устрій та судовий процес.

Виділимо характерні риси судового устрою та судового процесу запорозького товариства.

По-перше, кількість судових інстанцій у Запорізькій Січі не була чітко визначена та законодавчо унормована;

По-друге, судові функції на Січі виконували всі представники козацької старшини: кошовий отаман, довбиш, паланковий полковник, а іноді й весь кіш (Д. Яворницький);

По-третє, судова система на Запоріжжі не розрізняла кримінального процесу від цивільного.

Історики права називають чинними на Запоріжжі такі судові установи:

1) паланковий суд або суд паланкового полковника:

- суд першої інстанції; діяв на всій території паланки;
- справи розглядалися колегіально у складі паланкового полковника, осавула, писаря, обраних на три роки;
- в основному розглядав цивільні справи та справи про злочини, за які передбачалися незначні покарання.

2) курінний суд або суд курінного отамана:

- суд другої інстанції, компетенція якого поширювалась на терені куреня;
- розглядав апеляційні справи з паланкового суду;
- очолював курінний отаман.

3) суд військового (генерального) судді:

- суд першої інстанції з тяжких кримінальних справ;
- вирoki його могли бути оскаржені - кошовим отаманом або до козацької ради.

4) суд кошового отамана:

- юрисдикція його поширювалась на всю територію Запорожжя;
- його вирoki були остаточними і оскарженню не підлягали;
- мав право помилування та перегляду вирoku в бік його пом'якшення.

5) суд козацької ради:

- своєрідний верховний суд Запорізької Січі, що збирався кошовим чи наказним отаманом для вирішення найрезонансніших справ;
- вирок виносився голосуванням чи підкиданням шапок усього козацького загалу та паланкових козаків.

Судова практика із кримінальних справ передбачала проведення попереднього слідства, яке проводилося членами суду. Підозрюваних у вчиненні злочину арештовували і ув'язнювали в спеціальні пушкарні або спеціально вириті ями. Як у незначних кримінальних,

так і в цивільних справах суд намагався дійти до примирення обох сторін.

Звичаєве право Запорізької Січі мало у своєму арсеналі *інститут помилування чи пом'якшення покарання*.

Основні функції щодо здійснення правосуддя покладалися на військового суддю, судові повноваження інших представників військової старшини були менш значними і зводилися до виконання окремих доручень, зокрема:

а) *військовий писар* - доповідав про рішення старшини на раді і сповіщав учасників процесу;

б) *військовий осавул* - виконував роль слідчого, виконавця вироків, контролював виконання судових рішень, розглядав на місцях незначні скарги;

в) *військовий довбиш* - був помічником осавула і приставом при екзекуціях.

У цілому, *судова система на Запорозжжі базувалася на принципах демократичності, безпосередності, змагальності, колегіальності, що служили запорукою дотримання в суді особистих прав козаків*.

4. Джерела права. Звичаєве козацьке право:

Серед джерел права на українських землях у XIV - XVIII столітті норми звичаєвого права відігравали помітну роль. На думку О.Гуржія вони виникали та формувалися в ході еволюції господарсько - побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті «давні» норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин.

Особливе значення для розвитку українського права мало формування *звичаєвого козацького права* в житті тих українських селян і не тільки, які тікали від панського гніту на віддалені від влади простори середнього і нижнього Подніпров'я, Лівобережжя і називали себе козаками.

Отже, *козацьке право - це сукупність правових звичаїв, більшість яких склалася в Запорізькій Січі*.

Погоджуємося з думкою, що українська історико - правова наука ще не достатньо дослідила звичаєве козацьке право, хоча цій темі присвятили свої праці: А. Д-ський, І. Грозовський, М.Слабченко, А. Ткач, П. Захарченко, І. Паньонко та інші.

Як відомо, існують різні *форми перетворення звичаїв у правові норми*: а) мовчазна згода держави; б) фактичний розгляд справ у

судах на підставі норм звичаєвого права; в) закріплення існуючих звичаїв у законі.

Умови існування козацького суспільства мали вирішальний вплив на характер, зміст і форму звичаєвого права. Правові норми, вироблені запорожцями, були спрямовані на встановлення певного компромісу між різними представниками козацького товариства.

До характерних рис козацького права можна віднести:

1) *суворість* - за порушення запорозьких порядків встановлювалися суворі покарання;

2) *корпоративність* - захищаючи військово - політичну організацію запорожців, воно встановлювало різний правовий статус: а) січовиків (постійно проживали на території Запорізької Січі); б) сиднюків (на території Запоріжжя); в) посполитих (селяни, піддані війська Запорізького, які за користування землею платили податок Кошу); г) сторонні особи;

3) *домінуюча роль «публічного права» у порівнянні з «приватним правом»* - публічне право козаків - це своєрідний військовий статут, який регулював найважливіші суспільні відносини запорозької громади, військово - адміністративний устрій, воєнні справи, порядок володіння і користування землею, угіддями, спільним рухомим і нерухомим майном, порядок судочинства, відповідальність за злочин та ін.;

4) *усна форма вираження правових норм (у більшості випадків)* - загальновідоме положення про те, що запорозькі козаки не мали писаних законів, а діяли виключно на підставі «стародавніх звичаїв, словесного права і здорового глузду». Так, сучасний дослідник І.Паньонко вказує на такі причини тривкості козацьких правових традицій і відсутності писаних норм права: а) історія запорозьких козаків мала незначний історичний період, впродовж якого вони не встигли звичаєве право систематизувати і оформити у письмовій формі; б) життя козаків минало в походах і війнах, що не сприяло розробленню нормативно - правових актів; в) запорожці не бажали ймовірного обмеження наявних прав і привілеїв писаними законами.

Ще раніше ці положення були озвучені у працях Д.Яворницького.

Водночас, авторитетний дослідник звичаєвого козацького права І.Грозовський не поділяє окремих вищевикладених положень, вказуючи на наступне: *по - перше*, запорозьке козацтво проіснувало близько трьох століть і писемність була досить розвинена на

Запорожжі; *по - друге*, відповідь на те, чому козаки не склали писаного збірника своїх законів, дає аналіз рівня соціальної структури козацького суспільства, тобто диференціація суспільства на протилежні класи, а отже й соціальний антагонізм не досягнув на Запорізькій Січі свого максимуму; *по - третє*, усна форма права була вигідна козацькій старшині, оскільки дозволяла трактувати стародавні звичаї у власних інтересах. На Січі була так звана «абшинтова старшина» - старі заслужені козаки, які раніше займали виборні посади і користувалися авторитетом; вони і виступали охоронцями козацьких традицій; *по - четверте*, незважаючи на недостатню розвиненість архітектоніки правових норм, окремі договори, особливо на територіях Запорозьких Вольностей, фіксувалися і писемній формі; *по - п'яте*, з середини XVIII століття козацька рада починає виступати як законодавчий орган, який видає загальнообов'язкові норми, зафіксовані в письмовому вигляді.

5) *обрядовість* - різноманітна, змістовна й образна вона надавала звичаєвому праву характер життєвості і публічності, викликала увагу до судового процесу як зацікавлених осіб так і громадськості; сприяла збереженню в народній пам'яті звичаєвих норм; засвідчувала правильність вживання звичаїв і підносила правотворчість народу. Закріплення й поновлення в народній пам'яті звичаєвих норм за допомогою обрядів - символів сприяло тому, що не тільки судді, але й сторони та громада виявляли досконале знання звичаєвого права. А постійне вживання протягом тривалого часу правних звичаєвих норм у формі коротких речень привело до перетворення їх у стислі, змістовні формулювання, в яких зафіксувалися головні принципи звичаєвого права й народної правосвідомості.

4.1. цивільно - правові норми.

1). Звичаєве право запорожців установлювало порядок володіння й користування землею та іншим нерухомим майном.

2). Земля на праві займанщини належала винятково козацтву і була спільною власністю Війська Запорозького та перебувала в повному розпорядженні Коша.

3). Козаки й посполиті - піддані Війська Запорозького могли отримати землю в користування. Претенденти на земельну ділянку обирали її самостійно і одержували засвідчений Кошем документ на право користування нею.

4). Земельні угіддя запорожців розрізнялися за багатством тваринного світу; кращими визнавалися землі розташовані далі від південних кордонів. З метою уникнення непорозумінь щодо володіння землею, на Січі щороку проводилися жеребкування із визначеним порядком: 1) курені; 2) старшина; 3) духівництво; 4) одружені козаки та інші.

5). У запорожців існували дві категорії земель, які мали різний правовий статус: *до першої* належали мисливські та рибальські угіддя, сіножаті, пасовища (підлягали перерозподілу); *до другої* належали вільні землі, якими, за дозволом Коша, міг довічно володіти і користуватися кожен бажаючий із козаків і посполитих.

Слід наголосити, що якщо в XVI - XVII століттях земля, особливо орна, не мала для запорожців вирішального значення, то з середини XVIII століття, коли воєнна здобич утратила своє значення, а господарська діяльність стала основою життя козаків, земля набула значної цінності.

Водночас, із наступом царизму на права і вольності запорожців вони втрачали право бути власниками своєї території.

4.2. кримінально - правові норми.

Оскільки кількість кримінальних справ перевищувала кількість справ цивільних, то й палітра злочинів і покарань на Запорізькій Січі була надзвичайно широкою та різноманітною. *Звичаєве козацьке право* виділяло такі *види злочинів*:

- *злочини проти життя* (найтяжчим - вбивство козака, при цьому зв'язаного вбивцю клали під труну покійного);

- *злочини проти здоров'я* (заподіяння тілесних ушкоджень у п'яному вигляді з використанням зброї);

- *військові злочини* (найтяжчі - дезертирство, програш бою, ухилення від заняття, пияцтво під час походу. До речі, для профілактики пияцтва на Запоріжжі існував Гадючий острів куди відправляли і кидали напризволяще невинуватих пияків);

- *майнові злочини* (крадіжка, розбій, неповернення боргу. Розрізняли особисту крадіжку та крадіжку майна всього товариства. В останньому випадку обвинуваченого чекала смертна кара. Неповернення боргу тягнуло за собою приковування до логофета гармати);

- *статеві злочини* (за мужолозтво та скотолозтво на Січі передбачалася смертна кара).

Система покарань

а) смертна кара (кваліфікована і проста. При цьому приречений чекав своєї смерті від наступного засудженого. Виокремлюється характерна особливість: тілесно карали переважно за майнові злочини, економічні провини, а на смерть - за злочин проти особистості).

б) приковування до ганебного стовпа і забивання буковими киями (за конокрадіство, пограбування купців, порушення військової дисципліни);

в) заборона зайняття виборних козацьких посад (за дрібні правопорушення).

Отже, уся процедура, від розслідування злочину до винесення вироку, зокрема й покарання, у Запорізькій Січі базувалася на звичаєвому праві.

Таким чином, звичаєве право запорожців можна вважати типовим прикладом ранньої стадії формування правових норм. Про це свідчили такі характерні ознаки: широке застосування смертної кари, досить суворі, переважно тілесні покарання; корпоративність; домінуюча роль «публічного права»; усна форма виражених правових норм (у більшості випадків); консерватизм, обрядовість.

Література

а) Основна.

Антонович В. Про козацькі часи на Україні - К., 1991.

Апанович О. Козацька республіка // Розповіді про запорозьких козаків - К., 1991.

Боплан Г.Л., Меріме П. Опис України. Українські козаки. Богдан Хмельницький - Львів, 1990.

Грозовський І. Козацьке право // Право України - 1997. - № 6.

Грозовський І. Право власності на землю в Запорізькій Січі // Право України - 1997 - № 8.

Голобуцький В.О. Запорізьке козацтво. - К., 1994.

Долматова Н.І. Формування системи козацьких судів на українських землях у XIV - XV ст. / Наукові записки ОНЮА - Т. 1. - Одеса, 2002.

Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави та права України. - К., 2004.

Наріжний Н. Судівництво і кара на Запоріжжі - К., 2000.

Поперечна Н.В. Ціннісно-нормативні підвалини правопорядку Запорізької Січі // Правове життя України. Мат-ли міжнар. наук. конф. 21-21.05.10. - Одеса: Фенікс, 2010.

Шевчук В.П., Тараненко Н.Г. Історія української державності. - К., 1999.

б) Додаткова.

Апанович О. Архів Коша Запорізької Січі. - К., 1991.

Грушевський М. Історія України - Руси. - К., 1995. - Т. VII.

Захарченко П.П. Воля та рівність „або судова система Війська Запорізького" // Ринкова площа. - 1993. - № 15.

Залізник Л. Чи були запорожці європейськими лицарями // Старожитності - 1991 - № 3.

Паньонко І.М. Судові органи Запорізької Січі // Запорізьке козацтво в пам'ятниках історії та культури. - Запоріжжя, 1997.

Паньонко І.М. Апарат управління Запорізької Січі (сер. XVI - 1775 р.): Автореф дис. канд. юрид. наук - Львів, 2000.

Паньонко І.М. Система покарань у запорізьких козаків // Наукова спадщина проф. В.С. Кульчицького (1919-2009) і сучасність: матеріали XXIV Міжн. історико - правової конф. 28 квітня - 1 травня 2011 р., м. Львів / ред.кол.: А.М. Бойко (голова), І.Б. Усенко (заступник голови), І.Б. Бойко (відповідальний секретар) та ін. - Львів: Вид-й центр ЛНУ ім. І. Франка, 2011.

Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI - середини XVII ст. - К., 1991.; його ж. Старшина Запорізької Січі // Наука і суспільство. - 1989. - № 5.

Сергієнко Г. Біля витоків українського козацтва й Запорізької Січі // УІЖ. - 1992. - № 12.

Смолій В. Запорізька Січ. Виникнення, тенденції розвитку, ліквідація // Наука і суспільство. - 1988. - № 4.

Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. - Львів, 1991 - 1992.

Худояр Л.В. Принцип рівності у судочинстві Запорізької Січі // Наукова спадщина проф. В.С. Кульчицького (1919-2009) і сучасність: матеріали XXIV Міжн. історико - правової конф. 28 квітня - 1 травня 2011 р., м. Львів / ред.кол.: А.М. Бойко (голова), І.Б. Усенко (заступник голови), І.Б. Бойко (відповідальний секретар) та ін. - Львів: Вид-й центр ЛНУ ім. І. Франка, 2011.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 9. Формування національної державності в роки національно - визвольної війни 1648 - 1657 років. Право. 2 год.

План

- 1. Причини, характер, періодизація національно - визвольної війни.**
- 2. Формування української національної держави у 1648 - 1657 роках:**
 - 2.1. полково - сотенна система управління;**
 - 2.2. концепції національно - державного устрою.**
- 3. Зміни в суспільному ладі.**
- 4. Становлення і розвиток права Української держави (1648 - 1657 рр.):**
 - 4.1. джерела права;**
 - 4.2. цивільно - правові норми;**
 - 4.3. кримінально - правові норми.**
- 5. Суд та судочинство.**

1. Причини, характер, періодизація національно - визвольної війни.

У середині XVII століття в українських землях народний гнів досяг свого апогею. Національна - визвольна війна українського народу змінила не тільки хід національної історії, а й суттєво вплинула на геополітичний розвиток всієї Європи. Було закладено підвалини самостійної української національної держави у вигляді козацької республіки, започаткованої традиціями Запорізької Січі.

Безпосередніми причинами революції були:

- посилення економічного визиску як на сільське так і міське населення;
- наступ на "права і вольності" українського козацтва, заборона на отримання таких прав значній кількості покозачених селян і міщан;
- незахищеність української шляхти від свавілля польських поневолювачів;
- переслідування православного духівництва й національної релігії, утиски інших груп населення;

Провідний мотив революційних прагнень українського народу ідея незалежної соборної держави в основі якої:

- 1) суверенітет православної людності;

2) ліквідація застарілої моделі соціально - економічний відносин.

Отже, *відсутність власної держави; прогресуюча втрата національної еліти; наростання закріпачених селян* - спонукальні чинники народного виступу.

Чинники, що сприяли національно - визвольні війні:

а) слабкість королів влади;

б) прогресуюче посилення відцентрових тенденцій у Речі Посполитій;

в) селянсько - козацькі повстання XVII ст., що сприяли зростання національної свідомості, зміцнення реєстрового козацтва;

г) посилення та розширення сфери впливу Запорізької Січі як зародку української державності.

У наукових колах досі немає одностайності стосовно: а) питань типології; б) хронологічних рамок; в) періодизації.

Найчастіше у науці та навчальній літературі вживають три терміни:

а) "*повстання*" (козацьке, народне, українське);

б) "*війна*" (козацька, селянська, громадянська, визвольна, національно-визвольна);

в) "*революція*" (козацька, буржуазна, національна, національно - визвольна, тощо).

Суть проблеми - існування неоднакових за тривалістю та змістом періодів, у межах яких домінувала то одна, то інша тенденція.

Так, авторитетні дослідники цього періоду, В. Смолій та В. Степанков подають наступну періодизацію:

I етап (лютий 1648 - серпень 1657 рр.) - найбільше піднесення національно - визвольної та соціальної боротьби;

II етап (вересень 1657 - червень 1663 рр.) - громадянська війна, розкол, два гетьманства;

III етап (червень 1663 - вересень 1676 рр.) - боротьба за воз'єднання Української держави.

2. Формування української національної держави у 1648 - 1657 роках:

Початком національно - визвольної боротьби слід вважати прибуття Б.Хмельницького у супроводі 300 однодумців на початку 1648 р. на Запорозьку Січ та обрання його на козацькій раді гетьманом, і взяття курсу на збройну боротьбу проти Речі

Посполитої.

- травень 1648 р. - перемога під Жовтими Водами та Корсунем.

- вересень 1648 р. - перемога під Пилявцями.

28 липня 1649 р. - після невдалого політичного тиску, король Ян Казимир видає універсал, яким позбавляє Б.Хмельницького гетьманства, оголошує поза законом і призначає за його голову винагороду 10 тисяч злотих.

- серпень 1649 р. - Зборівсько - Збаражська військова компанія.

8 серпня 1649 р. - Зборівський мирний договір, умови:

- територія "Війська Запорозького" (офіційна назва держави) - Київське, Чернігівське, Брацлавське, воєводства;

- козацький реєстр - 40 тис. чоловік;

- амністія учасникам.

Червень 1651 р. - поразка під Бересточком.

18 вересня 1651 р. - Білоцерківський мирний договір, умови:

- територія Української держави - Київське воєводство;

- козацький реєстр - 20 тис. чоловік;

- заборона гетьману зовнішніх зносин;

- повернення прав шляхти на інших територіях.

2.1. полково - сотенна система управління.

Уже на початку лютого 1649 р. Богдан Хмельницький сам повідомив комісарів польського короля про намір створити незалежну державу.

Основні ознаки держави ("Війська Запорозького"): а) органи публічної влади; б) територія; в) податки; г) правові норми.

Бойові дії обумовлювали *форму Української держави - полково - сотенна організація козацтва (проіснувала 135 років до 1775 р.).*

Процес створення держави був цілеспрямованим. Уже в червні 1648 р. - Богдан Хмельницький разом із старшинською радою затверджує статут "*Про устрій Війська Запорозького*", який визначав організацію і компетенцію всіх органів, котрі перетворилися в апарат публічної влади.

I. Органи публічної влади - система трьох урядів:

- *Генеральний* (військова, генеральна, чорна рада - тільки вони були вищими від генерального уряду);

- *Полковий* (полкові урядовці);

- *Сотенний* (сотенний, писар, осавул, хорунжий тощо).

Гетьман:

- глава і правитель України;
- очолював уряд і державну адміністрацію;
- головнокомандувач війська;
- відав фінансами; зовнішньою політикою;
- видавав загальнообов'язкові для всіх нормативні акти - універсали.

Турецький султан називав Б. Хмельницького "славою монархів християнських". Сучасні дослідники вважають, що на кінець 1650 р в руках Б. Хмельницького зосереджувалася фактично самодержавна влада.

Генеральні старшини - урядовці - помічники гетьмана:

- мали титул "вельможа";
- обиралися радою або призначалися гетьманом;
- *генеральний обозний* - перший державець після гетьмана;
- *генеральний бунчужний* - головний охоронець знаків гідності гетьмана і військових з'єднань, виконував доручення гетьмана;
- *генеральний писар* - зовнішні зносини (підпорядковувалася канцелярія);
- *генеральний суддя* - спочатку 1 а потім 2 - очолював вищий судовий орган - апеляційну інстанцію для полкових і сотенних судів;
- *генеральний підскарбій* - завідував державною скарбницею.

Отже, генеральний уряд був головним розпорядчим, виконавчим та судовим органом Української держави.

Міста - виборні міські старшини. У великих містах - магістрати; малих містах - виборні особи. У селах - сільські отамани.

Своєрідним гарантом успішної розбудови Української держави стала *національна армія, що сформувалась і зросла на організаційних принципах Запорізької Січі. Її ядро становили реєстрові та запорізькі козаки, навколо яких об'єднувалося повстале селянство та міське населення.*

У літку 1648 р Б. Хмельницький дбаючи про незалежну організацію і боєздатність збройних сил прийняв військовий статут - *"Статут про устрій Війська Запорозького".*

У державі, що формувалася великий вплив мала *церква*. Саме царгородський патріарх Паїсій у грудні 1648 р під час урочистої зустрічі Б. Хмельницького у Києві як переможця Речі Посполитої титулував його князем Русі. *Служителі всіх рівнів обиралися і це було їхньою гарантією незалежності від держави.*

III. Територія (станом на 1654 р.): на заході - до р. Случ; на

сході - до російського кордону; *на півночі* - до басейну р. Прип'ять; *на півдні* - до степової зони. Б. Хмельницький називав Україну (територія бл. 200 тис. км. кв.) по старому - Руська земля, Русь.

III. Податкова система:

- 1) з метою утримання апарату державної влади й управління;
- 2) податки платили лише міщани та селяни;
- 3) козаки, що служили у війську від податків звільнялися;
- 4) у 1648 - 1654 рр. щороку до скарбниці надходило 80 тис. злотих;

5) є відомості, що Б. Хмельницький робив спробу запровадити власну грошову монету. (У листопаді 1649 р. почали карбування монет, монетний двір був у Чигирині, на одному боці монети був зображений меч, а на другому - ім'я "Богдан").

Суперечливі думки серед істориків держави і права України щодо *форми правління*. Існуючі позиції.

1. Україна - християнська демократична республіка.
2. «...за суттю Українська національна держава була монархією».
3. Гетьманська влада в Україні не мала ні республіканської, ні монархічної форми.

2.1. концепції національно - державного устрою.

На час визвольної війни, в Україні було кілька концепцій національно - державного устрою.

1. Козацтво - обрало *концепцію "козацького панства"*, *козацької держави, що ґрунтувалась на ідеях козацької соборності*. Багато для її втілення зробив гетьман П. Сагайдачний.

2. *Ідея князівства* (за зразком Київської Русі) з могутнім князем на чолі.

Б. Хмельницький намагався поєднати ці ідеї, прагнучи створити Руське князівство. Але, *особливість* Української держави, що формувалась, виявилася, зокрема, у виборності органів публічної влади та їхній фактичній підзвітності виборцям з політичною роллю колегіальних установ - рад різних рівнів. Це дає змогу стверджувати, що в Українській державі була започаткована можливість *республіканської форми правління*.

У цілому, багато дослідників цього періоду стверджують, що *Б.Хмельницький намагався поєднати ці дві державні ідеї*. Як наслідок у 1654 р. в Україні було створено щось на взірць *аристократично - республіканського правління, основою якого був: а) козацький*

демократичний устрій з виборністю, колегіальністю та гласністю - вони й виражали ідею козацького панства; б) реальна ж влада зосереджувалась в руках козацької старшини і шляхти, на чолі яких стояв могутній лідер гетьман.

М. Драгоманов назвав устрій Української держави 1648 -1654 рр. - конституційним.

Розглядаючи *особливості Української держави* утвореної Б.Хмельницьким за його життя, слід враховувати українсько - російський договір 1654 р. Ще й досі в колі науковців не вщухають дискусії з приводу історико - юридичної суті Переяславо - Московського договору. Ситуація ускладнюється тим, що автентичного договору не збереглося, до нас дійшли лише його копії.

П'ять, з позицій науковців, основних підходів до тлумачення договору.

1. *"Персональна унія"* (незалежні держави, власні уряди, визнають одного монарха).

2. *"Автономія України"* у складі Росії.

3. *"Васальна залежність"* України від Росії.

4. *"Воз'єднання"* українських та російських народів.

5. *"Військовий союз"* між Україною та Росією.

Загалом, незважаючи на розмаїття оцінок договору 1645 р. *кожна із сторін бачила в ньому ефективний засіб для реалізації власних планів.*

Таким чином, *в процесі національно - визвольних змагань у світогляді козацької еліти відбулася певна еволюція від ідеї козацької автономії до створення незалежної держави. В основу державотворчого процесу було покладено модель військово - територіального поділу та систему організації публічної влади Запорізької Січі.*

З часом під впливом обставин у житті козацької держави посилились тенденції переростання демократії в авторитаризм, а республіки в монархію. Заслуга Б.Хмельницького у його *політиці соціального компромісу*, що дозволило зберегти спокій у державі і зосередити зусилля на її розбудові.

3. Зміни в суспільному ладі.

Фактори, що сприяли піднесенню продуктивних сил України:

- ліквідація великого феодалного землеволодіння;

- ліквідація фільварково - панщинної системи господарства та кріпацтва;

- збільшення дрібної козацької власності на землю, а отже, і виробників, що працювали на ринок.

Суспільні стани та їх правове становище:

а) феодала (старшина та шляхта):

- кожний обраний на посаду в один із трьох урядів діставав шляхетні права;

- старшина ставала панівним класом;

- старшина та шляхта - виключне право займатися промислами та оптовою торгівлею;

- Б. Хмельницький надавав старшині і шляхті захисні універсали, що підтверджували їхні привілеї.

б) духовенство:

- за договором 1654 р. православна церква відновила свої права, привілеї православного духовенства;

- Українська православна церква відігравала важливу роль у підтримці Української держави.

в) реєстрове козацтво:

- за договором 1654 р. з нього формувалось постійне військо, тому після 1654 р. реєстровими ставали всі, хто служив у війську;

- були власниками землі;

- стають привілейованим станом, опорою влади гетьмана.

г) селяни - посполиті:

- нові явища - збільшення прошарку вільних селян;

- покозачення значної частини селян (вільні жителі військових поселень);

- Б. Хмельницький надав козацьких прав усім селянам і міщанам, які залишились у війську упродовж 1648 - 1654 років.

Отже, козацтво перетворилось у стан дрібних землевласників. Селяни, які не покозачилися, поверталися до феодалів, проте визиск їх був м'якшим. Приватновласницькі селяни зберігали право переходу. Водночас, чітко правового відмежування козацтва від селянства Б. Хмельницький так і не зробив.

д) міщани:

- «ті, що не пристали до козаків, пішли у міщани»;

- більшість городян здобули особисту волю;

- Б. Хмельницький збільшив число міст, що управлялися Магдебурзьким правом, збільшивши ці міста від постоїв та інших військових обов'язків, надавав купцям і ремісникам різні пільги.

4. Становлення і розвиток права Української держави (1648 - 1657 рр.):

Головне завдання права - закріплення інтересів нового привілейованого стану - козацтва та козацької старшини.

4.1. Джерела права:

1) було скасовано чинність постанов королівської влади і сеймів. "Статуту на Волоки" 1557 р., "Ординації Війська запорізького реєстрового" 1638 р.;

2) призупинено чинність багатьох положень III Литовського статуту (в редакції 1614 р.), «Саксонського зерцала», "Порядку прав цивільних», особливо тих норм, які регулювали прикріплення селян до землі, перехід в інші стани, порядок придбання землі "простими людьми";

3) було дано нове життя нормам звичаєвого права - «стародавнім правам і вольностям». Звичаєве право регулювало широке коло як публічних так і приватних правовідносин. Впливовим залишалось звичаєве козацьке право. Особливою категорією норм звичаєвого права було церковне право (питання поведінки в церкві, шлюбно - сімейних відносин та ін.);

4) з розвитком Української держави, значення найважливіших джерел права набували рішення Військової ради;

5) найбільше поширення набули нормативні акти військово - адміністративної влади, зокрема, універсали гетьмана (загальнообов'язкові, спеціальні);

6) "Саксонське зерцало" (норми магдебурзького права);

7) в адміністративній і судовій практиці - адміністративні і судові прецеденти;

8) нові джерела права - акти, що регулювали міжнародно - правове становище України.

4.2. Цивільно - правові норми:

Право власності:

- набуло розвитку "козацьке землевласництво" - його джерело - одержання від держави, що стала власником землі, польових наділів, та майна "в ранг" - залежно від посади, яку обіймав держатель;

- рядове козацтво - в дрібних землевласників - на основі військової служби;

- на зміну кріпаку - холопу відносно вільний селянин («посполиті вільних військових сел»);

- для більшості козацтва і всього селянства - основний спосіб

придбання землі - займанщина (на основі звичаєвого права).

Таким чином, в Україні з перших років національної - визвольної війни закладалися соціально - економічні засади розвитку подвірного землеволодіння.

4.3. кримінально - правові норми:

Національно - визвольна війна докорінно змінила систему кримінального права: а) зник цілий ряд категорій злочинів (замах на королівську владу, порядок управління Речі Посполитої, тощо); б) водночас з'явилися нові склади злочинів: виступи проти гетьмана, зрада, дезертирство, ненадання допомоги під час битви та інше.

Види покарання в умовах війни було ужорсточено (смертна кара).

5. Суд та судочинство.

1) Козацькі суди (їм належала центральна роль) розглядали усі категорії справ усіх верств. Процес здійснювався на підставі норм звичаєвого права.

2) Досудові форми - "гоніння сліду", "шлякування".

3) Допускалося оскарження рішень чи вироків у судах вищої інстанції.

4) В умовах війни значного поширення набула позасудова розправа.

Таким чином, в ході національної - визвольної війни з розбудовою нової української національної держави почала створюватися нова українська національно - правова система, якій судилося проіснувати близько двох століть.

Література

а) Основна.

Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. - К.: Ін Юре, 2000. - Т.1.

Величко С.В. Літопис. - Т.2 / Пер. з книжної укр. мови, коментарі В.О. Шевчука. - К., 1991.

Вивід прав України. - Львів, 1991.

Горяга О.В. Правове оформлення рангового землеволодіння козацької старшини у др. пол. Х ст. // УІЖ. - 2004. - № 2.

Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. - К., 1993.

Права, по котрым судится малороссийский народ. - К., 1997 (репринтне видання).

Історія держави і права України: Підручник. - У 2 - х. Т. / за ред. В.Я. Тація та ін / - Т.1. - К.: „Ін Юре”, 2003.

Історія українського права / За ред.О. О. Шевченка. - К., 2001.

Козаченко А. Про державну владу Б. Хмельницького: окремі питання // Право України. - 1998. - № 2.

Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави та права України. - К., 2002.

Музиченко П. Історія держави та права України. - К., 1999.

Яковлев А. Кодекс 1743 р. або Права за якими судився малоросійський народ. - Прага, 1949.

б) Додаткова.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996.

Дашкевич Я. Полково - сотенний лад XVII - XVIII століть на Україні - штучна „біла пляма” // Пам’ятки України. - 1990. - № 1; його ж. Гетьманська Україна. Полки. Полковники. Сотні // Пам’ятки України. - 1990. - № 2, 3.

Кононенко В. Іван Мазепа та Петро I: до реставрації знань про українського гетьмана та його оточення // День. - 2008. - 28 листопада.

Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. - Львів, 1958; його ж. Кодекс Українського права 1743 р. // Право України. - 1994. - № 9; його ж, „Суд і розправа” Ф. Чуйкевича - пам’ятка українського права // Тези доповідей історичних та юридичних наук. - Львів, 1961.

Слабченко М.С. Опыты по истории права Малороссии XVII-XVIII вв.- Одесса, 1911.

Степанков В.С. Українська Козацька Республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально - економічних відносин. - Хмельницький, 1990.

Степанков В.С. Проблеми становлення монархічної форми правління Б. Хмельницького (1648 - 1657 рр.) // УІЖ. - 1995. - № 4.

Саласька М.В. Кодифікація українського права в першій половині XVIII ст. // Проблеми державотворення і захисту прав людини. - Львів, 1995.

Онишкевич Л. Лекції з історії українського права: право державне. Доба станового суспільства. - Мюнхен, 1947.

Пащук А.І. Суд і судочинство на Лівобережній Україні XVII - XVIII ст. - Львів, 1967.

Падох Я. Суди і судовий процес старої України. - Нью - Йорк - Львів, 1990.

Ткач А.П. Право України. - К. - Хмельницький, 1992.

Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. - К., 1999.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 10. Українська гетьманська держава: державний лад, суспільний устрій і право (друга половина XVII - XVIII ст.) 4 год.

План

- 1. Державний устрій Гетьманщини:**
 - 1.1. органи центральної та місцевої влади;**
 - 1.2. органи російської колоніальної адміністрації.**
- 2. Суспільний устрій Гетьманщини: правове становище тогочасних верств населення.**
- 3. Правова система України - Гетьманщини:**
 - 3.1. джерела права;**
 - 3.2. цивільне право;**
 - 3.3. шлюбно - сімейне право;**
 - 3.4. кримінальне право.**
- 4. Судова система та судовий процес в Україні - Гетьманщині.**

1. Державний устрій Гетьманщини:

У середині XVII століття утворилася самостійна козацько - гетьманська держава (основні положення програми розбудови Української козацької держави, оприлюднені Б. Хмельницьким на переговорах із польськими комісарами в Переяславі 10 - 16 лютого 1649 року і московським посольством Г. Унковського в Чигирині у квітні 1649 року, зводилися до наступних умов: а) визволення українського народу збройним шляхом; б) створення Української держави в етнічних межах розселення українського народу; в) незалежність Української держави від Речі Посполитої; г) Українська козацька держава - правонаступниця Київської Русі; д) основу устрою Української козацької держави складають порядки Війська Запорозького поширені на все її населення; е) ідея монархічної форми правління), яка 1654 року уклала з Московською державою договір (серед основних думок дослідників щодо правової характеристики цього об'єднання прийнято виділяти такі:

1) персональна унія; 2) реальна унія; 3) васалітет; 4) протекторат; 5) псевдо протекторат; 6) воєнний союз). Україна у складі Московської держави отримала особливий юридичний статус, який з деякими змінами зберігався близько 150 років. Проте на противагу періоду 1648 - 1657 років, коли еволюція державності йшла по висхідній лінії, у другій половині XVII - XVIII ст. національна держава

існувала, проте її розвиток мав скоріше регресивний характер (нпр. доба «Руїни»). Саме тоді розпочалося поступове обмеження, а потім і ліквідація автономії України.

Державотворчий досвід XVII - XVIII ст. сприяв формуванню ідеї державної незалежності України.

У цей період більшість українських земель стали складовою частиною Росії. *Лівобережна Україна* остаточно була визнана територією Росії за Андрусівським договором 1667 р. і Вічним миром 1686 р. з Річчю Посполитою та Константинопольським договором 1710 р. з Туреччиною.

Більша частина *Південної України* увійшла до складу Росії за Кючук-Кайнарджійським договором 1774 р. (землі між Бугом і Дніпром, фортеці Азов, Керч, Єнікале, Кінбурн), а Кримське ханство стало васалом Російської імперії. 1783 р. російська імператриця Катерина II проголосила Крим територією Росії. За Ясським договором 1791 р. були приєднані землі між Бугом і Дністром.

Правобережна Україна опинилася у складі Російської імперії внаслідок поділів Польщі. 1793 р. були приєднані Київщина, Поділля, Брацлавщина, Східна Волинь, 1795 р. Західна Волинь.

Західноукраїнські землі (Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина) перебували у складі Австрійської імперії.

1.1. органи центральної та місцевої влади;

Гетьман: а) голова держави, який обирався Військовою радою, інколи Радою генеральної старшини; б) вибори гетьмана контролювалися російською владою, кандидатури старшина попередньо узгоджувала з Москвою. Гетьман давав присягу на вірність царю і Московській державі; в) резиденції - Батурин, Чигирин, Гадяч, Глухів, Ніжин; г) *обсяг повноважень* - визначався гетьманськими договірними статтями (*повноваження:* глава держави; вища законодавча, виконавча, адміністративна, військова, фінансова влади; скликання Військової ради; вища судова інстанція; призначення на невиборні посади в апарат військового управління, а згодом і на виборні посади (полковника, сотника), проте за Коломацькими статтями не мав права звільняти з посад старшину; ведення (таємно чи відкрито) зовнішньополітичної діяльності; розпорядження земельним фондом; затвердження на вищі духовні посади; встановлення податків. Гетьман приймав універсали - нормативні акти, що мали силу закону. Вони могли бути як

загальнообов'язковими (для всього населення), так і спеціальними (для окремих категорій людей).

Атрибути влади (регалії, клейноди): корогва, бунчук, булава, пірнач, печатка гербова, литаври, духові труби.

Наказний гетьман - тимчасово виконуючий обов'язки гетьмана у випадках: хвороби гетьмана, відсутності у резиденції, коли посада гетьмана була вакантною, під час проведення військових операцій. Зазвичай це був однодумець гетьмана.

Військова (генеральна) рада. Аналогів у світі не було. Формально - це найвищий орган влади в країні (1648-1750 рр.). *Повноваження:* 1) обрання гетьмана і генеральної старшини (позбавлення посад), 2) вирішення важливих політичних, військових, судових справ, 3) обговорення зовнішньополітичних справ, 4) ухвалення законів. Скликалася універсалами гетьмана. Брала участь усі козаки, іноді делегації від міщан (селян). *Наприкінці XVII ст. її функції переходять до Ради Генеральної старшини.* У 1750 р. відбулася остання Рада у Глухові, коли було обрано гетьманом К.Розумовського.

Рада Генеральної старшини - центральний виконавчо - розпорядчий та судовий апарат генерального уряду, один з вищих органів державної влади. У другій половині XVII ст. мала майже рівні права з гетьманом. Рада, по - перше, вирішувала переважно поточні адміністративно - господарські справи, по - друге, здійснювала управління і контроль за діяльністю полкових та сотенних урядів. Існувало чотири її види: 1) Рада гетьмана з колегією генеральної старшини, 2) збори генеральної старшини (щодня), 3) збори генеральної старшини з участю полковників, 4) з'їзди старшин за участю козаків (крім рядових). У XVIII ст. формувалася система двопалатного парламенту (рада генеральної старшини і збори усіх старшин), проте справжнього парламенту так і не було створено. *Рада вирішувала:*

- найважливіші політичні, адміністративні, військові справи;
- здійснювала дипломатичні переговори;
- відала фінансами і збором податків;
- ухвалювала постанови, що мали силу законів;
- розглядала судові справи;
- висувала кандидатів на гетьмана і генеральну старшину.

На початку 80-х років XVIII ст. була ліквідована.

Система управління в Україні - Гетьманщині.

Генеральний уряд - виконавчий орган, що обирався разом з новим гетьманом. Члени уряду складали присягу. Обіймали посаду довічно. Звільнялися за власним бажанням або за декретом. При уряді діяла канцелярія. До його складу входили:

Генеральний обозний - перша особа після гетьмана. Повноваження: завідував артилерією, забезпеченням війська, у разі потреби одержував повноваження наказного гетьмана, виконував дипломатичні, військові, судові та спеціальні доручення гетьмана.

Генеральний писар - повноваження: вів справи гетьманського уряду, очолював Генеральну військову канцелярію, приймав іноземних послів, очолював козацькі посольства, готував тексти міжнародних договорів, зберігав державну печатку, проводив попереднє слідство, здійснював судочинство.

Генеральні осавули (2 особи), компетенція: виконували військові функції, проводили попереднє слідство і дізнання, здійснювали судочинство, відповідали за скликання Військової (генеральної) ради та забезпечували правопорядок під час її проведення. Вони були найближчими помічниками гетьмана, часто виконували обов'язки наказного гетьмана.

Генеральні судді (2-3 чоловіки), повноваження: за дорученням гетьмана розглядали будь-які цивільні і кримінальні справи та апеляції на рішення нижчих судів; наглядали за виконанням наказів, універсалів; очолювали колегію генерального суду; могли також виконувати обов'язки наказного гетьмана, очолювати козацькі посольства, командувати військом.

Генеральний хорунжий, компетенція: відповідав за охорону гетьманського прапора - корогви, очолював почесний ескорт (близько 100 осіб) й охорону гетьмана, виконував дипломатичні доручення гетьмана. Іноді командував військом і проводив попереднє слідство і судочинство.

Генеральний бунчужний - охоронець гетьманського клейноду - бунчука, керував відділами війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана.

Генеральний підскарбій, обов'язки: відав державною скарбницею, очолював (1723-1781 рр.) генеральну скарбову канцелярію (у м. Глухові), що займалася збором податків, розподілом видатків.

Генеральна військова канцелярія - виконавчо - розпорядча установа генерального уряду, що підпорядковувалася гетьману.

Очоловав її генеральний писар. До її складу входила вся генеральна старшина, крім генеральних суддів, та старші і молодші канцеляристи (близько 20 осіб). *Зосереджувала в своїх руках адміністративне, військове, судове, фінансове управління державою.* До її відання належав розгляд цивільних позовів та апеляцій на рішення нижчих судів, ведення діловодства та оприлюднення універсалів гетьмана, нотаріальні функції. Через неї гетьман здійснював зносини з іноземними державами.

Існували також *інші канцелярії*: генерального суду, генеральна артилерійська, фінансова.

Місцеві орган влади і управління.

По - перше, замість воєводств були створені полки і сотні. У XVIII ст. на Гетьманщині існувало 10 полків: Стародубський, Полтавський, Лубенський, Київський, Чернігівський, Миргородський, Ніжинський, Гадяцький, Прилуцький, Переяславський. *Органи влади на місцях* - полковник і полковий уряд, сотник та сотенний уряд.

По - друге, на території полку і сотні функціонували відповідно *полкові і сотенні ради*. Військово-адміністративне управління і судові функції здійснювала *полкова* (полковник, осавул, суддя, писар, хорунжий, обозний) і *сотенна* (сотник, осавул, хорунжий, писар) *старшина*.

Полковників обирала полкова козацька рада за участю представників гетьмана. Іноді це робила рада полкової старшини. Проте широко практикувалося призначення полковників гетьманом.

Сотників обирала сотенна козацька рада. Ініціатором вибору могли бути генеральний, полковий і сотенний уряди. Вибори сотника затверджував гетьман або полковник. Загалом виборність сотників збереглась більшою мірою, ніж виборність полковників. Проте поряд з обранням практикувалося і призначення на сотенний уряд гетьманом чи полковником.

Виконавчо - розпорядчі органи, що відали військовими, адміністративно-господарськими, фінансовими і судовими справами, здійснювали нотаріальні функції, зосереджували діловодство полку чи сотні, були *полкова і сотенна канцелярії*. До складу *полкової канцелярії* входили регент (реєнт) - заступник писаря і канцеляристи, *сотенної канцелярії* - сотенний писар і канцеляристи. Поділу на відділи не було.

Важливу роль на території сотні відігравав *городовий отаман*. Він мав широкі адміністративні, судові і військові повноваження, зокрема, здійснював нагляд за додержанням порядку на території міста, забезпечував його охорону, проводив попереднє слідство і дізнання, разом із сотником підписував акти сотенного уряду. Проте його функції мали більше цивільний, ніж військовий характер. Городові отамани полкових міст посідали становище, вище за сотників. Вони входили до складу полкового уряду.

У військовому відношенні сотні ділилися на курені, в адміністративно-територіальному - на села. Їх очолювали відповідно *курінний* і *сільський отамани*. Особовий склад куреня в середньому дорівнював 20-30 козакам, в окремих випадках - до 70. До сотні входило від 10 до 20 куренів. У складі полку налічувалося від 7 до 20 сотень.

У 1781 р. царизмом було скасовано полково - сотенний устрій і створено Київське і Чернігівське намісництва.

На *Слобожанщині* полково - сотенний устрій сформувався впродовж 50-60-х рр. XVII ст. зі створенням Ізюмського, Острогозького, Охтирського, Сумського й Харківського полків. Вони проіснували до 1765 р., коли Катерина II ліквідувала слобідське козацтво, перетворивши козацькі полки на регулярні гусарські.

Міста, що користувалися Магдебурзьким правом до Національної революції, називалися *магістратськими* (Київ, Козелець, Мглин, Ніжин, Новгород-Сіверський, Остер, Переяслав, Погар, Полтава, Почеп, Стародуб, Чернігів). Вони зберігали всі права на самоврядування. Існували також *панські міста*, що отримали право на обмежений магдебурзький устрій від землевласника. Міста, які не мали права на самоврядування, називалися *ратушними*. Адміністрація таких міст обиралася, однак була залежною від місцевого козацького управління.

Функції управління а) у *магістратських містах* здійснювали бургомістри, райці, лавники на чолі з війтом, б) *інших містах* - бургомістр, війт, городовий отаман. Зі зміцненням генеральної, полкової і сотенної старшини функції органів міського управління обмежуються.

1.2. органи російської колоніальної адміністрації.

Центральні органи влади Московської держави в Україні.

1. Посольський приказ (до 1663 р.), у складі якого існувала *Канцелярія малоросійських справ*.

2. *Малоросійський приказ* (з 1663 р.) у складі Посольського приказу (4 дяки і до 40 піддячих), *основні повноваження*: забезпечував зв'язки з гетьманом, призначав воєвод в українські міста, затверджував претендентів на гетьманство, здійснював контроль за православною церквою у Гетьманщині, видав розміщенням військ, спорудженням фортець в Україні тощо. Його представники майже завжди перебували при гетьмані у столиці.

3. *Малоросійська Колегія* (Глухів, 1722 - 1727 рр.) у складі президента (Вельямінов - Зернов), прокурора і 6 російських офіцерів. Підлягала Сенату і головнокомандуючому російськими військами в Україні. *Компетенція*: а) здійснювала контроль за діяльністю гетьмана, Генеральної військової канцелярії, б) займалася роздачею земель російським офіцерам і козацькій старшині, в) збором податків, г) розквартируванням російських військ, д) виступала апеляційною інстанцією для українських судів.

4. *Правління Гетьманського уряду* (Глухів, 1734 - 1750 рр.) у складі 6 осіб: 3 росіян (царський резидент О. Шаховський (з 1734 р. - голова), князь А.Барятинський, полковник В. Гур'єв (з 1737 р. - голова) та 3 українців (генеральні обозний Я. Лизогуб, підскарбій А. Маркович, осавул Ф. Лисенко). При ньому діяла канцелярія.

5. *Друга Малоросійська колегія* (Глухів, 1764 - 1783 рр.) у складі голови (П. Румянцев, він же генерал - губернатор Малоросії), 8 осіб (4 українці і 4 росіянина), прокурора (російський офіцер), 2 секретарів (українець і росіянин) та канцеляристів. *Головне завдання* - ліквідація автономії України, перепис населення, ревізія маєтностей, заборона переходу селян до іншого власника, скасування відмінностей у правовому і адміністративному устрої українських земель. *Формально* створювалася задля захисту місцевих людей від свавілля місцевої адміністрації. Після ліквідації української державності гетьманські клейноди були відправлені до Петербурга. 1775 р. Запорізьку Січ було зруйновано, а її землі приєднані до Новоросійської губернії.

У цілому, *тотальний наступ російського царату на українські землі у XVIII столітті характеризувався прогресуючим обмеженням прав і вольностей України-Гетьманщини, посиленням тенденцій централізації, русифікації, цілеспрямованим розколом українського суспільства, хижацькою експлуатацією її людських та матеріальних ресурсів.*

2. Суспільний устрій Гетьманщини: правове становище тогочасних верств населення.

По - перше, внаслідок національної революції (визвольної війни) середини XVII ст. відбулися суттєві зміни у соціальній структурі українського суспільства.

По - друге, незважаючи на зникнення одних соціальних груп і виникнення інших, в Україні зберігся феодальний лад і його головний елемент – феодальна земельна власність.

По - третє, за формально-юридичною ознакою населення поділялося на 5 станів, в середині яких існувало соціальне розшарування. Одні групи мали різноманітні права і привілеї, інші їх не мали.

По - четвертє, правове становище станів визначалося Березневими статтями Б. Хмельницького, царськими жалуваними грамотами, гетьманськими універсалами, декретами і рішеннями Ради генеральної старшини.

Соціальні групи українського суспільства (сер. XVII - XVIII ст.):

Козацька старшина - поділялася на такі категорії:

а) знатне військове товариство, до якого належала генеральна старшина (обозний, осавули, судді, писар, хорунжий, бунчужний, підскарбій) і бунчукові товариші (частина козацької старшини, яка не обіймала військово-адміністративні посади і перебувала у резерві. За субординацією вони йшли першими після полковників, підпорядковувалися гетьману і перебували під головним знаком бунчуковим);

б) значкове товариство, до його складу належали полкова і сотенна старшина та значкові товариші, які під час походів перебували під малим полковим прапором і підпорядковувалися полковникам. Значкові товариші були проміжною ланкою між старшиною і заможними козаками;

в) військове товариство - це були ті, хто не потрапив до перших двох категорій. Вони перебували у підпорядкуванні Генеральної військової канцелярії.

Привілеї козацька старшина: привласнила собі статус колишньої польської шляхти; звільнялася від сплати податків, мита, виконання повинностей, мала виключне право займатися промислами, оптовою торгівлею; за нею закріплювалася земля; виступала за урівнення в правах з російським дворянством.

Українська шляхта:

- дрібна шляхта (Виговські, Тетері, Кричевські та інші), яка брала участь у революції, не тільки зберегла свої права, але й домоглася нових привілеїв. З часом вона була урівнена в правах з російським дворянством;

- відбувалася консолідація української шляхти і козацької старшини. Належність до шляхти і старшини стала спадковою.

До верхівки суспільства належало *російське дворянство*, яке у XVIII ст. отримувало від царя землі на Лівобережній, Слобідській, а з часом і Південній Україні. Великі земельні маєтності мали князі Меншикови, Голіцини, Шаховські, Барятинські, Кантеміри, граф Румянцев та інші.

Духовенство, правовий статус: а) за Московським договором 1654 р. цар підтвердив права та привілеї православної церкви; б) як і раніше, існував поділ на біле і чорне духовенство; в) у правах духовенство прирівнювалося до знатного військового товариства. Митрополит і єпископи обиралися на козацьких радах, рядове духовенство - на сільських сходах. Їх обрання затверджував гетьман. У 1686 р. за згодою Константинопольського патріарха Київська митрополія була підпорядкована Московській патріархії зі збереженням її привілеїв. З часом втручання у справи української церкви посилювалося.

Козацтво. У XVIII ст. продовжується процес розширення козацтва, в середовищі якого виділялися такі групи:

1) *заможні козаки* (з 1735 р. називалися “виборними козаками”) мали власну землю, вели господарство, виконували військову службу. Проте все частішими були випадки заміни (найму) у війську на збіднілих козаків або наймитів. Вікові межі служби козаків - 20-60 років;

2) *підпомічники* - збіднілі козаки. Вони постачали виборним козакам провіант, зброю, коней, одяг, навіть обробляли їхню землю, були погоничами в козацькому обозі. Підпомічники виконували такі ж повинності, як і селяни, але їх розмір був удвічі меншим;

3) *підсусідки.* Козаки, які не мали власного майна і наймалися на роботу до заможних козаків. Часто останні їх одягали і годували.

Міщани, по - перше, за правовим становищем були близькими до державних селян. Сплачували податки до гетьманської скарбниці і виконували певні повинності (охорона міста, надання військового постою, будівництво мостів тощо); *по - друге,* міщани магістратських міст перебували у кращому становищі, оскільки мали пільги щодо

занять ремеслом, промислами, торгівлею, підлягали міському суду, звільнялися від сплати багатьох податків і виконання повинностей, сплачували податки на ремонт доріг, утримання міської адміністрації, на користь церкви; *по - третє*, у середовищі міщан проходив процес розшарування. У кращому становищі були *купці* (будь-який громадянин, який мав капітал у 500 крб. і більше). Вони об'єднувалися у гільдії, звільнялися від податку, рекрутської повинності, тілесних покарань. Значну частину міщан склали *ремісники* - майстри, робітники, які об'єднувалися у цехи (з 21 року за наявності майна).

У містах також мешкали представники шляхти, знатного товариства, духовенства, рядових козаків.

Селяни, по - перше, у ході визвольної війни правове становище рядових козаків і селян мало чим відрізнялося. Козаки служили державі військовою службою, селяни - працею. Можливий був перехід до інших станів; *по - друге*, з другої половини XVII ст. становище селян змінилося. З роздачею земель козацькій старшині вони повинні були сплачувати натуральний або грошовий податок власнику землі або відробляти дводенну (на тиждень) панщину. Крім того, селяни сплачували державний податок на утримання війська - "стацію"; *по - третє*, поступово зростала залежність селян від панів, збільшувалися державні податки і повинності. Окремими царськими указами дозволялося віддавати селян у рекрути, відправляти на каторгу. У 1783 р. Катерина II заборонила селянам переходити до іншого пана, що означало *повне закріпачення, позбавлення особистої свободи і громадянських прав*.

3. Правова система України - Гетьманщини:

3.1. Джерела права.

Звичаєве право. Держава санкціонувала норми такого права і визнавала його за *офіційне джерело права*. Ним регулювалися: а) система органів місцевого самоврядування; б) питання правового становища, структури і діяльності військово-адміністративних і судових установ; в) частково вирішувалися земельні суперечки селян і козацтва, особисті й майнові відносини у сім'ї, дрібні кримінальні і цивільні справи; г) регламентувався судовий процес у сільських і козацьких судах.

Існувало і *церковне (канонічне) звичаєве право*, що регулювало поведінку мирян у церкві під час богослужіння, "послушництво" підданих у монастирях тощо.

Литовські статuti 1529, 1566 і 1588 рр. Це кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. *По - перше*, вони детально регламентували порядок судочинства; *по - друге*, проголошували єдність й обов'язковість права для всіх громадян; *по - третє*, декларували обмеження влади монарха законом; *по - четвєртє*, іксували відокремлення суду від адміністрації; *по - п'яте*, норми статутів, що суперечили суспільно - політичному устрою Гетьманщини не діяли (зокрема щодо *шляхетських станових судів*). Статuti на українських землях у складі Російської імперії були чинними до 1842 року.

Збірники Магдебурзького права. На українських землях були відомі “Зерцало саксонів” (1536 р.), “Порядок прав цивільних магдебурзьких” (1559 р.), “Право цивільне хелмське” (1584 р.), “Артикули права магдебурзького” (1557 р.). У 1831 - 1835 роках указом царя вони припинили чинність на Гетьманщині.

Акти міждержавного рівня (гетьманські договірні статті):

- ухвалювалися українськими гетьманами з російськими царями чи польськими королями; першоосновою для них були “Березневі статті” Б.Хмельницького;

- Гетьманські статті визначали правове становище Гетьманщини у складі Московської держави, права і привілеї гетьмана, окремих станів і соціальних груп, джерела права, судову організацію, фінансові відносини між двома державами тощо. Вони ухвалювалися під час обрання нового гетьмана і називалися по місту, де проходила козацька рада або підписувалася угода: Переяславські статті 1659 р. Ю. Хмельницького, Батуринські 1663 р., Московські 1665 р., Глухівські 1669 р., Конотопські 1672 р., Переяславські 1674р., Коломацькі 1687 р., Решетилівські 1709 р. Відомі також статті, підписані гетьманами з польськими королями, зокрема Гадяцький 1658 р. і Слободищенський 1660 р. трактати.

Вищим проявом національної правової думки є Пакти й Конституція законів та вольностей Війська Запорозького, ухвалені 5 квітня 1710 р. у Бендерах (нині - місто у Молдові) під час обрання гетьманом Пилипа Орлика. Це був договір між гетьманом і запорозьким військом про державний устрій в Україні після визволення з-під влади Москви. Складався з преамбули і 16 параграфів. У ньому йшлося про протекторат Швеції над Україною, статус української православної церкви, необхідність поширення освіти, цілісність і недоторканість кордонів країни, обмеження влади гетьмана

парламентом, виборність усіх посад тощо. Документ був скріплений підписом Карла XII і був чинним на частині Правобережної України до 1714 року. Попри існуюче в наукових колах розмаїття оцінок Бендерської конституції, сучасні дослідники наголошують, що вперше в Європі було вироблено реальну модель вільної незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення, модель, що базувалася на незнаних досі демократичних засадах суспільного життя.

Гетьманське законодавство - основний вид поточного законодавства. Це були *універсали, ордери, листи, декрети, грамоти, інструкції*, якими регулювалися *адміністративні* (інструкція судам Д. Апостола 1730 р.), *цивільні* (універсал К.Розумовського 1760 р. про заборону переходу селян в інші місця проживання без дозволу їх власника), *земельні* (універсали про надання земель старшині “за службу” або церквам і монастирям “на молитви”) відносини, підтверджувалися права власності на землю (куплену чи успадковану). Ордери, інструкції, декрети встановлювали порядок розквартирування й утримання війська, проведення ревізій у полках, розгляду апеляційних справ у Генеральному суді (інструкція судам П. Полуботка (1722 р.), Д.Апостола (1730 р.), К. Розумовського (1760-1763 рр.)).

Універсали й укази Генеральної військової канцелярії були підзаконними актами, що конкретизували гетьманське законодавство.

Російське законодавство. Окремі його акти почали поширюватися після поразки військ І. Мазепи у війні з Росією та звуженням у зв'язку з цим української автономії. Це були грамоти, укази, маніфести, регламенти, положення, статuti, установи. Всього близько 100. Так, в Україні дістають поширення укази царів “Табель про ранги” (1722 р.), “Про форму суду” (1723 р.), “Про втікачів” (1754 р.), “Маніфест про скасування гетьманства” (1764 р.), “Про заміну смертної кари довічною каторгою”, “Жалувана грамота дворянству” (1775 р.), Указ 1783 р. про закріпачення українських селян.

У другій третині XVIII ст. на території колишньої Гетьманщини поширюється в повній мірі російське законодавство.

Канонічне (церковне) право. Джерелами канонічного права були: а) номоканон, рішення Вселенських Соборів, книги Святого Письма, корчмі книги, церковні устави Володимира і Ярослава Мудрого;

б) укази російського імператора і Синода щодо церкви; в) Духовний регламент 1786 р.; г) правила, прийняті соборами Російської православної церкви, постанови російського патріарха.

3.2. цивільне право.

Головний інститут цієї галузі права - право власності. Воно визначалося як *право мати у володінні, використовувати, передавати, дарувати, відписувати, міняти і заставляти майно за власною волею і потребою.*

Право власності містило у собі такі правомочності:

а) право володіння - власник міг фактично володіти річчю, тобто річ повинна була перебувати у нього в господарстві;

б) право користування - власник міг користуватися якостями речі й одержувати від цього прибуток;

в) право розпорядження - власник міг вирішувати долю речі всіма дозволеними способами: продавати, заповідати, відписувати тощо.

В українському праві XVII - XVIII ст. існувало два різновиди власності на землю:

1) *вотчина* - повне володіння, повна власність. Її частка у загальному приватному землеволодінні постійно зростала;

2) *рангові маєтності* - тимчасова власність. Надавалися старшині, війтам, бурмістрам, російським військовим на час виконання ними певних обов'язків. З часом перетворилася на вотчину власність.

Земельна власність виступала у таких формах:

- *загальнодержавна (загальновійськова)* - землі, які стояли на обліку у Генеральній військовій канцелярії. Суб'єктами власності були гетьман, полковники, сотники.

- *Індивідуальна (приватна).* Суб'єкти власності - ті, хто володів правоздатністю і дієздатністю.

- *Общинна (колективна).* Суб'єкти власності - сільські і міські громади, церкви, монастирі, навчальні заклади, державні установи, Запорізька Січ.

Зобов'язальне право - підгалузь цивільного права, визначало поведінку зацікавлених осіб, регулювало майнові відносини у сфері виробництва, обміну. *Зобов'язання* - цивільні права і обов'язки кожного суб'єкта правовідносин. Вони виникали як з договорів, так і з правопорушень (деліктів). Норми цивільного права зобов'язували відшкодовувати матеріальні збитки за завдану шкоду. *Найбільш*

поширеними були договори: а) купівлі - продажу (операції з нерухомим майном укладалися при свідках, фіксувалися у спеціальних книгах, підтверджувалися універсалом гетьмана або указом царя), б) позики, в) оренди, г) дарування (на суму до 100 крб. укладався в усній формі, більше 100 крб. - у письмовій формі із занесенням до реєстру в актових книгах), д) особистого найму.

Зобов'язання були: а) *односторонні*, якщо права і обов'язки виникали і припинялися з волі однієї сторони. Кредитор мав право тільки вимагати повернення грошей і не мав обов'язків. Боржник мав лише обов'язок повернути гроші, а прав не мав (купівля, продаж, оренда майна); б) *двосторонні*, коли кожна із сторін мала права і обов'язки.

Засобами забезпечення зобов'язань були:

- *завдаток* - гроші або цінна річ, яку боржник давав кредитору під час укладання договору;

- *застава* - нерухоме майно, яке боржник для забезпечення договору позички віддавав кредитору у володіння;

- *порука* - зобов'язання певної особи (поручитель - третя особа) поручатися за борги іншої особи (боржника).

Спадкове право - підгалузь цивільного права, що містила норми успадкування за заповітом і за законом.

Заповіт складався дієздатними особами, добровільно, без примусу. Існували *дві форми заповіту:* а) *звичайна*, коли заповіт складався письмово у присутності місцевих урядовців та 2-3 свідків. Він скріплювався підписами (або печаткою) заповідача і свідків; б) *надзвичайна* застосовувалася у надзвичайних ситуаціях - перебування заповідача за кордоном, під час військового походу або його хвороби у дорозі. За таких обставин заповіт укладався в усній формі.

За законом майно успадковували лише кровні родичі. В першу чергу спадкували сини, в другу - онуки, якщо таких не було - доньки. Батьківську хату успадковував молодший син. Він вважався власником цього будинку, зобов'язувався забезпечити сестер виправою - спадковою частиною доньок у маєтності батька, що складала чверть отчизни і порівну поділялася між доньками. Вона передавалася донькам з моменту виходу заміж. Материзна - спадок дітей по матері, що поділявся між усіма дітьми порівну, незалежно від статі.

3.3. шлюбно - сімейне право.

Сім'я починалася із шлюбу. *Шлюбний вік* для нареченої становив 13 років, нареченого - 18 років. *Шлюб* передував *весільний зговор* між батьками. Згода дітей була обов'язковою, мовчання - також згода. При зговорі можна було робити "передвесільні подарунки" (заклади чи заруки грошима), які служили для забезпечення шлюбного договору. Якщо з різних причин весілля не відбулося, тоді подарунки поверталися. *Заборонявся шлюб* між близькими родичами. *Формою укладання шлюбу* було весілля або вінчання, тобто укладання шлюбу у церкві з участю священника. *Шлюбні відносини припинялися* внаслідок розлучення або смерті одного з подружжя. Новий шлюб можна було укласти через 6 місяців після смерті чоловіка чи дружини. Під час шлюбного договору встановлювався розмір: а) *посагу* - приданого, визначеного батьком нареченої. Іноді він збігався з розміром виправи; б) *вена* - майна, що виділялося дружині чоловіком. Як правило, вено становило подвійну вартість посагу, але не більше третини майна чоловіка. Контроль за його недоторканістю покладався на дружину та її родичів. Вено ділилося порівну між дітьми, незалежно від статі, якщо не було особливих розпоряджень матері.

Українське право XVIII ст. знало *інститут усиновлення*.

3.4. кримінальне право.

У козацько - гетьманській державі *кримінальні діяння поділялися на злочини, провини і проступки*. *Злочин* - протиправна дія, якою завдано шкоди та збитків не тільки життю, здоров'ю, майну, честі особи, але й державі. *Суб'єкти злочину* - особи у віці 16 і більше років.

Злочини поділялися на умисні, необережні і випадкові.

Причинами чи обставинами, що звільняли або пом'якшували покарання, були душевна хвороба, божевілля, безпам'ятство під час вчинення злочину, неповноліття (хлопці у віці до 18 років, дівчата - до 13 років) і похилий вік (після 70 років) злочинця, вчинення протиправних дій з необережності, обставини, які не залежали від волі особи і змусили його порушити закон (наприклад, голод).

Види злочинів:

1) *державні* - зрада, перехід на бік ворога, посягання на життя царя чи гетьмана. За такі злочини передбачалася кваліфікована смертна кара з позбавленням честі та конфіскацією майна;

2) *проти православної церкви* - богохульство, глум над іконами, перехід в іншу віру, чаклунство. За скоєння таких злочинів передбачалася смертна кара або тілесні покарання у поєднанні з конфіскацією майна і вигнанням за межі держави;

3) *військові* - неявка на службу, мародерство, дезертирство. Покаранням за скоєння таких злочинів була смертна кара або калічення;

4) *проти порядку управління і суду* - фальшування монет, підробка печаток, лжеприсяга, зволікання розгляду справи у суді;

5) *проти особи* - вбивство, тілесні пошкодження;

6) *майнові* - крадіжка, пограбування, розбійний напад. Покарання передбачало лише грошові штрафи;

7) *проти моралі* - подружня зрада, звідництво, зґвалтування, двоєженство, кровозмішення (інцест), вбивство матір'ю дитини, викрадення чужої дитини. Покарання - смертна кара. Відповідальності за зґвалтування можна було уникнути, вступивши у шлюб із потерпілою.

8) *проти честі* - образа словом, наклеп у письмовому вигляді, нанесення тілесних ушкоджень рукою, батоном, палицею. Покараннями за такі злочини були штрафи та ув'язнення до 6 тижнів.

Види покарань:

а) *смертна кара*. Поділялася на *просту* - розстріл, повішення, відтинання голови, утоплення, та *кваліфіковану* - четвертування, колесування, повішення за ребро, закопування живцем, заливання в горло розпеченого заліза. *Не застосовувалася* щодо вагітних жінок, дівчат до 13 років, хлопців до 18 років, людей похилого віку (понад 70 років). Кару виконували публічно для лякання;

б) *тілесні покарання* - побиття киями, батоном; калічення - відрізання вуха, носа, язика, кінцівок;

в) *вигнання за межі держави або заслання у віддалені куточки держави*;

г) *позбавлення волі* - арешт (перебування у камері, сараї) або ув'язнення (в земляній ямі). Термін - від 4 тижнів до 1 року або "до покарання";

д) *позбавлення честі*. Засуджений позбавлявся права обіймати державні та виборні посади, бути свідком. Найгірший варіант - "повна політична смерть", коли людина фактично перебувала поза законом.

е) *штрафи, конфіскація майна*;

є) дисциплінарні покарання для військових.

4. Судова система та судовий процес в Україні - Гетьманщині.

В історії становлення судової системи досліджуваного періоду можна виділити декілька етапів:

1) формування власної судової системи (1648-1722 рр.);

2) зміни в судочинстві під впливом імператорського центру (1722-1760 рр.);

3) судова реформа К. Розумовського, зміни у судовій системі внаслідок ліквідації автономії України (1764 р. - кінець XVIII ст.).

Протягом другої половини XVII - XVIII ст. на території Гетьманщини діяли такі судові інституції:

Вищі суди.

Суд гетьмана - найвищий суд держави. Мав необмежену компетенцію. Міг розглядати будь-яку справу нижчих судів. Вирок оскарженню не підлягав.

Генеральний військовий суд - суд I інстанції у справах генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів. За судовою реформою 1760-1763 рр. складався з 2 генеральних суддів і 10 обраних від полків депутатів. Розглядав земельні справи, які вирішувалися призначеними зі складу суду комісарами з виїздом на місце спору. У 1767 р. депутати були замінені постійними членами суду.

Генеральна військова канцелярія - з XVIII ст. апеляційна інстанція для вироків Генерального військового суду у політичних і кримінальних справах. У складі суду були гетьман і призначені ним члени суду з генеральної старшини.

Канцелярія Правління гетьманського уряду - вища апеляційна інстанція для нижчих судів у 1734-1750 роках.

I Малоросійська колегія - вища апеляційна інстанція для нижчих судів у 1722-1727 роках.

Місцеві суди.

Полкові суди - суди I інстанції для козацької, сотенної і полкової старшини. У засіданнях брали участь полковник (голова), полковий суддя, представники полкової старшини і значкові товариші. Розглядали кримінальні справи, за якими передбачалася смертна кара.

Сотенні суди - колегіальні суди у сотенних містах. Розглядали цивільні і тяжкі кримінальні справи, а також ті, в яких однією із сторін виступали представники сільської старшини.

Суди сільських отаманів - суди I інстанції. Діяли колегіально на чолі з сільським отаманом. Розглядали дрібні цивільні і кримінальні справи місцевих жителів та осіб, які скоїли злочини на території села.

Суди магістратські - суди у містах, що користувалися магдебурзьким правом. Діяли колегіально у складі бурмістра, лавників, райців і присяжних. Апеляційною інстанцією для них був Генеральний військовий суд.

Суди ратушні - суди у містах, що не користувалися магдебурзьким правом. Апеляційною інстанцією для них був полковий суд.

Сільський суд (суд вїйта). Розглядав дрібні цивільні і кримінальні справи. Діяв колегіально у складі вїйта, виборних представників селян, іноді священика та управляючого власника села.

Доменіальні суди - суди землевласника або його управляючого над залежними селянами. Відбувалися колегіально за участю представників громади. Розглядали дрібні цивільні і кримінальні справи.

Церковні суди - суди з обмеженою компетенцією. Розглядали справи про шлюб і сім'ю та щодо внутрішнього церковного життя.

Крім цього, діяли ще цехові, ярмаркові, митні і третейські суди.

У 1760 р. було розпочато судову реформу. Територію Гетьманщини було поділено на 20 судових повітів. У кожному з них створювалися земський суд для розгляду цивільних справ, гродський суд - кримінальних справ, підкоморський суд - земельних справ. Перші існували до 1831 р., другі - до 1782 р., треті - до 1840 р. Вищою судовою інстанцією залишався Генеральний суд. Судовою реформою запроваджувалися суди, які існували в Україні до 1648 р. і діяли на основі Литовського статуту.

Судовий процес базувався на демократичних засадах змагальності, виборності суддів, гласного і відкритого судового розгляду, колегіального вирішення справ та доступності судових засобів.

Завжди брали участь дві сторони: позивач (обвинувачення) і відповідач (захист). Під впливом російського законодавства відбуваються зміни. Змагальний процес витісняється розшуковим (слідчим, інквізиційним). Функції розслідування кримінальних справ

остаточно переходять до судових органів. Позивачі мали право мати представника у суді - прокурора. З початку XVIII ст. він називався адвокатом або повіреним. Під час судової реформи 1760-1763 рр. у складі Генерального військового суду було 4 адвокати, а з 1767 р. вони вводяться до складу гродських і земських судів.

Починалася справа з подання позову. У цивільних і дрібних кримінальних справах попереднє слідство здійснював позивач, тяжкі злочини розслідували судові органи.

Судочинство було усним (українською мовою), але фіксувалося у протоколах, що підписувалися усіма членами суду.

Доказами у суді вважалися: а) *власне зізнання* однієї із сторін; б) *зізнання під час тортур*. Торттури застосовувалися у справах про тяжкі злочини. Звільнялися від них (биття батогами, припикання розпеченим залізом та інші) вагітні жінки, малолітні, священики, літні люди (понад 70 років);

в) *показання державних (возний) і приватних свідків*. Свідком могла бути особа у віці 14-70 років у цивільних і 20-70 років у кримінальних справах. Жінки та нехристияни могли бути свідками лише у разі відсутності інших свідків; г) *письмові документи*; д) *огляд місця злочину і речові докази*; е) *висновки експертів*. Експерти (фахівці з різних галузей суспільного життя) давали обґрунтовані відповіді на запити суду. Судово-медична експертиза як окремий інститут запроваджена у 70-х роках XVIII ст.; є) *присяга*. Дозволялася у разі відсутності інших доказів за справою. Могла складатися у церкві на Євангелії або на суді у присутності священика.

По закінченні розгляду справи ухвалювалася постанова (декрет), потім вона отримала назву “мнение” (вирок з кримінальних справ), “решение” (вирок з цивільних справ).

Судовими виконавцями були возні. Вони обиралися населенням і складали присягу.

Таким чином,

по - перше, у результаті Української національної революції (1648 – 1676 рр.) постала Українська національна держава, яка отримала міжнародне визнання;

по - друге, у процесі національно - визвольних змагань у світогляді козацької еліти відбулася певна еволюція від ідеї козацької автономії до створення суверенної незалежної держави. В основу державотворчого процесу було покладено модель військового

територіального поділу та систему організації публічної влади за зразком Запорізької Січі;

по - третє, функціонування державності України - Гетьманщини стало складовою загальноєвропейських процесів творення національних держав, які розгорнулися в Нові часи;

по - четвєртє, в процесі державотворення постала національна система права.

Література

а) Основна.

Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. - К.: Ін Юре, 2000. - Т.1.

Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини. - Львів, 2000.

Величко С.В. Літопис. - Т.2 / Пер. з книжної укр. мови, коментарі В.О. Шевчука. - К., 1991.

Вивід прав України. - Львів, 1991.

Голосніченко Д. Розподіл повноважень державних органів і посадових осіб за Конституцією гетьмана П. Орлика // Юридична Україна. - 2008. - № 3.

Гурій О. Право в українській козацькій державі: друга половина XVII-XVIII ст. - К., 1994.

Дашкевич Я. Полково - сотенний лад XVII - XVIII ст. на Україні - штучна «біла пляма» // Пам'ятки України. - 1990. - № 1.

Скрипнюк О. Конституція П. Орлика 1710 року: основні правові та політичні ідеї та її історичне значення // Юридична Україна. - 2010. - № 4.

Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. - К., 1993.

Смолій В.А., Ричка В.М. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654 - 1764 рр.) очима правознавця // УІЖ. - 1995. - № 4-6.

Права, по которым судится малороссийский народ. - К., 1997 (репринтне видання).

Терлюк І.Я. Ліквідація козацько - гетьманської державності України // Вісн. Львів. ін-ту внутр. справ. - 1996. - Вип. 3.

Історія держави і права України: Підручник. - У 2 - х. Т. / за ред. В.Я. Тація та ін / - Т.1. - К.: „Ін Юре”, 2003.

Історія українського права / За ред.О.О. Шевченка. - К., 2001.

Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави та права України. - К., 2002.

Музиченко П. Історія держави та права України. - К., 1999.

Яковлев А. Кодекс 1743 р. або Права за якими судився малоросійський народ. - Прага, 1949.

Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави (др. пол. XVII - XVIII ст.). - Х., 2002.

в) Додаткова.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996.

Дашкевич Я. Гетьманська Україна. Полки. Полковники. Сотні // Пам'ятки України. - 1990. - № 2, 3.

Кононенко В. Іван Мазепа та Петро 1: до реставрації знань про українського гетьмана та його оточення // День. - 2008. - 28 листопада.

Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. - Львів, 1958; його ж. Кодекс Українського права 1743р. // Право України. - 1994. - № 9; його ж, „Суд і розправа” Ф. Чуйкевича - пам'ятка українського права // Тези доповідей історичних та юридичних наук. - Львів, 1961.

Слабченко М. С. Опыты по истории права Малороссии XVII - XVIII вв.- Одесса, 1911.

Степанков В.С. Українська Козацька Республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально - економічних відносин. - Хмельницький, 1990.

Онишкевич Л. Лекції з історії українського права: право державне. Доба станового суспільства. - Мюнхен, 1947.

Пащук А.І. Суд і судочинство на Лівобережній Україні XVII - XVIII ст. - Львів, 1967.

Падох Я. Суди і судовий процес старої України. - Нью - Йорк - Львів, 1990.

Саласька М.В. Кодифікація українського права в першій половині XVIII ст. // Проблеми державотворення і захисту прав людини. - Львів, 1995.

Ткач А.П. Право України. - К. - Хмельницький, 1992.

Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. - К., 1999.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 11. Кодифікація українського права другої половини XVIII ст. **2 год.**

План

1. Причини, основний зміст і значення кодексів українського права другої половини XVIII століття.

1.1. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.;

1.2. «Суд і розправа в правах малоросійських» 1750 р.;

1.3. «Книга Статут і прочіі права малоросійські» 1764 р.;

1.4. Екстракт малоросійських прав 1767 р. і його переробка 1786 р.

2. Суд та судочинство. Судова реформа 1760-1763 років.

1. Причини, основний зміст і значення кодексів українського права другої половини XVIII століття.

Різноманітність джерел українського права, розвиненість окремих його галузей та інститутів змушувало царське самодержавство до перегляду правових норм українського права через його систематизацією з тим, щоб поширити на українські землі імперське законодавство.

Причини, що зумовлювали необхідність кодифікації:

- надзвичайна розмаїтість і невпорядкованість чинних джерел права в Українській гетьманській державі;
- існування конгломерату правових норм, інкорпорованих із правових систем Литви, Польщі, Німеччини, Росії, що не сприяло однотипності їх застосування відповідними державними органами;
- потреба перекладу «правних книг» на українську мову;
- прагнення козацької старшини впорядкувати національне чинне право, яке б забезпечувало їм широкі права та привілеї;
- бажання російської влади провести «контрольовану» систематизацію українського права, яка б відкрила якнайширші можливості поширення на Україну російського законодавства.

1.1. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року.

З цією метою у 1728 році з кращих українських правників було створено комісію, завданням якої було розробити новий кодекс, узявши за основу норми чинного права.

З 1728 по 1743 роки у складі комісії працювали 19 осіб, які представляли різні верстви населення. Впродовж 15 років роботи

комісії очолювали: Василь Стефанович - лохвицький полковник, навчався в Австрії, Чехії, Італії, де отримав ступінь магістра вільних наук і філософії; Іван Борозна - випускник Києво - Могилянської академії, член Генерального військового суду; Яків Лизогуб - генеральний обозний; Микола Ханенко - генеральний хорунжий.

Наслідком роботи комісії стало укладання у 1743 р. зводу законів *«Права, за якими судиться малоросійський народ»*:

- оригінальний і досить детально систематизований звід чинних правових норм, складався з передмови і 30 розділів, 531 артикула, 1716 пунктів. Кодекс мав пояснення цитат, алфавітний показчик, заголовки із зазначенням розділів з поданням короткого змісту артикулів;

- джерелами *«Права...»* були Литовські Статути, *«Саксонське дзеркало»*, *«Хелмінське право»* та інші акти Магдебурзького права, звичаєве право, судова практика, російське законодавство;

- *провідна ідея збірника* - з одного боку, захист прав і привілеїв козацької старшини, розширення можливостей для подальшого закріпачення селян, з другого боку, *«Права...»* обґрунтовували право Лівобережної України на автономне самоврядування, що суперечило політиці царизму;

- збірник містив норми адміністративного, цивільного, торгівельного, кримінального і процесуального права. Значна увага приділялася регулюванню поземельних відносин;

- важливою рисою кримінального права був його приватно - правовий характер.

Види злочинів:

Згідно *«Прав...»*: а) проти релігії (провідне місце); б) проти *«честі і влади монаршої»*; в) проти життя; г) тілесної недоторканості; д) майна; е) статевої моралі.

Водночас з'явилися і цілком *нові поняття*:

- замах на злочин;
- розрізнення головного злочинця і співучасників;
- рецидиву злочину;
- наявність обставин, що виключають або знижують кару (неповноліття, сп'яніння і ін.).

Слід наголосити, що *зіставлення злочину, особи, яка його здійснила, з громадською думкою виділяє звід від аналогічних нормативно - правових актів і кримінальних кодексів інших країн,*

засвідчує високий теоретично - юридичний рівень і демократичність українського проекту.

Збірник розкривав судову систему, яка склалася в Гетьманщині, виділяючи такі суди: *Генеральний суд, полкові, сотенні, сільські суди*. Для міст: а) привілейованих (магдебурзьке право) - *магістратовий суд*; б) непривілейованих - *ратушний суд*.

- за технікою систематизації, зовнішньою формою і внутрішнім змістом найповніше врегульовано *цивільні правовідносини*:

а) комісія визначала дію зводу законів за територією та щодо кола осіб (природні малоросіяни і не малоросіяни); б) уточнила зміст суб'єкта і об'єкта праворегулювання; в) умови правоздатності (з утроба матері) й дієздатності (чол. - 18 р.; жін. - 13 р.). Повною дієздатністю володіли особи шляхетського та козацького станів. Недієздатні - психічно хворі; глухі; сліпі, німі від народження. Неповнодієздатні: заміжні; незаміжні; позашлюбні діти, іновірці та відступники від християнства.

- «Права...» детально регламентували *процесуальне право*:

а) старанно регулювалися всі стадії судового процесу;

б) називалися судові докази: а) зізнання; б) письмові свідчення; в) присяга; г) зізнання під тортурами (звільнялись «знатні чесні люди», божевільні, 70-ні, вагітні жінки);

в) рішення в цивільних і вироки в кримінальних справах називалися декретами і могли бути оскаржені в порядку апеляції;

г) перелічує звід існуючі в Україні *види покарань*:

- проста і кваліфікована смертна кара;

- ув'язнення в монастир;

- калічницькі і болісні кари;

- догана;

- тюремне ув'язнення;

- позбавлення честі (шельмування);

- вигнання;

- відсторонення від посади;

- майнові покарання;

- церковні кари (т. зв. куну - залізний обруч на шию або праву руку з приковуванням до зовнішньої стіни церкви або дзвіниці).

Отже, не ставши чинним джерелом права, Кодекс є цінною пам'яткою систематизації правових норм, свідченням високої правової культури українського народу, розвитку правових ідей в Україні. Збірник ґрунтувався на усьому багатстві оригінального

правового матеріалу, який мала Україна, а його упорядники поставили мету: за допомогою кодифікованого права України відтворити і відстояти права і вільності українського народу.

1.2. «Суд і розправа в правах малоросійських» 1750 року.

Оскільки вищеназваний Звід не задовольнив потреби України у всебічному правовому врегулюванні її суспільно - економічного і політичного життя, то в Україні були зроблені нові спроби систематизації права.

У 1750 - 1758 роках за дорученням гетьмана К. Розумовського кандидат у члени Генерального військового суду Ф. Чуйкевич провів приватну кодифікацію і розробив унікальний у своєму роді збірник «Суд і розправа в правах малоросійських»:

- складався з таких розділів: 1) про укази; 2) про судову організацію;

3) про процес; 4) про апеляцію; 5) про виконання рішення суду; 6) про посаг, віно і привінок. Згодом Ф. Чуйкевич дописав інші розділи: Про апеляції з Статуту (1754 р.); Про давність земську (1755 р.); Про суд польовий, підкоморський і комісарський (межовий (1758 р.);

- *мета праці* Ф. Чуйкевича - створення системи статутівих судів на зразок судової системи Литовського статуту. Гетьману пропонувалося заснувати в усіх 70-ти полках посади суддів земських, і межових, щоб вони діяли окремо на підставі чинних законів, складали присягу вступаючи на посаду, і в справі один одного не втручалися;

Тобто Ф. Чуйкевич твердо стояв на позиції створення в Україні судів із предметною спеціалізацією в цивільних і кримінальних справах. Такі новації в Росії ще не були відомі.

- збірник містив незначну кількість норм цивільного права, що регулювали відносини у сфері земельної власності. Автор розрізняв давність земську (підтверджену письмовими документами, 10 р.) і глибоку давність (займанщину, у власність через 100 р.), тобто Ф.Чуйкевич намагався підтвердити давністю право власності козацької еліти, щоби перешкодити царській владі розпоряджатися на свій розсуд українськими землями;

Таким чином, не маючи офіційного характеру, збірник безпосередньо застосовувався у тогочасній судовій практиці, його зміст, рекомендації були враховані К. Розумовським при проведенні судової реформи 1760 - 1763 років.

1.3. «Книга Статут і прочіі права малоросійські» 1764 року.

Наступною спробою приватної кодифікації українського права другої половини XVIII ст. став збірник *«Книга Статут і прочіі права малоросійські»*, упорядкований у 1764 р. юристом - практиком *В. П. Кондратьєвим*.

- джерела праці: III Литовський статут, магдебурзьке право («Порядок»), екстракт статуту, гетьманське, польське законодавство, звичаєве право.

- складався з таких частин: 1) про докази; 2) про строки; 3) про процес; 4) про апеляцію; 5) про виконання судових рішень; 6) про посаг і віну; 7) про давність земську; 8) про апеляцію в Статут; 9) про суд польовий, підкоморський та комісарський.

У цілому, збірник не набув офіційного значення, проте був корисним для співробітників відновлених станових судів, оскільки надавав можливість суддям вільніше орієнтуватись у правових нормах литовського статуту і джерелах магдебурзького права.

1.4. Екстракт малоросійських прав 1767 р. і його переробка 1786 р.

У 1767 р. син генерального писаря Війська Запорозького О. Безбородька уклав для депутата кодифікаційної комісії від Малоросійської колегії Д. Натальїна *«Екстракт малоросійських прав»*:

- книга містила витяги з основних прав українського народу, що стосувалися суспільно - політичних відносин;

- збірник містив вступ і 16 розділів та додатки копій найважливіших юридичних актів (інструкцій про суди 1730 р., відомості про чини 1765 р.);

- 6 розділів визначали правове становище шляхти, козацької старшини, духівництва, селян, іновірців;

- автором підтримано проведення у Гетьманщині судової реформи і відновлення станових судів.

Отже, збірник обстоював збереження автономії національного права, тому як і його попередники був важливим, хоч і не чинним, джерелом права.

У 1786 р. у зв'язку з ліквідацією автономії України та введенням губернського адміністративно - територіального поділу, чиновники малоросійської експедиції Сенату розробили новий збірник, в основу якого було взято *«Екстракт...»*, *«Учреждение об управлении губерниями»* (1775 р.) інші акти, прийняті у 1767 - 1786 роках.

Новий збірник став називатися «*Екстракт із указів, інструкцій та установ*»:

а) містив норми як українського, так і російського законодавства;

б) замість вступу в «Екстракті...» 1786 р. було вміщено «Коротке пояснення про Малу Росію», де царизм констатував, що з 1654 р. на території України не було «порядочного правління».

Таким чином, *кодифікаційні роботи другої половини XVIII ст., що проводилися в Україні, мали за мету закріпити економічне і політичне становище української шляхти, яке все більше зміцнювалося, і, разом з тим, відобразити її автономістські позиції. Водночас, інші спроби інкорпорації і кодифікації українського права наприкінці XVIII століття робилися вже в нових умовах - могутнього тиску на нього з боку російського законодавства.*

2. Суд та судочинство. Судова реформа 1760 - 1763 років.

Насамперед, слід відмітити, що з підписанням Зборівської угоди 1649 р. в Українській державі («Військо Запорозьке») було запроваджено систему козацького судочинства, яка проіснувала до судової реформи К. Розумовського 1673 р.

Водночас, суди, що діяли в Гетьманщині до 1670 р., порівняно с попереднім періодом, мали низку *особливостей*:

- суди стали безстановими, мали загальний характер;
- для всіх судів характерною була участь громадськості;
- судова та адміністративна влада й надалі перебувала в одних руках, тепер уже в козацької старшини;
- судова система характеризувалася наявністю значної кількості апеляційних установ, що призводило до тривалої процесуальної тяганини.

1. *Судова реформа (1670 - 1673 рр.)* К. Розумовського брала за взірць суди, котрі діяли у Великому князівстві Литовському до середини XVIII ст. (земський, гродський, підкоморський), з іншого боку, реформування торкнулося саме козацьких судів.

2. Наслідки реформи:

- значне зменшення апеляційних установ;
- відокремлення судової влади від адміністративної;
- повернення до системи судочинства, котре існувало за доби ВКЛ.

Зміни в діяльності судів.

Земські суди:

- по 2 суди в одному повіті (20 на всю державу);
- суд у складі обраних населенням судді, підсудка і писаря;
- суд був позастановим, юрисдикція поширювалась на всю округу;

- засідав тричі на рік і розглядав лише цивільні справи.

Гродські або полкові суди:

1. Очолював полковник або полковий (гродський) суддя і представники полкової старшини;
2. Розглядав кримінальні справи.

Підкоморські суди:

1. всього 10, по одному в кожному судовому повіті;
2. справу вирішував одноосібно підкоморій з допомогою помічника і писаря, яких обирали на довічний термін;
3. розглядали земельні спори з виїздом на місце конфлікту.

Апеляційними установами для всіх судів був Суд гетьмана (найвища апеляційна установа) та Генеральний військовий суд.

3. *Суб'єкти судового процесу* - чол. - з 18 р.; жін. - 14 р. (не були сторонами невільники, позбавлені честі, піддані церковній анафемі).

4. *Суддями були:* козацькі старшини та міщани від 21 - до 70 р.; мали певний майновий ценз (не могли бути суддями: жінки, прокляті церквою, нехрещені, євреї та цигани).

5. Існував *інститут адвокатури*. Адвокатами могли бути лише «грунтові особи», тобто землевласники, які складали присягу, за порушення якої несли кримінальну відповідальність.

6. В Українській державі існував *інститут попереднього слідства*.

Судовий процес:

– розпочинався з письмової або усної заяви про злочин чи позову з цивільної справи (з вказаними причинами спору, прізвищами свідків, доказами);

– суд вивчав відповідність заяви процесуальним нормам і направляв обом сторонам виклики;

– процес мав змагальний характер;

– до смертної кари особа засуджувалась тільки після ухвалення вироку гетьманом (не застосовувалася до вагітних жінок; хлопців до 16, дівчат до 13 років). Страта проводилась публічно;

– для утримання злочинців у Гетьманщині існували в'язниці, за перебування у в'язниці з майна арештованого стягувалося мито.

Види доказів:

1. особисте зізнання однієї зі сторін (мало найвищу доказову силу);
2. публічні та приватні письмові документи;
3. свідки (в цивільних справах - 14 р.; кримінальних - 20 р.);
4. присяга (складалася в церкві на Євангелії або в суді у присутності священика. Вона мала вирішальну доказову силу; клятвopорушникові відрубували два пальці);
5. огляд місця злочину;
6. речові докази;
7. зізнання під час тортур (значно зменшилось їх застосування. Форми зізнання: биття бато́гом, припікання розпеченим залізом, розтягування суглобів і ніг. Звільнялись: шляхтичі, священики, знатні особи, 70-річні; малолітні та вагітні жінки);
8. висновки експертів (фахівці з різних галузей економіки, сфер життя. Інститут судово-медичних експертів був запроваджений лише в 70-х роках XVIII ст.).

Література

а) Основна.

Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини. - Львів, 2000.

Бойко І.Й. Договірне право гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. // Право України. - 1998. - № 5.

Бойко І.Й. Про цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 р. // Право України. - 1999. - № 3.

Бойко І.Й. Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. - Львів, 1998.

Бойко І.Й. Право власності за Кодексом українського права 1743 р. // Проблеми державотворення і захист прав людини в Україні. - Львів, 1997.

Василенко М.П. Матеріали до історії українського права. - К., 1929.

Гурій О. Право в українській козацькій державі (др. пол. XVII - XVIII ст.). - К., 1994.

Історія держави і права України: У 2 т. / За ред. В.Я. Тація. - К., 2000. - Т.1.

Історія держави і права України / За ред. А.С.Чайковського. - К., 2001.

Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. - Львів, 1994.

Музиченко П. Історія держави і права України. - К., 2009.

б) Додаткова.

Брецько Ф. Історія держави і права України в схемах і таблицях // Історія України. - 2005. - № 29-32.

Гуржій О. Українська козацька держава у II половині XVII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996.

Капелюшний В.П., Кудін С.В. Історія держави і права України (у схемах). - К., 2001.

Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. - К., 2004.

Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. - Львів, 1996.

Лашенко Р. Лекції по історії українського права. - К., 1998.

Музиченко П.П., Долматова Н.И. История государства и права Украины в вопросах и ответах. - Харьков, 2000. - Ч. 1.

Правовий звичай як джерело українського права IX - XIX ст. / За ред. І.Б. Усенка. - К., 2006.

Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. - К., 1968.

Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О.М. Мироненка. - К., 1997.

Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. - К., 1997. - Т. 1.

Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. - К., 1991.

Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. Ю.С.Шемшученко. - К., 1999 - 2004.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 12. Державно - правове становище українських земель у складі Російської імперії в другій половині XIX - на початку XX століття 4 год.

План

1. Зміни в державному ладі українських земель у складі Російської імперії в др. пол. XIX - на поч. XX ст.

1.1. центральні органи влади;

1.2. місцеві органи управління.

2. Суспільні відносини: правова характеристика.

3. Джерела та основні риси права:

3.1. джерела права;

3.2. цивільно - процесуальне право;

3.3. сімейні правовідносини;

3.4. кримінально - процесуальне право;

3.5. спадкове право;

3.6. фабрично - трудове право;

1. Зміни в державному ладі українських земель у складі Російської імперії в др. пол. XIX - на поч. XX ст.

1.1. центральні органи влади.

Російська імперія, до складу якої входило 85% сучасних земель України, з кін. XVIII - до поч. XX ст. була абсолютною феодальною монархією, з унітарною системою управління, авторитарним політичним режимом, централізованим бюрократичним апаратом.

Чинними для України органами центральної влади були:

- *Імператор* - монарх із спадковою владою і необмеженими повноваженнями.

- *Державна рада* (з 1810 - по 1917 рр.):

- дорадчий з законодавчими (розробка проектів законів) функціями орган;

- у різні роки входило від 40 - до 80 осіб - представників вищої бюрократії та великих землевласників.

- *Імператорська канцелярія*: складалася з трьох відділень:

- I – контроль за міністерствами;

- II – упорядкування законодавства;

- III – політична міліція з виконавчим органом – корпусом жандармів.

З часом, відтіснила на другий план Державну раду і від другої чверті XIX ст. готувала законопроекти для імператора.

- *Кабінет Міністрів* (з 1811 р. - Рада Міністрів) - очолювала центральне галузеве управління - міністерства фінансів, освіти, юстиції, військового тощо.

- *Сенат* - вища судова установа.
- *Синод* - найвище управління церквою.

1.2. місцеві органи управління

Місцеве управління відповідало адміністративно - територіальному поділу, в якому на середину ХІХ ст. відбулися певні зміни:

Три генерал - губернаторства:

Малоросійське (Харківська, Київська, Катеринославська губернії);

Київське (Київська, Подільська, Волинська губернії);

Новоросійське (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії).

На середину ХІХ ст. царизм вважав, що русифікаторська й інкорпораційна політика на Сході і Півдні України реалізована, а тому намісницька влада припинила своє існування.

У 1856 р. - ліквідовано Малоросійське, а в 1874 р. - Новоросійське генерал - губернаторства. Для цих шести губерній була характерною така структура управлінського апарату:

- губернсько - повітова - дільнична адміністрація (з 1889 р.);
- волосно - сільська.

Отже, на середину 70 - х років ХІХ ст. тільки три губернії - Київська, Подільська та Волинська мали ще своєрідну загальну надбудову у вигляді генерал - губернаторської влади.

Генерал - губернатор і губернатори:

- очолював військово - територіальний округ і у військово - поліційних питаннях керував губернаторами, яких теж призначав цар;

- були головнокомандувачами війська у своїх регіонах;

- їм належала вся повнота влади на місцях;

- діяло губернське управління: віце - губернатор, радник, прокурор, канцелярія, казенна палата, присутствіє поліції, суд та ін. Опорою влади було *губернське дворянське зібрання* на чолі з предводителем.

Земський справник і земський суд (повітове правління) - становили адміністрацію повіту. Характерною *особливістю* було те, що увесь склад призначався зверху (в інших обирався).

Волосний голова:

- очолював волосне управління, куди входили волосний староста і писар

- волость об'єднувала кілька суміжних місць.

Органами місцевого (селянського) самоврядування були:

1) *волосний сход* (компетенція: старшини, сільські старости, збирачі податків і інші; по 1 від 10 дворів; господарські і громадські справи);

2) *волосний старшина* (компетенція: обирався сходом на 3 р.; поліцейські, адміністративні, контрольні функції);

3) *волосний суд* (дрібні майнові спори; судочинство: до примусових робіт до 6 днів, арешту до 7 днів, штрафу до 3 руб. і 20 ударів батоном).

Таким чином, проведені в результаті реформ 60 - 70 років XIX ст. деякі зміни в організації, складі та діяльності урядових установ, сприяли запровадженню лише окремих елементів буржуазної державності. Імперія не змінила своєї самодержавної сутності, а в Україні констатувала реалізацію своєї інкорпораційної та русифікаторської політики.

2. Суспільні відносини: правова характеристика.

Характерні особливості суспільних відносин:

по - перше, становий поділ українського суспільства було узаконено з кінця XVIII ст. царськими указами, жалуваними грамотами та положеннями й уніфіковано з центральними російськими губерніями;

по - друге, станова диференціація суспільства постійно змінювалася та еволюціонувала;

по - третє, у окреслений період у цілому збережеться наступна станова градація населення.

1). Дворянство:

- як основний клас землевласників, володіло 70% усіх земель;

- як політична опора влади - комплектувало органи влади у центрі і на місцях;

- особливими статтями законів захищалося життя, честь, свобода і здоров'я дворянина;

- на початок XX ст. оформляє свої політичні партії (кадети і октябристи);

- не зважаючи на втрату влади над селянами у 1861 р., унормовані привілеї дворянства з часів Катерини II залишалися чинними до 1917 р.

2). *Духовенство:*

- особливість - державний контроль через Синод над церквою, секуляризація церковних земель, їх призначення, а не обрання;
- звільнялося від усіх податків і тілесних покарань;
- діти отримували почесне громадянство;
- дозволявся вихід з духовного стану;
- заборонялося займатися промислами, торгівлею, володіти кріпаками.

3). *Міщани:*

- не були однорідною масою: а) міські обивателі (власне міщани); б) купці (розподілялися за рівнем прибутків на гільдії); в) духовенство; г) інтелігенція;
- володіли землею, відбували рекрутську повинність.

4). *Буржуазія і робітники:*

- формуються як класи з др. пол. ХІХ ст.;
- особливості буржуазії (невелика частка українців; орієнтація на монополію держави; до 1905 року не мали політичних прав; сплачували податки; виконували державні повинності);
- особливості робітничого класу (безправ'я; високий рівень експлуатації; не високий рівень політизації);
- поява фабрично - заводського законодавства, котре поклало початок трудовому праву.

5). *Селяни:*

- до реформи 1861 р. розподілялися на:
 - а) державних (державні повинності; військові поселенці і козаки; окрім селянських виконували і військові обов'язки);
 - б) кріпаків (відбували панщину, оброк; реформою 1861 року від кріпосництва звільнялись лише поміщицькі селяни, інші категорії регулювалися окремими законами і мали свої особливості).

3. *Джерела та основні риси права:*

Характерні особливості:

по - перше, незмінною, яка і в перш. пол. ХІХ ст., залишалась головна мета - втягнути Україну в орбіту російського законодавства, остаточно ліквідувати особливості українського національного права;

по - друге, функціонуюча імперська система права у зв'язку з реформами 60 - 70 - х років ХІХ ст. зазнала значних змін (зокрема, поява фабричного законодавства тощо).

по - третє, половинчатий характер ряду реформ, контрреформи 80 - 90 - х років ХІХ ст. зберегли цілий ряд архаїчних феодальних

норм (нпр., збереження приватної власності на надра за власниками землі; авторське право тощо).

3.1. джерела права.

1. Основним джерелом права у пореформений період продовжувало залишатися *«Повне зібрання законів Російської імперії»* (далі - ПЗЗ) (1830 р., містило 40 т. законів (30 920 актів) і 6 т. додатків; охоплювало законодавство з 1649 - по 1825 рр.).

Реформи 60 - 70 - х роках зумовили істотні зміни у чинне законодавство, зокрема у публікації другого та третього видань ПЗЗ.

1. Нове законодавство включалося і в *«Звід законів Російської імперії»* (далі - ЗЗ) 1835 р. (15 т., систематизований за галузями права). На початку ХХ ст. ЗЗ складався з 16 томів, що поділялися на частини, до складу яких входили 86 приватних зводів або окремих законодавчих актів, що називалися «установами», «статутами», «положеннями», «правилами» тощо.

2. «Уложення про покарання кримінальні та виправні» (2224 ст.) - кримінальний кодекс.

3. «Положення» про реформи суду, поліції, селянську, міську, земську.

4. «Сільський судовий статут».

5. «Військовий статут про покарання» (1875 р.).

6. «Військово - морський статут про покарання» (1886 р.).

7. «Зібрання узаконень і розпоряджень уряду» (з 1863 р., двічі на тиждень; збірник відомчих розпорядчих актів).

8. «Кримінальне уложення» (1903 р., використовувалося частково).

9. «Статут кримінального та Статут цивільного судочинства» (з 1864 р.)

10. На підставі фабрично - заводських законів *формується трудове законодавство і галузь трудового права.*

11. «Положення про заходи охорони державного порядку та громадянського спокою» (1881 р.) і «Тимчасові правила» про пресу, зібрання, спілки, товариства поклали початок *адміністративному праву.*

12. Норми звичаєвого права (у практиці волосних судів).

13. Канонічне (церковне) право.

Отже, у царській Росії, у зазначений період, діяло цілий ряд джерел права, бракувало лише законності, якої в умовах самодержавства дотриматися було дуже важко.

3.2. цивільно - процесуальне право.

Джерелом цивільного права слугували 4 книги 10 т. «ЗЗ», з яких т. 1 - норми сімейного права; т. 2 - право власності і володіння; т. 3 - спадкове і зобов'язальне право; т. 4 - договірне право У цивільному процесі діяв «Статут цивільного судочинства» (далі - СЦС).

Характерні риси цивільного права:

- цивільне законодавство вирізняло правоздатність та дієздатність особи, об'єкт і суб'єкт цивільних правовідносин, фізичних та юридичних осіб;

- законодавство відрізняло правоздатність від дієздатності як здатність особисто здійснювати своє право. Повна майнова дієздатність наступала з 21 року. На обсяг дієздатності особи впливала і стать;

- остаточно сформувалося поняття юридичної особи (класифікували на публічні і приватні). Виникали юридичні особи двома способами: а) юридична особа публічного права в силу закону або дій органів влади; б) юридична особа приватного права - за бажанням учасників. Юридична особа мала право володіти майном, укладати угоди, водночас, закон забезпечував державний контроль за їх діяльністю;

- *право власності* - набуває розвитку принцип дедалі меншої обмеженості права власності. Закон називав ознаки права власності - винятковість і незалежність від сторонніх осіб. Найважливіша ознака права власності полягала в поєднанні володіння, користування і розпорядження;

- цивільне право визнавало поділ речей на рухомі (земля, будинки, ліс, заводи, фабрики тощо) і не рухомі (цінні папери, капітали, одяг, меблі). Речі поділялися на: а) рядові і придбані; б) подільні і неподільні; в) споживчі і неспоживчі; г) замінні і незамінні; д) тлінні і нетлінні; е) вилучені з обороту і не вилучені. Отже, використовувалися усі основні критерії класифікації речей, що застосовувалися з часів Риму;

- досить детально регулювалося *зобов'язальне право* (ст. 568 - 1553). За законом зобов'язання між особами виникали як за волею сторін, так і поза їх волею (в силу закону). Регулювалися питання припинення зобов'язань (виконання; заміна зобов'язання іншим; давністю; смертю сторони; закінченням строку; злиттям суб'єктів права і ін.);

- *договором* визнавалася свідома і вільна угода двох або більше осіб, що встановлювала між ними обов'язкове юридичне відношення. Важливе значення приділялося забезпеченню договорів (способи: а) завдаток; б) неустойка; в) поручительство; г) застава)).

Цивільний процес будувався на таких загальнодемократичних засадах: а) відокремлення суду від адміністрації; б) гласність; в) усність; г) змагальність; д) рівність сторін перед судом; е) участь у процесі адвоката.

Характерна риса - вся ініціатива у процесі належала сторонам, а не суду.

Цивільний процес охоплював три порядки провадження справ (три види судочинства) у цивільних судах: 1) позовне; 2) виконавче; 3) охоронне. СЦС визначав порядок апеляційного і касаційного провадження. Апеляційною інстанцією для перегляду одноособового рішення мирового судді був з'їзд мирових суддів, а для окружного суду - судова палата.

Оскарження рішення другої інстанції було можливим тільки у касаційному порядку. Рішення, що набули законної сили, приводилися до виконання через судового пристава.

3.3. сімейні правовідносини.

Сімейне право - сукупність правових норм, що регулювали відносини, які виникали із сімейного союзу.

- регулювало відносини, що охоплювали: а) шлюбний союз; б) союз батьків і дітей; в) опіку і піклування;
- умови дійсності шлюбу: а) обопільна згода сторін; б) вік (чол. 18 - 80 рр.; жін. 16 - 80 рр.); в) згода батьків обох наречених; г) обов'язкове вінчання для християн;
- умови розірвання шлюбу: а) перелюбство; б) нездатність до шлюбного життя; в) покарання судом; г) тривала відсутність;
- подружні обов'язки поділялися на особисті і майнові, діти на законних і незаконних;
- опіка і піклування встановлювалися над: а) особами малолітніми і неповнолітніми; б) безумними і божевільними; в) глухонімими і німими; г) марнотратами; д) майном безвісно відсутніх.

3.4. кримінально – процесуальне право;

Кримінально-процесуальне право регулювалося цілою низкою джерел (15 т. 33, який містив *Кримінальне уложення з 775 ст.* - перший в історії права Росії та України кримінальний кодекс та ін.).

- Кримінальне уложення 1903 р. поділялося на загальну й особливу частини.

- Кримінальні правопорушення поділялися на: а) злочини та проступки; б) навмисні та ненавмисні;

- *Злочин* - конкретний акт поведінки особи, дія або бездіяльність, а не думки та умонастрої.

- Регулювалися питання: а) відповідальності за підготовку до злочину; б) замах на злочин; в) намір учинити злочин; г) співучасть у злочині; д) звідників, спільників, підмовників, пособників і ін.

- Враховувалися професійність, рецидив, стан злочинця.

- *Покарання* - більше 100 видів, поділялися на:

- а) *основні* (домашній арешт; нагляд поліції; штрафні роти; тюрма; заслання в Сибір; каторжні роботи; смертна кара (повішення); виправно - трудовий дім; грошовий штраф);

- б) *замінні*;

- в) *додаткові*.

- *Класифікація злочинів*, склад яких передбачав до двох тисяч.

Головні злочини: а) проти віри (59 статей встановлювали суворі покарання); б) проти порядку управління; в) службові злочини; г) проти державних і земських повинностей; д) проти майна і доходів казни; е) проти суспільного устрою; є) проти майна; ж) життя; з) здоров'я, честі і свободи приватних осіб, проти прав родини; й) проти власності.

- Окрім кримінальних, діяла й система *виправних покарань*.

- *Не підлягали кримінальній відповідальності*:

- діти віком до 7 років;

- божевільні (неосудні особи);

- хворі чи в припадку нестями;

- враховувалися наслідок помилки чи обману, непоборна сила, необхідна оборона.

Пом'якшували покарання: а) особам від 17 до 20 років (смерть заміняли каторгою); б) заборона смертної кари до дітей з 7 до 17 років (ув'язнення від 8 до 20 років).

Отже, кримінальне законодавство було досить високого рівня досконалості з погляду законодавчої техніки; не поступалося кримінальним кодексам зарубіжних країн; закріплювало передові ідеї кримінального права. Недоліком було те, що ці ідеї не були реалізовані у повному обсязі.

Кримінальний процес.

1. Введені демократичні засади: презумпція невинності; попереднє розслідування; гласність; усність; змагальність судочинства; гарантії прав підсудного на захист; участь у процесі адвоката; суд присяжних; об'єктивна, всебічна оцінка доказів; апеляційний і касаційний порядок скасування вироків.

2. Судова реформа стала найрадикальнішою, новаторською і технічно найуспішнішою з усіх реформ.

3. Розглядалися кримінальні справи:

а) у мирових судових установах (мировими судьями і повітовими з'їздами мирових суддів);

б) у системі загальних судових місць.

4. Діяла змішана форма судочинства, за якою кримінальне провадження здійснювалося у двох формах: а) негласна, письмова (не знала рівності сторін попереднього розгляду); б) судовий розгляд (на демократичних засадах).

4. Вироки, що набули законної сили, виконувалися під прокурорським наглядом.

Таким чином, судова реформа 1864 р. внесла багато демократичних засад, водночас, з часом обмежувалася гласність судового процесу (з 1872 р.), залишалися у незмінному вигляді правила і положення судових статутів, що мали недемократичний характер та інші правові акти, що деформували судовий кримінальний процес.

3.5. спадкове право.

Спадковому праву законодавство приділяло велику увагу (напр., 330 ст. 33).

- Закон передбачав успадкування за заповітом і за законом.
- Передбачалися заходи охорони спадкового майна.
- Законодавство визначало умови чинності заповіту, порядок складання, порядок затвердження заповіту.

• Успадкування за законом передбачалося у таких випадках:

- а) померлий залишив родове майно; б) спадкодавець не залишив заповіту щодо набутого майна; в) залишений померлим заповіт визнавався судом недійсним; г) власник позбавлявся усіх прав стану; д) чернець не розпорядився своїм майном до свого постригу в ченці; е) безвісно відсутній не зробив заповідального розпорядження.

• До успадкування за законом призов родичів спадкодавця відбувався в порядку близькості спорідненості.

- Норми визначали і частку виморочного майна, яке з'являлося у разі відсутності спадкоємців, або їхньої відмови. Таке майно йшло державі або тим установам, де працював покійний.

3.6. фабрично - трудове право;

Законодавчі акти:

1) «Положення про гірничозаводське населення гірничих заводів відомства міністерства фінансів» (8.03.1861 р.):

- на казенні підприємства робітники бралися за наймом і на добровільних угодах.

2) «Тимчасові правила про наймання робітників» (31.03.1861 р.):

- у випадку каліцтва подвійну плату за увесь період найму;
- наявність лазаретів на підприємствах з понад 1000 чол. (на 40 ліжок).

3) «Тимчасові правила для наймання сільських робітників і службовців» (1.04.1863 р.):

- розрахункові книжки;
- стягнення за пошкодження ввіреного робітникові майна, за самовільне відлучення тощо.

1 червня 1882 р. вступив у дію *перший фабрично - заводський закон «Про малолітніх, працюючих на заводах, фабриках і мануфактурах»*, ним передбачалося: а) заборона працювати для дітей віком до 12 років; б) підлітки 12 - 15 років - не більше 8 год. між 05 і 21 годинами; в) заборона дитячої праці «у неділю і високоурочисті дні»; г) на шкідливих виробництвах праця дітей до 15 років заборонялося; д) власники зобов'язувались надавати можливість підліткам відвідувати школи; е) за виконанням постанов наглядала особлива фабрична інспекція.

3 червня 1885 року - Закон «Про заборону нічної праці неповнолітнім і жінкам на фабриках, заводах і мануфактурах» - містив дві статті: 1) заборонити у вигляді досвіду на три роки нічну працю для жінок і підлітків, які не досягнули 17 р.; 2) за три роки міністерства фінансів і внутрішніх справ мали опрацювати всі ці питання.

3 червня 1886 року - затверджено «Правила про наймання робітників на фабрики, заводи і мануфактури» і «Особливі правила про взаємні стосунки фабрикантів і робітників».

2 червня 1897 року - під черговою хвилею робітничого руху прийнято закон «Про тривалість і розподіл робочого часу в закладах фабрично - заводської промисловості» - обмежував тривалість

робочого дня у фабричній і гірничій промисловості 11,5 год.; військового відомства - 10 год. і встановлював обов'язковий недільний і святковий відпочинок.

У цілому, законодавство у цій царині не привело до істотних змін умов життя і праця робітників; і все ж факт появи в імперії законів свідчив про певні успіхи робітничого руху.

Література

а) Основна.

Дубровіна А.Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу соціально - кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перш. пол. ХІХ ст.). - К., 1996.

Головченко В. Сільське самоврядування на Україні (1860 - 1861 рр.) // Право України. - 1992. - № 3.

Історія держави і права України. Підруч. - У 2 - х т. / За ред. В.Я. Тація та ін. / - Т. 1. - К.: „Ін Юре”, 2003.

Іванов В.М. Практикум з історії держави і права України. - К.: МАУП, 2006.

Історія українського права: Навч. посіб. / За ред. О.О. Шевченка. - К., 2001.

Кузьминець О.В., Калиновський В.С. Історія держави і права України. Навч. посіб. - К.: Україна, 2002.

Музиченко П.П. Історія держави і права України. - К., 2009.

Малик Я., Вол. Б., Чуприк В. Історія української державності. - Львів, 1995.

Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. - К., 1961.

Розуменко І.В. До питання щодо становлення форм та способів набуття права власності за Зводом законів Російської імперії 1832 р. // Правове життя України. Мат. міжн. наук. конф., 21-22. 05. 2010. - О.: Фенікс, 2010.

Российское законодательство X - XX веков: В 9 - ти томах. - М., 1989.

Святонька В. Інститут присяжних повірених на території України за Судовими статутами 1864 р. // Право України. - 2009. - № 8.

Хрестоматія з історії держави і права України. - К., 1997. - Т.1

Ярмиш О.М. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ - на поч. ХХ ст. - Х., 2001.

б) Додаткова.

Варига В. Нарис з історії України (кін. XVIII - поч. XX ст.). - Львів, 1996.

Варфоломеева Т. В., Святоцький О.Д., Кульчицький В.С. Історія адвокатури України. - К., 1992.

Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России. - Саратов, 1969.

Зайончковський П.А. Отмена крепостного права в России. - М., 1960.

Нелін О.І. Про розвиток зобов'язального права на Україні на поч. XIX ст. // Проблеми правознавства - 1990. - Вип. 51.

Нелин А.И. Собрание малороссийских прав 1807 г. его содержание и значение. - К., 1990.

Павловська А. Інститут опіки і піклування на українських землях в складі Російської імперії (1783 – 1917 рр.): історико-правові аспекти // Вісник ЛУ. Серія юридична. - 2006. - Вип. 43.

Софроненко К.А. Аграрное законодательство России (втор. пол. XIX - нач. XX вв.). - М., 1981.

Сергієнко Г.Я. Кирило - Мефодієвське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі (1861 - 1918 рр.) // УІЖ. - 1997. - № 1.

Щербина П.Р. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. - Львов, 1974.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 13. Державно - правовий розвиток західноукраїнських земель в період австрійського та австро - угорського панування (1772 - 1918 роки) 2 год.

План

1. Державний лад та адміністративний устрій українських земель у складі Австро - Угорщини:

1.1. центральні органи влади;

1.2. місцеве управління.

2. Суспільний лад.

3. Судова система та правоохоронні органи.

4. Правова система на західноукраїнських землях:

4.1. джерела права;

4.2. цивільне право;

4.3. кримінальне право.

1. Державний лад та адміністративний устрій українських земель у складі Австро - Угорщини:

Наприкінці XVIII ст. розпочався новий етап у житті західноукраїнських земель. Карта Європи була знову перекроєна відповідно до геополітичних інтересів великих держав.

| Три поділи Польщі | | |
|---|---|---|
| <p><i>Перший (1772 р.):</i> - Королівство Галичини і Лодомерії, де штучно об'єднали поляків і українців. - Закарпаття (складі Угорського королівства ще з XVII ст.)</p> | <p><i>Другий (1775 р.):</i> - за австро - угорським Кючук - Кейнарджійським мирним договором до Австрії перейшла Північна Буковина.</p> | <p><i>Третій (1795 р.)</i> - західні землі Волині та Білорусії відійшли до Росії.</p> |

1.1. центральні органи влади.

У зв'язку з утворенням у 1767 році дуалістичної Австро - Угорської монархії вона перетворилася з бюрократично -

абсолютистської держави у нову конституційну державу з великими пережитками абсолютизму (В.С. Кульчицький).

| Новостворена держава поділялась на: | |
|--|--|
| <i>Цислейтанію</i> - 14 земель (Верхня та Нижня Австрія, Галичина, Буковина, та ін.). | <i>Транслейтанію</i> - Угорщина, Словенія, Хорватія, та ін. |

Обидві частини мали *спільного монарха (австрійський імператор був одночасно й угорським королем)*

| Діяв двопалатний парламент | |
|--|--------------------------------------|
| В Австрії - <i>Рейхсрат</i> , складався з: а) палати панів; б) палати представників. | В Угорщині - <i>Державні збори</i> . |

Спільна армія і флот, частково спільні фінанси (державні витрати між Австрією і Угорщиною поділялися у відношенні 70:30), спільна зовнішня і митна політика; три спільні міністерства - закордонних справ військове і фінансове.

Повноваження імператора:

- проголошувався священним, недоторканим;
- самовільно призначав і змінював прем'єр - міністра, міністрів, вищих чиновників і суддів;
- був головнокомандувачем та представляв країну на зовнішній арені.

Окрім загально - імператорських, у двох частинах монархії діяли власні державні структури, що визначалися своїми конституціями (спільної конституції не було).

Австрійська 1867 р. Конституція складалася з п'яти конституційних законів від 21 грудня 1867 року.

1. Конституційний закон, що змінив закон про імперське представництво від 26.12.1861 року.

2. Конституційний закон про загальні права громадян для королівств і областей, представлених у Рейхсраті.

3. Конституційний закон про заснування імператорського суду.

4. Конституційний закон про судову владу.

5. Конституційний закон про здійснення урядової влади.

| <i>Парламент (Рейхсрат)</i> | |
|---|---|
| <p><i>Палата панів:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - вище духовенство; - земельна аристократія; - особи, призначені імператором довічно. - кількісний склад - 170 депутатів (українців - 4; поляків - 38.) Депутатські місця часто продавалися. | <p><i>Палата представників:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - до реформи 1873 р. обиралася 14-ма крайовими сеймами; - з 1873 р. по 1896 р. - куріальна система виборів - виборці від 4-ох курій, з 1896 р. від 5-ти. |

Компетенція Рейхсрату:

- обмежені повноваження («говорильня»);
- монарх зберігав право в останній інстанції затверджувати або відхиляти закони; право видавати урядові акти між сесіями парламенту;

- право розпуску парламенту.

Уряд (Рада Міністрів):

- найвищий орган влади, відповідальний перед монархом;
- діяв окремо в Австрії та Угорщині;
- контролював крайову владу .

1.2. місцеве управління.

| <i>Місцеве управління</i> | | |
|--|--|--|
| <p><i>Галичина</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - з 1774 р. до 1849 р. - <i>королівство Галиції і Лодомерії</i> на чолі з губернатором; - поділялася на 6 (пізніше на 18) <i>циркулів</i> (округ) на чолі з <i>окружними старостами</i> та 59 <i>дистриктів</i> (районів); - діяли міські ради (<i>магістрати</i>) призначені імператором; - з 1849 р. край став намісництвом на | <p><i>Буковина</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - у 1849 р. виділилася з Галичини в окремий <i>коронний край</i> з 9-ти повітів на чолі з <i>крайовим президентом</i>; - діяло <i>крайове правління</i> та <i>крайовий сейм</i> керований парламентом. | <p><i>Закарпаття</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - перебуваючи ще з XI ст. у складі Угорщини не виділялося в окремий <i>коронний край</i>. - із 1871 р. в Угорщині, тут було 4 <i>жупи</i> (області), що поділялися на <i>доминії</i> (господарсько - територіальні |

| | | |
|---|--|--|
| <p>чолі з призначеним намісником (з 17-ти 11 були поляками);</p> <p>- територія поділялася на 74 повіти (староства) на на гміни (сільські громади) на чолі з вйтом;</p> <p>- діяв галицький крайовий сейм, очолюваний крайовим маршалком.</p> | | <p>одиниці), а ці на <i>комітати</i> (райони), останні включали <i>села</i> (громади).</p> |
|---|--|--|

Отже, вся система влади в усіх трьох частинах Західної України була строго централізована і бюрократизована.

2. Суспільний лад.

Австро - угорська монархія протягом ХІХ ст. залишалася переважно аграрною країною, *особливістю* західноукраїнських земель було те, що з одного боку, вони були ринком збуту готової продукції, з другого - джерелом промислової і сільськогосподарської сировини.

Основні суспільні групи.

Землевласники:

- австрійська аристократія, угорські, польські магнати, українська шляхта;
- право власності на землю;
- володіли поземельно залежними селянами;
- користувалися своєю судовою системою.

Духовенство:

- 1781 р. - цісарський патент - зрівнював у правах католицьку, греко-католицьку і протестантські церкви.

Міщани:

- не складали єдиного цілісного стану, сюди входили: обивателі (інтелігенція, ремісники, поміщики), буржуазія (купецтво, банкіри та ін.), робітники.

Селянство:

- 70% - поміщицькі і 30% - державні.
- реформи Йосифа ІІ хоч і полегшили становище селян, але після його смерті багато із цих завоювань було ліквідовано;

- 1848 р. - панщину скасовано за викуп. Селяни отримали право: виступати судах, укладати угоди, створювати товариства тощо;

- поміщики захопили у приватну власність сервітути (громадські угіддя);

- малоземелля, експлуатація, спричинили масову еміграцію.

Отже, за суспільним устроєм західноукраїнські землі майже все XIX ст. залишалися переважно феодальним з елементами прискороного розвитку товарно - ринкових відносин та формуванням буржуазії і пролетаріату.

3. Судова система та правоохоронні органи.

По - перше, процес реформування судової системи був започаткований революцією 1848 року.

По - друге, маючи буржуазний характер, реформи спрямовувалися на відокремлення судів від адміністрацій та ліквідацію станових судів, набули завершеного вигляду після ухвалення Конституції 1867 р. та відповідних законів.

Чинні суди на західноукраїнських землях (з другої половини XIX ст.):

- *повітові*, що склалися з цивільного та кримінального відділів (на початку XX ст. у Галичині існувало 190 повітових судів, із них 119 у Східній Галичині);

- *окружні*:

а) як суди першої інстанції з деяких цивільних (усиновлення, торгові спори та ін.) справ;

б) як суди другої інстанції з тяжких кримінальних справ.

Загалом в Галичині існувало 15 окружних судів.

- *вищий крайовий суд* (у Львові для Східної Галичини; у Кракові для Західної Галичини):

а) був другою інстанцією для окружних та останньою для повітових судів у цивільних справах;

б) структура: склалися з семи сенаторів, кожен із яких обслуговував у вищій інстанції конкретно визначені окружні суди окремо з цивільних і кримінальних справ.

Справи про тяжкі кримінальні злочини розглядалися судом присяжних у складі сенату крайового суду та 12-ти присяжних засідателів.

- *Верховний судовий і касаційний трибунал* - найвища судова інстанція держави. Очолював президент, посада якого прирівнювалася до посади міністра імперського уряду.

Поза загальною судовою системою знаходився створений у 1867 році *Імперський суд*, який розглядав спори між австрійськими країнами і справи про зловживання владою з боку міністрів і намісників.

У 1875 році у Відні засновано *адміністративний трибунал* без нижчих адміністративних судів - вирішення адміністративних спорів між державними органами та громадянами.

Особливе місце в системі судів належало *Верховному маршалківському суду*, який здійснював правосуддя щодо членів панівної династії, за винятком самого імператора.

- *військові суди*, склалися з трьох інстанцій:

- 1) Верховний військовий трибунал;
- 2) Вищий військовий суд;
- 3) Військовий суд.

У 1849 - 1850 роках при кожному окружному суді запроваджувалася посада *прокурора*.

З 1781 року діяла *адвокатура*. До кандидатів пред'являлися високі вимоги: а) юридична освіта; б) семирічна практика; в) захищений ступінь доктора права; г) складений адвокатський іспит.

Усі судді проголошувалися незалежними і призначалися імператором довічно. Вимоги до кандидатури судді: а) вища юридична освіта; б) трьохрічна практика; в) успішно складені письмові та усні судові екзамени.

Офіційною мовою в судах з 1 жовтня 1869 р. проголошувалася польська.

4. Правова система на західноукраїнських землях.

По - перше, з приєднанням Галичини в кінці XVIII ст. до Австрійської імперії, з одного боку, з метою узаконити цей акт, у 1771 р. було підготовлено спеціальне історико - правове обґрунтування претензій Австрії на ці землі «Вивід прав Угорської корони до Червоної Русі та Подолії, так само як Чеської корони до князівств Освенціма та Загори», з другого боку, розпочався процес заміни польського права на австрійське.

По - друге, характерною особливістю нагромадження нормативно - правового матеріалу в Австрійській імперії була найперша його *апробація на галицьких землях*.

4.1. Джерела права.

Австрійське право, яке формувалося в цілому в демократичній атмосфері, заклало підвалини для проведення відповідних реформ. 19 серпня 1791 р була схвалена урядом *перша Галицька Конституція*, автором якої був С. Старжинський, і яка діяла лише до 1805 р. Автор розробив дев'ять найважливіших розділів:

- права міського населення;
- організація діяльності й права суспільних станів;
- громадських організацій;
- провінційної адміністрації та органів місцевого самоврядування;
- методи й засоби реалізації конституції; положення, пов'язані з захистом селян, розвитком національної культури, освіти, віросповідання.

Правові положення, обов'язкові у Галичині, містилися у спеціальних *збірниках*, що включали «накази і закони для всіх», «вироки», «мандати» та інші правові акти. Усі вони друкувалися польською та німецькою мовами.

- 1827 - 1861 рр. - *«Провінційний звід законів»* пізніше названий *«Загальний вісник місцевих законів»*.

- 1866 - 1918 рр. - *«Вісник законів та місцевих розпоряджень Королівства Галиції»* на польській, українській та німецькій мовах.

В останній чверті XVIII ст. активізувалася робота по уніфікації права.

4.2. цивільне право.

Цивільне право ґрунтувалося на *Цивільних кодексах 1797 та 1812 років*. Останній діяв аж до 1933 року і мав 1502 параграфи.

Провідними засадами цивільно - правових відносин імперії можна назвати такі:

- охорона приватної власності (землі, майна) і, перш за все, землевласників та буржуазії; для селян у кінці XVIII ст. зберігалася право успадковувати землю, яку обробляли їхні батьки;
- рівність громадян перед законом;
- свобода договірних відносин, спадкоємство, опіка;
- цивільний і церковний шлюб, розширення прав жінок та позашлюбних дітей;

- кодекси виділяли в окремі статті процес, особисті права, речові докази, речові, майнові права.

Паралельно напрацьовувався *цивільно - процесуальний кодекс*, який у Галичині набув чинності з 1782 р., доопрацьований у 1807 р. і діяв в Східній Галичині під назвою *Галицького цивільно - процесуальний кодекс*. Судова практика використовувала цей кодекс до кінця XIX ст.

У 1898 р. набрав чинності *цивільно - процесуальний кодекс Австро - Угорської монархії*, характерною рисою якого стало впровадження в цивільний процес буржуазно - демократичних принципів судочинства: усності, гласності, змагальності.

Поряд з цивільним кодексом в Галичині й Буковині з 1885 р. діяв *Кодекс вексельного права 1763 р*, нормами якого регулювалися питання кредиту.

4.3. кримінальне право.

Кримінальне право і процес також мали тривалий період систематизації.

Перший кримінальний кодекс був затверджений у 1768 р. (*Кодекс Терезіана*) і складався з двох частин а) процесуального права (лише ця частина діяла в Галичині); б) до матеріального права.

Відмінною рисою кодексу була надзвичайно жорстока система покарань.

У 1787 р. - впроваджено *новий кримінальний кодекс під назвою Йосифіна*:

- не застосовувалася смертна кара;
- вперше поділив злочинні дії на карні злочини, що розглядалися судами, і поліцейські проступки (незначні правопорушення), що передавалися на розгляд адміністративних органів.

Кримінальний кодекс Францишкана набрав чинності у 1803 р. Складався з двох частин: а) про злочини; б) про норми процесуального права.

Із змінами, внесеними у 1852 р., кодекс Францишкана діяв на Галичині до 1932 року. *Характерні риси*:

- а) передбачав широке застосування смертної кари та інших жорстоких мір покарання (за державну зраду, вбивство, фальшування грошей, підпал - смертна кара через повішення);

б) забороняв участь захисників у кримінальному процесі та передавав звинуваченого у цілковите владування суду;

в) кримінальний процес був таємний, письмовий, з формальною оцінкою доказів;

г) передбачав (в інтересах швидкої розправи) скорочене судочинство і введення так званих *наглих судів*, вироки яких вважалися остаточними і виконувалися не пізніше як через 24 год. після їх винесення.

З 1879 р. набув чинності на Закарпатті *Угорський кримінальний кодекс*.

Таким чином, *на бездержавний статус західноукраїнських земель було поширено імперське австрійське законодавство, яке як і в економічній сфері, вбачало у цих землях своєрідний апробаційний полігон для моніторингу його ефективності.*

Література

а) Основна.

Історія держави і права України: академічний курс. - К., 2000. - Т. 1.

Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. - К., 1995.

Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині. - Львів, 1966.

Лисяк - Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Історичні есе. - К., 1994. - Т. 1.

Мацькевич М. Адміністративно - територіальне управління в Галичині в період 1772 - 1848 рр. // Право України. - 2008. - № 6.

Малишев О.О. Опіка та піклування на українських землях Російської й Австрійської імперії: порівняльний аспект // Наукова спадщина проф. В.С. Кульчицького (1919-2009) і сучасність: матеріали XXIV Міжн. історико - правової конф. 28 квітня - 1 травня 2011 р., м. Львів / ред.кол.: А.М. Бойко (голова), І.Б. Усенко (заступник голови), І.Б. Бойко (відповідальний секретар) та ін. - Львів: Вид-й центр ЛНУ ім. І. Франка, 2011.

Музиченко П. П. Історія держави і права України. - К., 2009.

Мацькевич М. Конституційне законодавство Австро - Угорщини др. пол. XIX ст. і правова платформа українського національного руху // Право України. - 2009. - № 5.

Моряк-Протопопова Х. Перетворення Австрії у дуалістичну монархію в 1867 р. та зміни в державному апараті імперії // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали XV регіональної науково-практичної конференції (8-9 лютого 2010 р.). - Львів, 2010.

Петрів Р. Право Австрії та Східної Галичини (70-ті рр. XVIII - 70-ті рр. XIX ст.) // Право України. - 2000. - № 6.

Панич Н. Цивільний Кодекс Австрії 1812 р. та його застосування на території Галичини // ВЛУ. Серія юридична. - 2008. - Вип. 47.

Панич Н. Анексія Галичини Австрією та поширення австрійського права на її території // Вісник ЛУ. Серія юридична. - 2006. - Вип. 43.

Хрестоматія з історії держави і права України. - К., 1997. - Т. 1.

Худоба Н. Джерела, структура та основні положення австрійського Кримінально-процесуального Кодексу 1837 р. // Вісник Львівського університету: Серія юридична. - 2010. - Вип. 51.

Чехович В. Право на західноукраїнських землях XVIII - XIX ст. // Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К.: Довіра, 1996.

б) Додаткова.

Верига В. Нарис з історії України (кін. XVIII - поч. XX ст.). - Львів, 1996.

Кульчицький В.С. Галицьке намісництво та його антинародна діяльність (1849 - 1918 рр.) // Вісник ЛДУ. Серія юридична - Львів, 1975. - Вип. 4.

Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині в др. пол. XIX - на поч. XX ст. - Львів, 1965.

Кульчицький В.С. Органи державного управління Галичиною за Конституцією 1867 року // Вісник ЛДУ. Серія юридична. - Львів, 1966; його ж. Утворення коронного краю Галичини в складі Австрії // Проблеми правознавства. - 1969. - Вип. 13.

Кульчицький В.С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування // Проблеми правознавства. - 1971. - Вип. 9.

Кіселичник В. Міське право та самоврядування громади Львова (др. пол. XIX - поч. XX ст.) // Право України. - 2008. - № 6.

Шандра Р. Суд та судочинство за волоським правом на ЗУЗ у XIII - XVIII ст.): Монографія. - Львів: Край, 2008.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 14. Національна державність і право за доби української революції (1917 - 1920 роки) 4 год.

План

1. Державотворча діяльність «першої» Української Народної Республіки:

- 1.1. владні установи УНР в центрі та на місцях;**
- 1.2. судоустрій та судочинство; правоохоронні органи.**

2. Законодавча діяльність Української Центральної Ради (УЦР):

- 2.1. джерела права;**
- 2.2. державно - правові аспекти I, II, III, IV Універсалів**

УЦР;

- 2.3. Конституція УНР 1918 р.: структура, основні засади;**
- 2.4. цивільне, земельне, фінансове, кримінальне**

законодавство.

3. Державний устрій Української держави (доба Гетьманату):

- 3.1. центральні та місцеві органи влади;**
- 3.2. судова та правоохоронна система.**

4. Законодавча діяльність Гетьманату:

- 4.1. законодавча процедура;**
- 4.2. конституційне, цивільне, карне законодавство.**

5. Державне будівництво «другої» Української Народної Республіки:

- 5.1. центральні органи влади і місцеве управління;**
- 5.2. судова система.**

6. Законодавча діяльність Директорії УНР:

1. Державотворча діяльність «першої» Української Народної Республіки:

1.1. владні установи УНР в центрі та на місцях;

3 (7) березня 1917 року національні сили різного напрямку (самостійники, автономісти, федералісти) створюють єдиний координаційний центр - Українську Центральну Раду (далі УЦР) на чолі з М. Грушевським.

Етапи діяльності УЦР (за В. Зарубою):

- 4 березня 10 червня 1917 р. - національно - політичний блок партій і організацій;

- 19 червня - 7 листопада 1917 р. - формування на базі УЦР представницького, національного органу влади;

- 7 листопада 1917 р. - 29 квітня 1918 р. - перетворення УЦР у вищий державний законодавчий орган влади парламентського типу (передпарламент).

1. Від першого універсалу в актах УЦР даються такі визначення як «законодавчий орган», «представницький орган», «революційний, демократичний парламент».

2. УЦР проголошувалася тимчасовим органом, який мав передати владу Установчим зборам.

3. УЦР формувалася не шляхом загальних виборів, а на підставі делегування до її складу представників партій та організацій.

4. Склад УЦР коливався від 640 до 840 осіб.

| <i>Структура УЦР</i> | | | |
|-----------------------|---|------------------------------------|---------------------|
| <i>Загальні збори</i> | <i>Президія Ради</i> (голова і 2 заступники, працювало посесійно та пленумами) | <i>Мала Рада</i> (комітет Ради) | <i>Комісії Ради</i> |

5. *Провідні риси діяльності УЦР:* парламентаризм, рівноправність, демократизм, прагнення поєднати соціальні питання з національними.

7. УЦР видавала нормативно - правові акти у формі законів, універсалів, постанов, ухвал, рішень.

За формою правління Україна в перший період революції була демократичною республікою, хоча й перебувала у складі Російської імперії (лише 1 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд проголосив Російську державу республікою).

Отже, УЦР підпорядковувалася Тимчасовому уряду до скликання Установчих зборів, вищому законодавчому і виконавчому органу.

| <i>УЦР</i> (вищий представницький орган) | | | |
|--|--|--|--------------------------------------|
| <i>Комітет</i> (08.04.1917 р.) з 06.07.1917 р. <i>Мала рада</i> (56 осіб Президія і члени) - підготовка проектів документів, ухвалення і проголошення від імені УЦР. | <i>Загальні збори (сесії)</i> - (1 раз на місяць, всього було 9). | <i>Генеральний секретаріат</i> (з січня 1918 р. - РНМ) - уряд, виконавчий орган влади. | <i>Постійні й тимчасові комісії.</i> |

Місцева влада - губернські, повітові та волосні комісари УЦР.

(6 березня 1918 р. - Закон « Про розподіл України на землі», який передбачав адміністративну реформу - УНР складалася б з 32 земель, утворених за історико - етнографічною ознакою (Волинь, Холмщина, Запоріжжя.) - волості - громади). Оскільки реформа не була втілена в життя, то до квітня 1918 р. в УНР як державна адміністрація діяли комісари, що стояли на чолі управ, та ради депутатів різних рівнів і земельні комітети, як органи місцевого самоврядування.

У цілому, як центральні, так і місцеві органи влади періоду «першої» УНР перебували в стадії зародження і становлення, їхньому розвитку завадили як внутрішні так і зовнішні чинники.

1.2. *судоустрій та судочинство; правоохоронні органи.*

У судовій системі реформи розпочалися лише з 3 грудня 1917 р.

| <i>Генеральний суд</i> | | |
|------------------------|---------------------|-------------------------|
| <i>департаменти</i> | | |
| <i>цивільний</i> | <i>кримінальний</i> | <i>адміністративний</i> |

- 15 генеральних суддів, по 5 у кожному департаменті;
- обирався УЦР, більшістю у 3/5 голосів, терміном на 3 р.;
- освітній ценз вирішального значення не мав.

1) Дільничні мирові суди та з'їзди мирових судів - як апеляційна інстанція.

2) Окружні суди: а) суди загальної підсудності; б) у складі 3-х суддів, а важкі кримінальні - ще 12 присяжних засідателів.

3) Волосні суди - формально існували до початку березня 1918 р.

4) Головні губернські військові коменданти: запроваджені 14 лютого 1918 р.; оперативний розгляд тяжких кримінальних справ.

5 березня 1918 р. міністерствами військових, внутрішніх, юстиції справ запроваджено Інструкцію військовим революційним судам. Саме губернському коменданту доручалося сформувати суд, який розглядав справи про вбивство, підпал, зґвалтування і інші. Юрисдикція суду поширювалась на військових і цивільних.

| <i>Військові суди</i> | | |
|-----------------------|------------------|-------------|
| <i>штабні</i> | <i>військові</i> | <i>вищі</i> |

5) Комітет охорони революції - компетенція: боротьба зі злочинністю; охорона громадянського порядку. Поліцію реорганізовано в сільську і міську міліцію.

| <i>«Вільне козацтво» - очолювали отамани та старшина.</i> | | |
|---|---------------------------|---------------------|
| <i>Курінь (волость)</i> | <i>Кіш (губернія)</i> | <i>Полк (повіт)</i> |

Мета - самооборона та самозахист.

У цілому, внутрішні та зовнішні перешкоди завадили УЦР впровадити вповні в життя означені судові та правоохоронні структури.

2. Законодавча діяльність Української Центральної Ради.

2.1. джерела права.

25 листопада 1917 р. УЦР ухвалила Закон «Про правонаступництво»:

- усі закони Російської держави зберігали чинність;
- УЦР дозволялося від імені УНР ухвалювати нові закони, скасовувати старі.

Найсуттєвіших успіхів досягнуто в *конституційному праві*:

- чотири *Універсали*, які визначали питання про державний устрій, державний лад та державне право.

- *Статут Генерального секретаріату (16 липня 1917 р.)* - визначав структуру, функції та повноваження уряду.

- Закон «Про вибори до Установчих зборів УНР» (11 - 16.11.1917 р.)

- Закон «Про порядок видання законів» (8.12.1917 р.) - надавав законодавчі функції - УЦР; розпорядчі - Генеральному Секретаріату.

- Закон «Про національно - персональну автономію» (09.01.1918 р.)

- створення національних союзів та національних кадастрів (списків).

- Закон «Про громадянство УНР» (02.03.1918 р.) - визнавав громадянами осіб, які народилися на Україні і постійно в ній проживали.

- Циркуляр МВС «Про основи політики УНР» (04.03.1918 р.)

- Закон «Про державну символіку УНР» (12.03.1918 р.) - затверджував державний герб (тризуб) і прапор.

- Закон «Про державну мову» (24.03.1918 р.) - визнавав такою українську мову.

2.2. державно - правові аспекти I, II, III, IV Універсалів УЦР.

Перший Універсал - 10 червня 1917 р. (прийнятий перед закриттям II Всеукраїнського військового з'їзду), основні положення:

1) фактично УЦР проголошувалася Тимчасовим урядом України, український народ - сувереном на своїй землі;

2) Україна - автономія у складі демократичної, республіканської Росії;

3) відмова передавати будь - які кошти, податки, митні збори з України до російської скарбниці;

4) запровадження соціального податку з населення на розбудову власної держави («на рідну справу»);

5) осудження (як неправомірної) великодержавної, шовіністичної політики Тимчасового уряду;

6) установлення національного взаєморозуміння між народами України.

У цілому, основний державно - правовий і політичний зміст акта полягав у проголошенні автономії України. Наслідком виконання його положень стало створення уряду - Генерального Секретаріату.

Другий Універсал - 3 липня 1917 р., основний зміст:

- не проголошувати автономію України до скликання Всеросійських установчих зборів;

- УЦР визнавалася представницьким органом влади на Україні в складі Росії;

- Генеральний Секретаріат підпорядковувався Тимчасовому уряду як його крайовий орган виконавчої влади;

- комплектацію українських військових частин здійснюватиме надалі російська сторона.

Отже, будучи певним відступом у державотворенні, другий, як і перший Універсали заклали підвалини у відродження Української держави та її конституційного права.

Третій Універсал - 7 листопада 1917 р., ключові положення:

- створення Української Народної Республіки у складі федерації вільних народів Росії;

- до скликання Установчих зборів України, вся законодавча влада належить УЦР, а виконавча Генеральному Секретаріату.

- скасувати приватну власність на поміщицькі, удільні, монастирські, церковні землі;

- запровадити держконтроль над виробленою продукцією;

- ввести 8-й робочий день;

- спрямувати зусилля на припинення воєнних дій і розпочати мирні переговори;

- смертну кару в УНР відмінити;

- установити і поширити органи місцевого самоврядування і правопорядку;

- надати національно - персональну автономію нацменшинам;

- призначити 27 грудня (9 січня 1918 р.) 1917 р. вибори до українських Установчих зборів і видати виборчий закон.

Отже, історико - правове значення третього Універсалу полягає у відродженні ним української національної державності.

Четвертий Універсал - 9 січня 1918 р., зміст:

а) проголошення УНР самостійною державою;

б) мирне співіснування з усіма державами;

в) до Установчих зборів законодавча влада - УЦР, виконавча - РНК;

г) земля, води, надра, ліси оголошувалися всенародною власністю;

д) гарантувалася національна та особиста свобода громадян УНР;

е) передбачалося вирішення соціальних проблем (земля, робота, зарплата);

є) виконання означеного покладалося на Всеукраїнські Установчі збори.

Таким чином, *четвертий Універсал завершив процес відновлення Української національної держави, необхідно було її зміцнювати й розбудовувати, чому зашкодили зовнішні так і внутрішні чинники.*

2.3. Конституція УНР 1918 р.: структура, основні засади.

Конституційний процес УЦР розпочала відразу ж після проголошення першого Універсалу створенням *конституційної комісії* у складі 100 осіб на чолі з М. Грушевським. Основний Закон УНР мав бути схваленим Всеукраїнськими Установчими зборами.

29 квітня 1918 р. - УЦР затверджує положення *Конституції УНР* або *Статуту про державний устрій, права і вольності УНР*, де йшлося про наступне:

- народ України - джерело влади;
- Всенародні збори України - вища законодавча влада;
- за формою державного устрою УНР - парламентська республіка;
- поділ влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову;
- Рада Народних Міністрів - виконавча влада;
- Генеральний суд - судова;
- місцеві органи влади: виборні ради та управи громад, волостей і земель;
- демократичні вибори: захист прав людини;
- демократичні виборчі права (окрім божевільних);
- в окремих випадках передбачалась можливість обмеження (не більше ніж на три місяці) політичних прав і свобод.

Не розроблені положення:

а) державна символіка;

б) принципи внутрішньої та зовнішньої політики;

в) порядок обрання місцевих органів влади та управління тощо.

2.4. цивільне, земельне, фінансове, кримінальне законодавство.

Цивільне право:

- базувалося на X томі Зводу законів (далі - 33) Російської імперії;

- приватна власність на землю заперечувалася (в нормативних актах УЦР не використовувалося поняття «право володіння», а лише «порядкування» та «користування»).

Земельне право:

- третім Універсалом скасовувалася приватна власність на землю;

- четвертий Універсал декларував передати землю тим, хто на ній працює без викупу, але й без права власності, а лише користування та розпорядження.

18.01.1918 р. - «Земельний закон» - узаконив вищеназвані положення.

Фінансове право:

- Закон «Про випуск державних кредитових білетів» (06.01.1918 р.) в карбованцях, гривнях і шагах;

- Закон «Про випуск зобов'язань державної скарбниці УНР» (13.01.1918 р.);

- Закон «Про тимчасові розписки видатків УНР (11.04.1918 р.).

Трудове право:

- Закон «Про 8-й робочий день» (25.01.1918 р.) - став предтечею українського кодексу законів про працю, який у трудовому праві запровадив 48-й робочий день, регламентував працю жінок, неповнолітніх, нічну, понаднормову працю, працю на шкідливому виробництві, у святкові та неробочі дні.

Кримінальне право:

- єдина система кримінального права за доби УЦР так і не склалася;

- в повному обсязі діяли норми 33 (т. 15), Кримінального уложення 1903 р. та Тюремного статуту;

- 3-й Універсал скасовував смертну кару, амністію політв'язням.

У цілому, з огляду на умови, законотворчий і законодавчий процес періоду «першої» УНР можна вважати плідним і позитивним.

3. Державний устрій Української держави (доба Гетьманату):

29 квітня 1918 р. в м. Києві, на хліборобському з'їзді землевласників, гетьманом України обрали генерала П.Скоропадського. У ніч на 30 квітня 1918 р. було захоплено державні установи.

3.1. центральні та місцеві органи влади;

Спільної думки щодо форми правління вітчизняні дослідники донині не мають. Існуючі позиції.

1). *Перехідною моделлю від парламентської до президентської республіки.*

2). *Конституційна монархія, де актом конституційного характеру стали «Закони про Тимчасовий державний устрій України».*

3). *Не монархія, а класична президентська республіка, з твердою, майже, диктаторською владою гетьмана на початку її існування, перехідний період для наведення в державі порядку.*

Гетьман, основні повноваження:

- найвищий носій влади;
- законодавчі, виконавчі, військові, судові та адміністративні повноваження;
- всі внутрішні та зовнішні справи;
- головнокомандувач армією і флотом;
- призначення голови та складу Уряду, Сенату, місцевого керівництва;
- затвердження всіх законів;
- на випадок смерті, недуги чи трудової відсутності гетьмана, країною мала правити колегія з трьох чоловік.

Рада Міністрів, компетенція:

- а) координація та організація діяльності центральних органів управління;
- б) функції уряду на чолі з отаман - міністром (головою);
- в) з галузевих міністрів та Генеральної канцелярії, яку очолював генеральний (державний) секретар;
- г) організаційні питання вирішувала Мала Рада Міністрів, котра складалася з заступників міністрів;
- д) розробляла проекти законів, обговорювала і надавала на затвердження гетьманові.

Сенат (з 8.07. 1918 р., до того Генеральний суд), компетенція:

- вища державна інституція в судових та адміністративних справах;
- поділявся на три генеральних суди - цивільний, карний та адміністративний.

Місьцеве управління:

- відповідало старому адміністративному поділу на: губернії - повіти - волості - села та міста;
- Гетьман призначав туди відповідних *старост*, яким належала вся повнота влади. За правовим статусом вони наближалися до

становища губернаторів, справників та земських начальників царського режиму;

- вересень 1918 р. - відновлена діяльність земств;

- місцева адміністрація та самоуправління перебували під контролем МВС і поліції - державної варти.

3.2. *судова та правоохоронна система.*

По - перше, за короткий час гетьманату судова система Української Держави пройшла певну еволюцію.

По - друге, до липня 1918 р. діяли суди створені УЦР. 8 липня 1918 р. - законом гетьмана створено *Державний сенат* - як вищу судову, касаційну та наглядову інстанцію.

| | | |
|---|---------------------------------|--|
| <i>Державний сенат</i> | | |
| <i>3 Генеральні суди</i> | | |
| <i>цивільний</i> | <i>карний</i> | <i>адміністративний</i> |
| <i>Судові палати. Київський апеляційний суд</i> | | |
| <i>Окружні суди</i> | <i>Комерційний суд м. Одеси</i> | <i>Київський і Катеринославський вищі військові суди</i> |
| <i>З'їзди мирових судів</i> | | <i>Штабні суди</i> |
| <i>Мирові суди</i> | | |

Вимоги до сенаторів: а) вища юридична освіта; б) 15 р. стажу роботи в судових відомствах або на юрфаках, наявність наукового ступеня чи вченого знання.

У Сенаті і в кожному Генеральному суді запроваджувалися посади прокурорів і товаришів (заступників) прокурора. *Прокуратура* підпорядковувалася міністру юстиції, який одночасно займав посаду Генпрокурора.

Нотаріат. Головні нотаріуси діяли при судових палатах у Києві, Харкові та Одесі, їх призначав міністр юстиції. Нотаріальні контори діяли у губернських та повітових центрах.

Поліція. У травні 1918 р. - міліцію реформовано в *державну варту (поліцію)*, що підпорядковувалася старостам. За законом, на 400 осіб населення мав припадати один вартовий. Державна варта вела охорону громадського порядку, дізнання, слідство, оперативну роботу.

4. *Законодавча діяльність Гетьманату.*

4.1. *законодавча процедура.*

По - перше, гетьманська адміністрація вдалася до скасування тієї нормативно - правової бази, яка суперечила політичним і соціально - економічним засадам Української держави.

По - друге, уряд гетьмана чітко окреслив основи законотворчого процесу. Право виступати із законопроектами дістали міністерства, які передавали їх на обговорення до Ради Міністрів. Закон ставав чинним після того, як його підписав гетьман, вступав у силу від часу, зазначеного в самім законі, а припиняв дію - силою іншого закону.

По - третє, не існувало чіткого розмежування між власне законами і підзаконними нормативними актами. Усього за неповних 8 місяців функціонування режиму було видано майже 500 документів, які вважалися законами.

По - четверте, велику роль у законодавчому процесі відіграла державна канцелярія, в компетенцію якої входило:

- керівництво розробкою і винесення на розгляд проектів остаточних законів і розпоряджень;
- засвідчення документів (підписом);
- внесення до уряду законопроектів, розроблених окремими міністерствами, зі своїми міркуваннями щодо їх змісту;
- представлення документів Ради Міністрів на затвердження гетьманові;
- керівництво кодифікацією законів та видання зведеного їх збірника;
- оголошення законів.

По - п'яте, особлива увага в Українській державі приділялась законам, що регулювали сферу військового будівництва.

По - шосте, особливістю законів Української держави було надання майже всім з них зворотної сили. Відбувалося це переважно шляхом введення їх у дію минулим, а у ряді випадків - і далеко минулими числами (нпр. Закон про нові оклади викладачам вчительських інститутів і семінарій від 5 листопада запроваджувався з 1 червня).

4.2. конституційне, цивільне, карне законодавство.

Найбільші успіхи мав уряд П. Скоропадського в розвитку конституційного права:

- «Закон про тимчасовий державний устрій України» (29.04.1918 р.) - визначав структуру та принципи функціонування Української держави на період до скликання Сейму;

- «Тимчасовий закон про верховне управління державою...» - створювався тимчасовий уряд - на випадок смерті чи хвороби гетьмана;

- «Закон про заснування Державного Сенату» - вищої судової інстанції;

- «Закон про громадянство Української держави» (2.07.1918 р.): а) запроваджувався «нульовий варіант» - усі, хто жив в Україні на момент видання закону, ставали громадянами, діставали право за рік оформити його в органах влади; б) подвійне громадянство заборонялося.

Цивільне право:

- «Про право купівлі і продажу земель поза міськими поселеннями» та «Про право на врожай 1918 р.» - врегульовували взаємини селян з поміщиками та охороняли приватну власність на землю;

- правове забезпечення розвитку української культури та освіти: визнання української мови державною; створення Української Академії наук; початкової української школи.

Кримінальне право:

1) у сфері кримінального права відбулася відміна застарілих норм, уточнення чинних, оновлення апробованих.

2) 26 липня 1918 р. - постанова уряду, за якою притягали до кримінальної відповідальності осіб, що посягали на основи державного устрою та громадський порядок. Категорії злочинів: зрада, шпигунство, вбивство, пограбування, згвалтування, замах на життя і здоров'я гетьмана тощо.

3) 29 червня 1918 р. - уряд вніс уточнення до «Уложення про покарання виправні та кримінальні» - покарання до осіб, що нищили майно сільськогосподарський інвентар тощо. 8 липня 1918 р. - ухвалено тимчасовий закон «Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства», що дозволяв: а) вилучити у селян сільськогосподарський інвентар, якщо він не використовувався на повну потужність; б) примусове залучення селян до виконання термінових сільськогосподарських робіт з відповідною оплатою.

Отже, за доби Української держави було видано цілу низку нормативних актів, які мали як позитивні так і негативні наслідки. Водночас, спроба українських консервативних політичних сил стабілізувати ситуацію в Україні зазнала невдачі.

5. Державне будівництво «другої» Української Народної Республіки.

5.1. центральні органи влади і місцеве управління.

18 грудня 1918 р. війська *Директорії* вступили в м. Київ і відновили Українську Народну Республіку.

Центральна державна влада (законодавча, виконавча, судова та військова) зосереджувалися в руках *Директорії* (склад: В. Винниченко, С. Петлюра, П. Андріївський, Ф. Швець, А. Макаренко).

Слід зазначити, що жодного документа, який би визначав її правовий статус, так і не було прийнято. За сучасними критеріями (думки в історико - правовій науці розходяться) *Директорію* можна назвати революційним органом з диктаторськими повноваженнями ; колегіальною хунтою наділеною диктаторськими повноваженнями. Власне, влада *Директорії* суттєво послаблювалась відсутністю чіткої моделі державотворення. На цю роль тоді претендували три форми суспільної організації: а) парламентська республіка; б) республіка Рад; в) військова диктатура.

Директорія призначала виконавчо - розпорядчу владу - Раду Народних Міністрів у складі 18 осіб: а) покладалися законодавчі повноваження; б) чіткого розмежування повноважень між Радою Міністрів і *Директорією* не було.

Вирішити проблему уконституювання даної форми української державності, *Директорія* прагнула створенням постійно діючого парламенту. Першою спробою став *Конгрес трудового народу*: а) обраний за принципом державного представництва і скликаний 22 - 28.07.1919 р.; б) ухвалив «Акт злуки» УНР і ЗУНР; Закон «Про форму української влади» (не був розвинений у конституційний акт), за яким вся влада передавалася *Директорії*; *Директорія* отримала право приймати закони; у міжсесійний період мала працювати Президія Конгресу, функції якої взагалі не було окреслено). Інший документ - «Універсал Трудового конгресу» передбачав створення при *Директорії* низки депутатських комісій, кожна з яких мала контролювати діяльність одного або кількох міністрів.

Законами 1920 р. передбачалося створення президентсько - парламентської республіки:

- а) Президент (Голова Держави);
- б) Державна Народна Рада;
- в) Сейм (парламент).

Проте, бути реалізованими на практиці їм не судилося.

Місцеве управління:

1) влада передавалася волосним, повітовим, губернським комісарам і отаманам, яких призначала Директорія;

2) Директорії відновила вповні дореволюційні земські (зібрання та управи) і міські (думи і управи) органи самоврядування;

3) майже скрізь діяли революційні ради робітничих і селянських депутатів;

4) важливим і впливовим фактором на місцях залишалася отаманщина (влада місцевих авторитетів: Махно, Зелений та інші.).

5) 24 червня 1919 р. - затверджено Інструкцію про тимчасову організацію влади на місцях, за якою губернський комісар призначав на посаду повітового комісара і затверджувався МВС; повітовий комісар призначав волосного. До їх повноважень входили:

- нагляд за виконанням розпоряджень центральної влади;
- організація мобілізаційних робіт;
- керівництво міліцією;
- право видавати обов'язкові постанови щодо охорони громадського порядку;
- здійснювати керівництво органами місцевого самоврядування.

5.2. Судова система УНР за доби Директорії.

| | | |
|---|--|--|
| <i>Державний Сенат</i> - найвищий суд (не діяв) | <i>Військово - польові суди</i> (вироки не підлягали оскарженню) | <i>Надзвичайні військові суди</i> (з 26.01.1918 р.) (вироки не підлягали оскарженню) |
| <i>Судові палати</i> <i>Київський апеляційний суд</i> (не діяв) | <i>Вищі військові суди</i> (вироки не підлягали оскарженню) | |
| <i>Окружні суди</i> | | |
| <i>Мирові суди</i> | | |
| <i>Надзвичайні військові суди</i> діяли на територіях, що перебували у воєнному стані чи стані облоги (з 26.01.1919 р.); створювались за наказом командира полку чи рішенням коменданта; ст. 9 - розглядали справи про злочини, вчинені як військовими, так і цивільними особами; проведення попереднього слідства не передбачалося; засуджених до смерті страчували протягом доби. | | |

Судове законодавство «другої» УНР:

а) Закон «Про поновлення роботи Генерального суду» (02.01.1919 р. - називався Найвищий суд);

б) Закон «Про заведення апеляційних судів» (01.12.1917 р., прийнятий за доби УЦР);

в) Закон «Про надзвичайні військові суди» (26.01.1919 р.)

6. Законодавча діяльність Директорії УНР:

по - перше, Директорія в умовах, що склалися не мала можливості для повноцінної законотворчості;

по - друге, джерелами права для «другої» УНР стали закони російських урядів, УЦР, гетьмана і навіть радянської влади;

по - третє, законодавчий процес регламентувався Законом «Про порядок внесення і затвердження законів в УНР» від 14.02.1919 р. Законопроект мав проходити такі стадії: міністерство - голова уряду - РНК - Державна канцелярія - Директорія.

по - четверте, до кінця існування «другої» УНР в державі так і не було визначено конкретних суб'єктів законодавчої ініціативи.

З - поміж правових джерел вирізнялися:

1) Закон «Про форму влади на Україні» (28.01.1919 р.); «Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР» (14.02.1920 р.); «Про державну мову» (03.10.1918 р.) - належали до актів конституційного характеру, якими врегульовувалися наріжні питання державного будівництва.

2) Закон «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР» (12.11.1920 р.) - продовжив пошуки оптимальної моделі законотворчості, хоч і в ньому теж не було розмежовано повноважень Директорії з урядовими в законодавчому процесі.

3) Закон «Про порядок внесення і затвердження законів в УНР» (14.02.1919 р.): а) спроба регламентувати законодавчий процес; б) не було визначено чітких критеріїв, яким мали відповідати різноманітні категорії нормативно - правових актів.

4) Закон «Про відновлення гарантій недоторканості особи на території УНР» (25.02.1919 р.) - громадянин УНР підлягав переслідуванню волі «лише за передбачені належними законами злочинства...».

5) Закон «Про землю в УНР» (8.01.1919 р.) - скасовував приватну власність на землю.

б) відновлений 24.01.1919 р. Закон УЦР про національно - персональну автономію (не діяв у зв'язку з приходом більшовиків до влади).

Характерні риси законодавчої діяльності Директорії.

1). *Конституційне право.* 1 червня 1920 р. Всеукраїнська Національна Рада вручила Директорія свій проект Конституції: а) артикул 2 передбачав можливість федеративного устрою України; б) передбачалася також і місцева автономія зі своїми представницькими органами, рівень компетенції якої мав визначити Державний Сейм; в) закладався етнографічний принцип при визначенні території Української держави.

У цілому було оголошено про *три проекти Конституції:*

а). Центральної ради; б) Всеукраїнської Національної Ради; в) проект О. Ейхельмана. В результаті дискусії за основу було взято проект Всеукраїнської Національної Ради. Держава за формою правління ставала президентсько - парламентською республікою.

2). Залежність законотворчості від суто політичних факторів (напр., підготовка закону про трудові Ради);

3). Відірваність ряду законів від реалій життя, а отже й відсутність очікуваного результату.

4). Вплив реалій життя на пріоритети законотворчості (так, в цей період економічні проблеми відійшли на задній план).

5) Проблема «українізації» колишнього російського законодавства, кодифікації й видання законодавства УНР, що, втім, так і лишилося наміром.

6). У цивільному й кримінальному праві використовувалися переважно закони царського уряду («ЗЗ», т. 10 та т. 15, Кримінального уложення 1903 р., Військовий карний статут). Доповненням до них слугували закони Директорії про боротьбу зі спекуляцією, про ліси, про землю, скасування приватної власності. Серед кримінальних покарань переважали страта, в'язниця, каторга, конфіскація, штрафи.

Таким чином, *законодавство Директорії можна охарактеризувати як законодавство перехідного періоду, коли закони приймаються лише за необхідності «швидкого реагування» на конкретні обставини. Звідси й відсутність власних кодифікованих актів у галузі цивільного й кримінального законодавства.*

Література

а) Основна.

Вивід прав України. - Львів, 1991.

Конституційні акти України 1917 - 1920. Невідомі конституції України. - К., 1992.

Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. - К., 1997.

Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917 - 1920. Центральна Рада. Гетьманство. Директорія. - К., 1997.

Кульчицький С. Українська держава часів Гетьманщини // УІЖ. - 1992. - № 7 - 8.

Кравчук М.В. Держава та армія УНР в період Тимчасового уряду та їх правове закріплення // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 48. - К.: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2010.

Кравчук М.В. Організаційно - правові засади формування збройних сил України в 1917 - 1920 рр. // Актуальні проблеми правознавства: Наук. зб. ЮІ ТАНГ. - Тернопіль, 2002. - Вип. 4.

Кравчук М.В. Військове будівництво Української держави у 1918 р. (історико-правовий аспект) // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. - 2004. - № 3. - Ч. 1.

Кравчук М.В. Юридичне оформлення Гетьманату та організація його військових структур // Підприємництво, господарство і право. - 2008. - № 11.

Малик Я. Державотворча діяльність П. Скоропадського // Студії політичного центру „Генеза”, 1996. - № 1.

Подковенко Т.О. Система законодавства України в 1917 - 1921 рр. // Актуальні проблеми правознавства: Наук. зб. ЮІ ТАНГ. - Тернопіль, 2001. - Вип. 2.

Подковенко Т.О. Конституція та конституційні акти УЦР: історико-правовий аспект. Актуальні проблеми правознавства: Наук. зб. ЮІ ТАНГ. - Тернопіль, 2001. - Вип. 2.

Подковенко Т.О. Діяльність Міністерства юстиції за часів Гетьманату // Підприємництво, господарство і право. - 2007. - № 7.

Подковенко Т.О. Українська Центральна Рада: досвід становлення національного законодавства // Держава і право: Зб. наук. праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького. Серія юридичні і політичні науки. - К., 2007. - Вип. 38.

Історія держави і права України / За ред. В. Я. Тація / - Т. 2. - К.: Ін Юре, 2003.

Історія українського права /За ред. О.О, Шевченка / - К.: Олан, 2001.

Хрестоматія з історії держави і права України. - К., 2002. - Т. 2.

б) Додаткова.

Андрусин Б. Церква в Українській державі. 1917 - 1920 рр. - К., 1997.

Гошуляк І.Л. Про причини поразки Центральної Ради // УІЖ. - 1994. - № 1.

Грабовська Г.М. Державне будівництво в освітній сфері Української Центральної Ради і Гетьманату // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління і права. - 2008. - Вип. 3.

Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Еволюція українського конституціоналізму (з досвіду конституційного будівництва УНР та Української гетьманської держави) // Право України. - 1992. - № 6.

Костів К. Конституційні акти відновленої Української держави 1917 - 1919 рр. і їхня політико - правова якість. - Торонто, 1964.

Мироненко О.М. Світоч української державності: політико - правовий аналіз діяльності Центральної Ради. - К., 1995.

Мироненко О. Суд і судочинство УНР (березень 1917 - квітень 1918) // Вісн. Акад. прав. наук України. - 1994. - Вип. 2.

Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917 - 1919 рр. - К., 1995.

Паньків Є.В. 80 років самостійності УНР: історія і сьогодення. Щорічник ТАНГ. Українська наука, 1998.

Рогожин А., Гончаренко В. Земельне законодавство Центральної Ради // Вісн. Акад. прав. наук України. - 1994. - Вип. 2.

Слісаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. - К., 1996.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. - К., 1996-1997.

Шелухін С. Історико - правничі підстави української державності. - Вінніпег, 1929.

Яковлів А. Основні конституції УНР // Розбудова держави. - 1992. - № 5.

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 15. Державно - правові інститути
Західноукраїнської народної Республіки (1918 - 1923 рр.) 2год.**

План

- 1. Проголошення ЗУНР.**
- 2. Державний устрій ЗУНР:**
 - 2.1. вищі органи державної влади;**
 - 2.2. місцеві органи управління.**
- 3. Судова та правоохоронна система.**
- 4. Система законодавства ЗУНР:**
 - 4.1. джерела права;**
 - 4.2. конституційне право;**
 - 4.3. цивільне право;**
 - 4.4. земельне, освітянське, виборче законодавство;**
 - 4.5. карне право.**

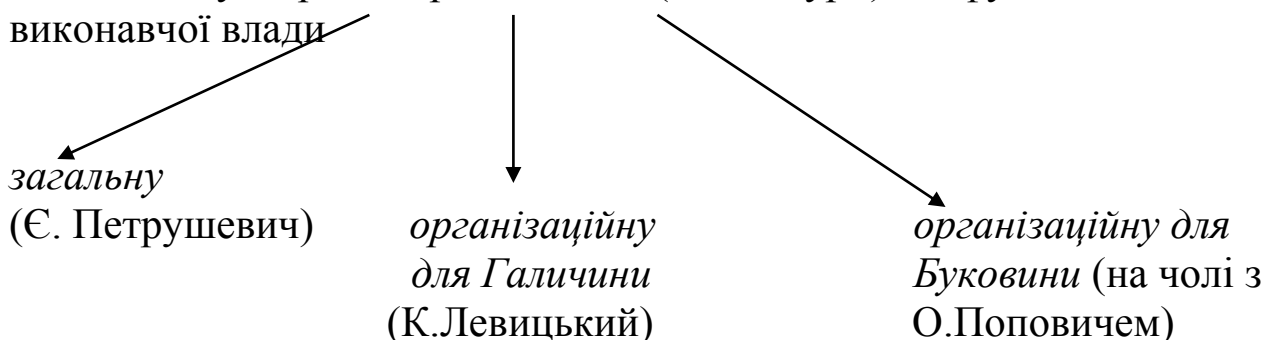
1. Проголошення ЗУНР.

16 жовтня 1918 р. імператор Карл I Габсбург видав маніфест, який передбачав перетворення *напівабсолютистської Австро - Угорщини у федеральну державу*. Союзні «коронні землі» дістали право створювати свої представницькі органи - «*національні ради*».

18 жовтня 1918 р. у Львові було утворено *Українську Національну Раду (далі УНР, УНРада)*. 19 жовтня вона опублікувала *Маніфест* з такими положеннями:

- усі українські землі в Австро - Угорщині утворюють єдину українську територію;
- уся територія конститується як Українська держава;
- про обрання нацменшинами своїх представників до УНР;
- в найкоротші терміни розробити демократичну конституцію нової держави;
- мати власне представництво на майбутній мирній конференції.

УНР утворила три комісії (делегатури) з функціями вищої виконавчої влади



21 жовтня 1918 р. - на зборах делегатів (бл. 2000 чол.) з усієї Галичини було одностайно затверджено *Статут УНР*, її склад і дії.

1 листопада 1918 р. - випередивши поляків, завдяки рішучим діям УВО, УНР проголосила створення Української держави.

9 листопада 1918 р. - УНР проголосила створення ЗУНР у складі Східної Галичини, Північної Буковини, українських повітів Закарпаття.

Територія ЗУНР: 6 млн. чол., бл. 70 тис. км. кв. (71% українців; 14% поляків; 13% євреїв; 2% угорців, румунів та ін.).

За віросповіданням: 62% греко - католики; 18% римо - католики; 6% православних; 13% іудеїв.

Але фактично під управлінням уряду ЗУНР залишалось не більше 45 тис. км. кв. з майже 4 млн. населення.

2. Державний устрій ЗУНР.

2.1. вищі органи державної влади.

Центральним представницьким органом українського населення Галичини та Буковини була *Українська Національна Рада* (жовтень 1918 - червень 1919 рр.) - тимчасовий законодавчий орган республіки, складалася з:

Президія:

- (голова - Є. Петрушевич, 4 заступники 2 секретарі);
- організація роботи законодавчого органу в сесійний період.

Виділ УНРади:

- (утворений 4.01.1919 р.; 10 чол. на чолі з президентом);
- *мета:* як колегіальний орган керівництва державою, мав оперативно вирішувати державні питання під час боротьби з польською окупацією.

- *повноваження:* а) призначення членів уряду; б) затверджувати й оприлюднювати закони; в) проголошувати амністії; г) внутрішня та зовнішня політика.

УНРада вважаючи себе органом невиборним, тимчасовим, у березні 1919 р. прийняла *Закон про скликання Сейму ЗУНР*, а у квітні 1919 р. виборчий закон:

- 1) однопалатний Сейм обирався на демократичних засадах;
- 2) активне виборче право належало громадянам з 21 р., пасивне - з 25 р.;
- 3) депутатів (послів) належало обрати згідно національно - персональної системи.

Державний секретаріат - виконавчий орган влади ЗУНР. Складався з президента Ради державних секретарів і окремих секретарів.

9 листопада 1918 р. - сформовано Уряд ЗУНР на чолі з К. Левицьким. У складі уряду було 14 секретарств (міністерств: внутрішніх справ; закордонних справ; фінансів; військових справ; юстиції; торгівлі і промислу; земельних справ; шляхів; пошти і телеграфу; праці і суспільної опіки; суспільного здоров'я; освіти; віросповідання; публічних робіт; продовольчий відділ).

Перший уряд ЗУНР був коаліційним, були залучені усі галицькі партії з перевагою націонал - демократів.

Злука УНР і ЗУНР (22.01.1919 р.) «в одну державну одиницю», окрім важливого історичного значення, мала більш політичний та ідеологічний характер, ніж державно-правовий, бо не були чітко вироблені правові умови об'єднання (*державно - правове значення Акта Злуки*: а) вперше на конституційному рівні заявлено право українського народу на єдину державу; б) зроблено спробу реалізувати це право в конкретних державно - правових актах; в) подія стала правовим прецедентом для подальшої боротьби українців за власну державу).

Складна міжнародна ситуація зумовила подальшу *реорганізацію центральних органів влади ЗУНР*:

1). 24 травня 1919 р. - УНРада та Рада держсекретарів схвалили Закон про передачу всієї повноти влади ЗО УНР держсекретарям О. Бурачинському, М. Мартинцеві, а також, «в разі потреби» А. Артемовичу, М. Казаневичу, В. Паненкові, М. Лозинському.

Їм надавалося право «заступати правительство ЗО УНР, діяти від імені свого правительства і сповняти урядові правні акти».

2). 9 червня 1919 р. - УНРада і уряд спільною постановою тимчасово передали свої конституційні повноваження президенту Є. Петрушевичу як «уповноваженому диктаторові», до скликання пленуму УНРади.

3). 25 липня 1920 р. - (уже в екзилі (за кордоном)) Є. Петрушевич реорганізував уряд ЗУНР, створивши 4 виділи на чолі з уповноваженими. Існували також військова канцелярія і президіальна канцелярія.

4). 1 серпня 1920 р. - Є. Петрушевич утворив повне правління ЗУНР, що складалося з головноуповноважених диктаторів (міністрів).

У дипломатичних відносинах з іноземними державами

Є. Петрушевич виступав тільки як президент УНРади. Цей правно - державний устрій існував до травня 1923 року.

2.2. місцеві органи управління.

Характерні риси:

1) 1 листопада 1918 р. - розпорядження УНРади про ліквідацію на території Галичини всіх колишніх органів влади та управління із збереженням попереднього адміністративно - територіального поділу: повіт, місто, містечкові та сільські общини (громади).

2) 16 листопада 1919 р. - Закон «Про адміністрацію ЗУНР», яким регламентувався порядок утворення, структура й функції місцевих органів влади та управління.

а). *Повіти - повітові комісари та обрані прибічні ради.*

- Повноваження повітових комісарів:

- з метою мати вплив на місцях запроваджується інститут державних повітових комісарів, яких спочатку обирали громади, а згодом мав призначати і звільняти міністр внутрішніх справ;

- відстоювати інтереси української державності;

- затверджувати громадських і міських комісарів;

- право розпускати місцеві прибічні ради (органи місцевого самоврядування) і призначати нові вибори.

б). *Міста - міські комісари та прибічні ради.*

в). *Села - громадські комісари та прибічні ради.*

Таким чином, за короткий час ЗУНР змогла сформувати достатньо чітку систему органів влади і управління .

3. Судова та правоохоронна система.

Характерні риси:

по - перше, до прийняття закону про судоустрій і судочинство, у ЗУНР функціонувала австро - угорська судова система;

по - друге, докорінну перебудову судової системи уряд розпочав з лютого 1919 року.

Територія ЗУНР поділялася на 12 судових округів та 130 судових повітів (було встановлено квоту для національних меншин: 25 суддів поляків, 17 євреїв).

Структура судової системи ЗУНР:



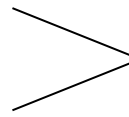
Найвищий державний суд



Найвищий суд у Львові (суд другої інстанції)



Окружні суди



суди першої інстанції

Повітові суди

21 листопада 1918 р. - Закон «Про тимчасову організацію судів і судової влади».

Функціонувала прокуратура, адвокатура, а з 1 березня 1919 року нотаріальна служба.

Окрім цивільної створювалась і військова юстиція (16.11.1918 р.)

Структура:



Верховний військовий суд (найвища інстанція військової юстиції);

Найвищий військовий трибунал;

Військові окружні суди (перша судова інстанція, 3 судді).

У ЗУНР було створено військову прокуратуру, очолювану генеральним військовим прокурором. У трьох військових областях існували військові прокуратури, в округах - військові офіцери.

З 30.11.1918 р. при кожній військовій команді запроваджувалися польові суди, компетенція яких поширювалась як на військових так і цивільних осіб. Смертні вироки затверджував уряд республіки.

Охорону громадянського порядку забезпечувала народна міліція та створений 6.11.1918 р. Корпус української державної жандармерії. Його очолювала команда на чолі з головним комендантом, на місцях діяли окружні та повітові команди, очолювані теж комендантами.

4. Система законодавства ЗУНР.

По - перше, законодавчий процес у ЗУНР був покладений на УНРаду, яка видавала статuti, відозви, прокламації і закони.

По - друге, в умовах польської агресії, законодавча діяльність УНРади гальмувалась військовими діями, переїздами урядових установ.

4.1. Джерела права.

Конституційне право. Конституційними актами ЗУНР стали:

1) «Тимчасовий основний закон» (13.11.1918 р., 5 артикулів (статей):

- визначав назву держави;
- її територію;
- суверенітет;
- представницькі органи;
- герб, прапор.

2) *Проект договору між Найвищою радою держав Антанти і Польщею про автономний статус Галичини під польською адміністрацією впродовж 25 років (20.11.1919 р.):*

- а) однопалатний Сейм з обмеженою компетенцією;
- б) губернатор з виконавчими повноваженнями.

3) *Проект уряду ЗУНР «Основи державного устрою Галицької Держави» (поданий у Лігу Націй 30.04.1921 р.).*

- ЗУНР - президентська республіка.

4) Наприкінці 1920 р. на замовлення уряду видатний правник *С.Дністрянський* підготував приватний проект Конституції ЗУНР:

- *Народна палата* - найвищий орган влади ЗУНР, обирається на 4 роки.

- Народна палата розподілялася на три національні курії;

- *Народні збори; народна комора; президент* - обиралися на 4 роки.

- *Рада держави (міністерства)* - керівництво цивільними справами;

- місцева влада зосереджувалася в окружних повітових, громадських заступницьких органах, обраних на 4 роки.

5) *Закон «Про Виділ УНРади» (4.01.1919 р.)* - колегіальний орган влади з 9 чоловік. на чолі з президентом.

б) *Закон «Про державну мову» (15.02.1919 р.):*

- державна - українська мова, а іншим гарантувалася державна підтримка та захист.

7) *Закон «Про громадянство та правовий статус чужинців» (8.04.1919 р.):*

а) визначав громадянами всіх осіб за їхнім бажанням і власноручною заявою, поданою до 20.04.1919 р. В іншому разі вони вважалися чужинцями;

б) регулювалася державна служба в ЗУНР.

4.3. цивільне право.

Закон «Про вивласнення великих табулярних посілостей»:

- започаткував аграрну реформу;

- встановлював порядок конфіскації земель великих землевласників (у поміщиків не більше 200 моргів (1 морг - 0, 57 га.).

4.4. земельне, освітянське, виборче законодавство.

Закон «Про земельну реформу» (14.04.1919 р.):

а) конфіскація земель поміщиків, церков, монастирів та ін.;

б) створювався єдиний земельний фонд ЗУНР;

в) не мали права на отримання землі: засуджені за дезертирство з УГА; за злочини проти держави; громадяни інших держав;

г) компенсацію тим, хто втратив землю внаслідок націоналізації (відбиралися землі без компенсації: у власників, що воювали проти ЗУНР; землі, що становили державну власність Австро - Угорщини; набуті спекуляцією в роки світової війни);

д) інші земельні питання мав вирішити майбутній Сейм.

13 лютого 1919 р. - Закон «Про основи шкільництва» (поряд з державними українськими школами створювались приватні та національні навчальні заклади).

14 квітня 1919 р. - *Виборчий закон*:

- пропорційна система виборів до Сейму;
- активне виборче право - 21 р., пасивне - 28 р.;
- категорії осіб, що позбавлялися виборчого права: а) повністю або частково недієздатні; б) раніше засуджені за кримінальні злочини; в) раніше засуджені за злочини проти виборчої системи; г) особи, які більше двох разів засуджувалися за зловживання спиртними напоями.

У цілому передбачалося провести повну кодифікацію українського права в ЗУНР. Але не вистачило фахівців, не сприяли цьому й умови. Тому і далі в державі діяли норми кримінального, цивільного та процесуального кодексів Австро - Угорщини.

4.4. карне право.

У галузях кримінального і процесуального права в ЗУНР використовувалось австрійське законодавство. Для розробки власного не було ані професійних юридичних кадрів, ані часу.

Література

а) Основна.

Історія держави і права України / За ред. В.Я.Тация. - Т.2. - К.: Ін Юре, 2003.

Історія українського права / За ред. О.О. Шевченка. - К.: Олан, 2001.

Копиленко О. Копиленко М. Історія держави і права України 1917 - 1920 рр. - К., 1997 (доба Директорії).

Копиленко О. Копиленко М. Друга УНР: спроба історико-теоретичного аналізу // Право України. - 1996. - № 8.

Кравчук М.В. Правове регулювання розбудови української армії у період Директорії // Юридичний вісник. - 2005. - № 2.

Кравчук М.В. Організаційно - правові засади військового будівництва ЗУНР // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. - 2003. - № 3-4 (7-8).

Мищак І. До історії законотворчості ЗУНР // Право України. - 2008. - № 10.

Музиченко П.П. Історія держави і права України. - К., 2009.

Подковенко Т.О. Директорія УНР: формування засад української держави // Часопис Київського університету права. - 2007. - № 4.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 рр. / Ред. колегія: Верстюк В.Ф.(відпов. ред.). - К., 2007. - Вип. 2.

Тищик Б. Західноукраїнська Народна Республіка (державний апарат і законодавство) // Право України - 1994. - № 5-6.

Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918 - 1923 рр. - Коломия, 1993.

Хрестоматія з історії держави і права України. - К., 1997.

б) Додаткова.

Грабовська Г.М. Правове забезпечення освітньої сфери в період ЗУНР // Часопис Київського університету права. - 2009. - № 4.

Карпенко О.Ю. Листопадова національно - демократична революція на західноукраїнських землях 1918 р. // УІЖ. - 1993. - № 1.

Кульчицький В.С. До питання про виникнення і падіння ЗУНР // Проблеми юридичних наук та правоохоронної практики. - К., 1994.

Кондратюк В.О. Державність України в 1917 - 1920 рр. - Львів, 1992.

Макарчук С.А. Українська республіка галичан. - Львів, 1997.

Настюк М.І. Створення державного апарату ЗУНР // Вісник ЛДУ. Серія юридична - Львів, 1994. - Вип. 31.

Присяжнюк А.Й. Конституційно - правові засади функціонування законодавчої влади за проектом Конституції О. Ейхельмана // Держава і право: Зб. наук. праць. - К., 2007.

Пігач Я. Сімейне право ЗУНР // На шляху до правової держави. - Львів, 1992.

Стахів М. Західна Україна: нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної боротьби в 1918 - 1923 рр. : У 6 т. - Скрантон, 1958 - 1961.

Чалий В. Українська держава 1917 - 1920 рр. як суб'єкт міжнародного права // Нова політика. - 1996. - № 1.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 16. Формування радянської держави і права в Україні (1917 - 1920 роки) 2 год.

План

1. Державне будівництво на основі рішень першого та другого Всеукраїнських з'їздів Рад (грудень 1917 - березень 1918 років).

2. Радянське державне будівництво в Україні в період весни 1918 - кінця 1920 років:

2.1 Тимчасовий робітничо - селянський уряд України;

2.2 Конституція УСРР 1919 року: ухвалення, зміст.

3. Органи захисту більшовицького радянського режиму.

4. Становлення радянського права.

1. Державне будівництво на основі рішень першого та другого Всеукраїнських з'їздів Рад (грудень 1917 - березень 1918 років).

Встановлення радянської влади в Україні відбулося при зовнішньому втручанні з боку більшовицької Росії. Після ультиматуму 4 грудня 1917 року Раднаркомом Українській Центральній Раді (далі - УЦР) більшовицькі війська розпочали агресію і 8 грудня зайняли Харків. Більшовики розгорнули бурхливу діяльність з більшовизації Рад та встановлення їх влади на місцях як органів диктатури пролетаріату.

Влада місцевих рад - «влада знизу» - стала перетворюватися більшовиками у «владу зверху», привласнивши собі всі можливі повноваження. На думку дослідника М. Верта «влада відтак переходила від суспільства до держави, а в державі до партії більшовиків, які монополізували виконавчу і законодавчу владу».

11 - 12 грудня 1917 р. у Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад, нелегітимний, оскільки із 300 Рад на ньому було 200 представників від 89 Рад. Ухвалені рішення:

- у резолюціях «Про організацію влади на Україні» і «Про самовизначення України» в УНР (з 6 січня 1918 р. - УСРР) проголошувалася радянська влада;

- з'їзд визначив основи організації влади та принципи відносин з Росією;

- обрав вищий розпорядчий і законодавчий орган влади на період між з'їздами Рад - **Центральний виконавчий комітет (ЦВК)** на чолі з Ю. Медведєвим;

- 17 грудня 1917 р. - ЦВК сформував уряд - **Народний Секретаріат** у складі 11 міністерств на чолі з М. Скрипником;

- місцевими органами проголошувалися губернські, повіти, волосні, сільські та міські ради робітничих, селянських та солдатських депутатів та *надзвичайні органи влади* - ревкоми, реввійськревкоми, надзвичайні комісії.

У цілому структура органів влади I Всеукраїнським з'їздом Рад визначалась організацією на побудову цих органів у радянській Росії. Постанови з'їзду щодо України були сформульовані в демагогічному дусі, нав'язаному перемогою пролетарської диктатури.

II Всеукраїнський з'їзд рад - 964 делегати, з них 428 більшовиків, 414 лівих есерів, 90 безпартійних, 32 меншовики, праві есери та інші.

Питання порядку денного з'їзду: а) політичний момент; б) організація збройних сил; в) Україна і Федерація; г) земельне питання; д) фінанси; е) доповідь уряду і ЦВК; є) організаційні питання і вибори. *Прийняті рішення:*

а) постанови про державний устрій України, яка проголошувалася *самостійною незалежною від РСФРР республікою*;

б) рішення на подолання децентралістських тенденцій у визначенні державного устрою, що знайшло свій прояв у *місництві* (проголошення містами і повітами себе «республіками», а місцевих рад - «РНК», зокрема, в м. Одесі);

в) з'їзд прийняв «Тимчасове положення про соціалізацію землі», маніфест «До українського народу» та відозву до окупаційних військ;

г) обрав новий склад ЦВК Рад України.

Функціонування та зміни в органах влади.

1) ЦВК Рад України (на чолі з В. Затонським):

а) більшовики у цей період змушені були миритися з політичним плюралізмом; б) оргвідділи ЦВК: агітаційний, зв'язку і технічний, господарський, військовий. в) діяла Президія ЦВК (3 більшовики, 4 ліві сери і 1 лівий український соціал - демократ).

2) Народний Секретаріат: формувався ЦВК; за російським зразком мав законодавчі повноваження, тобто проводилася хибна політика, спрямована на відмову від розподілу гілок державної влади; центральними органами управління окремими галузями були народні секретарства; компетенцію Народного Секретаріату не було законодавчо визначено, своє керівництво він здійснював як через місцеві ради та їх відділи, так і через призначених ним комісарів; на весні 1918 року його покинули ліві сери.

Місцеві ради:

а) політичним напрямом організації та діяльності місцевих Рад була їх *більшовизація*, що по - новому поставило організаційно - правові питання радянського будівництва;

б) впровадження антидемократичної тенденції до відмови від таємного голосування, відсутність єдиних норм представництва - мета - отримання більшовиками більшості місць в Радах;

в) при розв'язанні важливих питань все більшого значення набували розширені пленуми Рад, тобто пленуми на які запрошувалися представники фабзавкомів, профспілок, солдатських комітетів, штабів Червоної гвардії, де більшовики намагалися передати їм функції розв'язання найважливіших питань.

Надзвичайні органи влади:

- революційні та військово - революційні комітети - ці органи виразно виявили прагнення більшовиків встановити диктатуру своєї партії. *Більшовизм перетворювався у державну структуру;*

- тривав процес формування «воєнно - комуністичного» державного механізму, складалась *адміністративно - командна система;*

- 18.12.1917 р. - ЦВК створює *крайовий (всеукраїнський) військком* для боротьби з контрреволюцією;

- 21.02.1918 р. - створена *надзвичайна комісія* Народного Секретаріату. Загалом, ці органи були нелегітимними, оскільки їх організація не була передбачена ні I, ні II з'їздами Рад. Функціонували інші тимчасові надзвичайні органи влади, революційні штаби, революційні «трійки»; «шістки» та «дев'ятки».

2. Радянське державне будівництво в Україні в період весни 1918 - кінця 1920 років:

2.1 Тимчасовий робітничо - селянський уряд України.

Уже в умовах кризи гетьманського уряду, 28.11.1918 року більшовики в м. Курську провели перше засідання Тимчасового робітничо - селянського уряду України. Були прийняті: а) декрет «Про організацію Військової ради української радянської армії», «Звернення до нового уряду Німеччини» та інші; б) 29.11.1918 року оприлюднено маніфест тимчасового уряду до робітників і селян із закликом переходу усєї повноти влади до Рад.

Наприкінці листопада 1918 року тимчасовий уряд видав декрет «Про організацію влади на місцях», в якому йшлося:

1) радянська влада в Україні відновлюватиметься за зразком РСФРР;

2) вимога негайного створення ревкомів та комбідів;

3) знову утворювалися надзвичайні органи влади.

Таким чином, *радянська влада набувала форми воєнно - пролетарської диктатури.*

2.2 Конституція УСРР 1919 року: ухвалення, зміст.

6 березня 1919 р. у Харкові відкрився III Всеукраїнський з'їзд Рад (1887 делегатів, з них 1435 комуністи).

14 березня 1919 року прийнято Конституцію УСРР, основні положення:

- затвердила положення, що *УСРР є республікою диктатури пролетаріату* (проти цього виступали ліві есери, на території Російської імперії кількість робітників не перевищувала 800 тис. чол., тому вони не могли відігравати вирішальної ролі у житті країни, отже це була фікція);

- *влада трудящих мала здійснюватися через Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів;*

- визначалася структура і компетенція вищих органів державної влади: а) *З'їзд рад - найвищий орган влади;* б) *ВУЦВК* (утворювався з'їздом і звітував перед ним; *діяв у період між з'їздами;* 99 членів, з них 89 більшовиків і 10 українських есерів; голова Г. Петровський);

- *Президія ВУЦВК* (підготовка законопроектів; нагляд за виконанням постанов ВУЦВК; затверджувала постанови Раднаркому і припиняла їх дію; клопотання про помилування);

- *Раднарком* (голова Х. Раковський; керівництва окремими галузями економіки; право видавати закони).

Місцеві органи влади: а) Ради та їх виконкоми; б) губернські, повітові та волосні з'їзди Рад та їх виконкоми.

У цілому Конституція не закріплювала поділу на гілки влади, а отже була не демократичною.

У зв'язку з денікінським наступом з *середини 1919 року* пройшла *перебудови органів влади і управління:* 1) 30.04.1919 р. створено Раду оборони УСРР, яка 30.09.1919 р. евакуювала український уряд до РСФРР; 2) посилено роль комбідів, які декретом від 14.05.1919 р. стали єдиними та надзвичайними органами влади.

З розгромом білих військ розпочалось чергове відновлення в Україні диктатури пролетаріату. 29.11.1919 р. Пленум РКП (б) прийняв революцію *«Про радянську владу на Україні»*, в якій були накреслені завдання *диктатури пролетаріату в республіці.* Відновлення радянської влади наприкінці 1919 - на поч. 1920 р.

здійснювалося у формі ревкомів як у центрі, так і на місцях. 22.12.1919 р. Всеукрревком затвердив «Тимчасове положення про організацію радянської влади на Україні». У другій половині лютого 1920 року вони склали свої повноваження і відновили роботу ВУЦВК і Раднарком.

16 травня 1920 року - у Харкові відкрився IV з'їзд Рад.

Наступ Червоної Армії проти польських військ і УНР сприяв формуванню *Галицької соціалістичної Радянської Республіки* (15.07.1920 р.) та уряду – *Галревкому*, створеного у Харкові за директивою В. Леніна.

У листопаді 1920 року відбулася V конференція КП(б)У, яка: а) накреслила основні завдання у зв'язку з переходом до мирної праці; б) у сфері державного будівництва ставилося завдання організації переходу влади від надзвичайних органів до Рад.

У цілому, компартія надзвичайними методами, аж до нелегітимних, забезпечувала пролетарську більшість та комуністичне партійне керівництво в Радах.

3. Органи захисту більшовицького радянського режиму.

Судові органи УСРР. 4 січня 1918 р. прийнята постанова Народного Секретаріату України «Про введення Народного суду», характерні риси:

- нерідко слідчі комісії тимчасового виконували функції суду;
- особливістю було те, що відкидалося не тільки апеляційне, а й касаційне оскарження рішень та вироків народного суду;
- зовсім не йшлося про організацію діяльності ревтрибуналів.

Наприкінці 1918 року у процесі утвердження радянської влади заново створюються радянські судові органи. 19.02.1919 р. - декрет Раднаркому УСРР про суд - скасовував усі суди організовані українськими урядами. 20.02.1919 р. затверджено Тимчасове положення про народні суди та ревтрибунали УСРР, які в основному повторювали положення постанови січня 1918 року.

Характерні риси радянських судів:

- 1) на перший план діяльності судів висувалася їх роль як органів придушення класових ворогів;
- 2) у системі судів центральне місце належало ревтрибуналам;
- 3) для суддів був обов'язковим стаж політичної роботи.

Створення та особливості діяльності Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК):

- створена декретом тимчасового уряду 3 грудня 1918 року;

- відповідно до положення (30.05.1919 р.) ВУНК була відділом наркомату внутрішнім справ;

- будівництво ВУНК здійснювалося під безпосереднім керівництвом комуністів;

- у діяльності ВУНК траплялися грубі порушення законності, особливо щодо ліквідації ідеологічних супротивників. Здійснювався «червоний терор»;

Міліція: а) з 1917 р. домінувала більшовицька ідея про загальний міліцейський обов'язок для трудящих; б) 5.02.1919 р. - декрет уряду про будівництво радянської міліції - здійснювався перехід до штатної державної міліції; в) у березні 1920 р. створено головне управління радянської робітничо - селянської міліції НКВС УСРР на чолі з О.Чайковським.

4. Становлення радянського права.

Характерні особливості формування радянського права:

- *по - перше*, джерелами права в Україні цієї доби був закон та так звана *революційна правосвідомість*;

- *по - друге*, Статутом про народні суди від 10.12.1918 року було остаточно заборонено старі закони, а судді при прийнятті рішень мали керуватися *власним сумлінням і революційною правосвідомістю*. Отже, було покладено початок так званому *радянському революційному праву*, яке було різноманітним у кожній губернії, повіті, місті, селі.

- *по - третє*, характерною рисою *радянських законів* (декретів, постанов) була їх *короткість та заідеологізованість*. Вони не мали за мету усе передбачити, а подавали лише основні принципіві засади. У радянській теорії права цього періоду не визнавалось положення: «Злочин відсутній, якщо він не передбачений законом, відсутня була і презумпція невинуватості» і ін.;

- *по - четверте*, радянське революційне право *відкинуло звичай як джерело права*;

- *по - п'яте*, у досліджуваний період виникає так зване *партійне право*, де резолюції і постанови партійних органів, складені в декларативній формі мали обов'язковий юридичний характер;

- *по - шосте*, більшовицький законодавець спеціально передбачав недостатність законів з тим, щоб можна було керуватися так званою революційною правосвідомістю, тобто ідеологічними поглядами, які мали суто класовий характер і не ставали нормами радянського революційного права.

Таким чином, *радянські юридичні норми утворювалися під впливом більшовицької ідеології і не охоплювали всю різноманітність можливих юридичних дій.*

Цивільне право, характерні риси:

а) експропріація власності поміщиків і капіталістів, *націоналізація землі*, транспорту стала основою радянського цивільного права;

б) разом з ліквідацією приватної власності впроваджувалась *державна монополія на торгівлю, зокрема торгівлю хлібом* (Декрет «Про продуктову диктатуру» від 9.05.1918 р., Закон «Про соціалізацію землі»);

в) у зв'язку з націоналізацією і заборонаю торгівлі *зникло і зобов'язальне право*, яке впливало з договорів;

г) декретом Раднаркому від 11.03.1919 р. *скасовувалось право спадкування*. Майно померлого ставало державною власністю (майно вартістю не більше 10 тис. карбованців могло бути передане родичам померлого);

д) земельне законодавство фактично встановило державну власність на землю, оскільки право розпоряджання (акти закріплювали право розпоряджатися землею за радами і земельними комітетами: «Про перехід землі в розпорядження земельних комітетів» від 5.11.1917 р.) є вирішальним елементом права власності;

е) домінуючою формою землеволодіння в Україні було *індивідуальне зрівняльне трудове користування землею*;

є) основи *шлюбно - сімейного законодавства* в Україні були закладені декретами Раднаркому від 20.02.1919 р. («Про організацію відділів записів актів громадського стану», «Про розлучення»). *Визнавалися тільки громадські шлюби*. Шлюб розривався на прохання однієї із сторін, при цьому головним було забезпечення інтересів дітей.

Цивільно - процесуальне право, характерні риси:

- спори про цивільне право вирішувалось тільки в судах. Потерпілому, який зазнав збитків та шкоди від злочину, підсудного ревтрибуналу, надавалося право пред'являти цивільний позов через народний суд при розгляді, або після закінчення кримінальної справи в порядку цивільного судочинства.

Кримінальне право, характерні риси:

1) у цей період *головне завдання* полягало у *придушенні*, в тому числі надзвичайними заходами, *опору класових ворогів*;

2) «ущемлення інтересів» робітничого класу кваліфікувалось як злочин, із серйозними санкціями;

3) кримінальна відповідальність передбачалась також при проведенні фінансової політики;

4) невизначеність санкцій кримінально - правових норм була результатом не тільки класової більшовицької політики, а й відсутності спеціальних знань багатьох керівників Рад;

5) у грудні 1919 р. на Україну були поширені «*Керівні засади з кримінального права РСФСР*», у яких були сформульовані принципи радянського кримінального права, які згодом було покладено в основу перших кримінальних кодексів Радянських республік. Зокрема, наголошувалося на *класовій природі кримінального права*, визначалися його завдання (охорона системи «соціалістичних» суспільних відносин»), давалося *визначення злочину як дії або бездіяльності*, розкривалася сутність покарання як заходу примусового впливу.

Кримінально - процесуальне право, характерні риси:

- ревтрибунали в багатьох справах не проводили попереднього слідства, до політичних «злочинців» попереднє розслідування тривало 48 год;

- ревтрибунали не були зв'язані обмеженнями стосовно способів судового розслідування, не були стиснені формальними доказами, при цьому вони, окрім декретів уряду, керувались своєю «революційною правосвідомістю»;

- народним судам надавались широкі права в стадіях попереднього слідства, народні засідателі мали однакові права із народними суддями;

- участь у процесах обвинувачення та захисту, була обов'язковою при розгляді справ про найтяжчі злочини.

Основні риси земельного та колгоспного права.

Аграрне законодавство кінця 1917 початку 1918 року надало силу закону програмним вимогам більшовицької партії з аграрних питань, ціною цієї політики для України були три голодомори - геноциди;

- на конституційному рівні закріплювалось скасування приватної власності на землю;

- у законодавстві УСРР був оформлений інститут єдиного державного земельного фонду, який перебував у безпосередньому розпорядженні органів радянської влади;

- заборонялися цивільно - правові угоди щодо землі, тільки держава, як виключний власник землі, мала право визначати їх долю;

- широко застосовувалися методи примусу щодо селянства під час створення радгоспів, артіль та комун.

Основні риси трудового права:

а) відсутність в УСРР центру регулювання трудових відносин, покладала розгляд спорів на органи радянської влади. Перші акти про працю мали популістський характер;

б) 10.12.1918 р. в РСФРР було прийнято *Кодекс законів про працю*, який містив *принципи «соціалістичної організації праці»* (загальний обов'язок працювати та право на працю; обов'язок виконувати встановлену міру праці та право на оплату праці; обов'язок дотримуватися дисципліни праці та радянських законів про працю; право на відпочинок та матеріальне забезпечення);

в) значного поширення набула *трудова мобілізація*, широко практикувалася й *мілітаризація підприємств*;

г) *натуральна оплата* стала переважаючою формою оплати праці.

Таким чином, аналіз державного ладу і правової системи УСРР у період 1917 - 1920 років свідчить, що в країні *утвердилась військово - пролетарська диктатура*, точніше - *воєнно - більшовицька партійна диктатура*, основними рисами якої були:

1) керівна роль більшовицької партії у державному будівництві, ліквідація з цією метою політичного плюралізму і, як наслідок *інтеграція більшовицької партії у владу*;

2) установа та зміцнення системи державних органів, безпосередньо пов'язаних із здійсненням функцій оборони і придушення опору класових ворогів;

3) утворення *нелегітимних надзвичайних державних органів*; *надмірна централізація управління*; формування органів командно - адміністративної системи;

4) згортання державних органів і правових норм, розрахованих на керівництво в умовах ринкових форм господарювання, з одночасним розвитком державних органів і правових норм, пов'язаних з проведенням «воєнно - комуністичних заходів в економіці»;

5) перехід до воєнних або напіввоєнних методів управління, широке використання заходів позаекономічного державно - правового примусу;

б) широке застосування суворих класових репресій, спрямованих на ліквідацію не тільки осіб, які вчинили антирадянські злочини, а й ідеологічних супротивників.

Отже, вищевикладене дає підстави стверджувати про становлення тоталітарно - репресивного режиму в Україні.

Література

а) Основна.

Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади УСРР в 1917 - 1920 рр. - К., 1956.

Білас І. Репресивно - каральна система в Україні (1917 - 1953 рр.) У двох кн. - К., 1994.

Бенько О.П. Державно - правові аспекти політичного терору в Україні (1917 - 1953 рр.). - К., 1994.

Вовк Ю. Формування та діяльність уряду радянської України у 1917 - 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. - 2010. - Вип. 51.

Головко Л.О. Право власності в Україні радянського періоду (1917 - 1992 рр.) // Часопис Київського університету права. - 2007. - № 4.

Загорський О.Б. Кримінально - процесуальна політика Української радянської влади (1917 - 1919 рр.) // Правове життя сучасної України. Матеріали міжн. наук. конф. 21-21.05.2010 р. Одеса: Фенікс, 2010.

Іванченко Р.П. Українська державність в 20 - 90-х рр. - К., 2000.

Історія держави і права України / За ред. В.Я. Тація. - Т. 2. - К.: Ін Юре, 2003.

Історія українського права / За ред. О.О. Шевченка. - К.: Олан, 2001.

Кравчук М.В. Становлення радянської влади в Україні у 1917 - 1921 рр. та її законодавче оформлення // Підприємство, господарство і право. - 2007. - № 2.

Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. Навч. посібник. - К.: Україна, 2002.

Макогон С., Ткач А., Цветков В. Розвиток радянської державності на Україні. - К., 1966.

Паньків Є.В. Воєнний комунізм та його законодавче оформлення // Актуальні проблеми правознавства. Наук. зб. ЮІ ТАНГ. - 2000. - Вип. 1.

Хрестоматія з історії держави та права України - К., 2001.

Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні: історико - правові аспекти (1917 - 1922 рр.). - К., 1998.

б) Додаткова.

Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: Джерелознавче дослідження (1917 - 1941 рр). - К., 1999.

Верстюк В.Ф. Становлення радянської влади // Історія України: нове бачення. У - 2 - х. т. - Т. 2. - К., 1995.

Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система // УІЖ. - 1999. - № 3.

Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990.

Десять заповідей: інструкція агітаторам - комуністам на Україні. - К., 1996.

Дорошкевич В. Правда про встановлення радянської влади на Україні // Сучасність. - 1991. - № 7 - 8.

Кульчицький С.В. Як вирішувалося „українське питання”. Чи була Радянська Україна у 1917 - 1922 рр. незалежною // Політика і час. - 1994. - № 9.

Кульчицький С. В. Історія Конституції УРСР. - Львів, 1956.

Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Пер. з англ. - К., 1993.

Малик Я.М. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 - березень 1918 рр.). - Львів, 1996.

Попович М.В. Утвердження комуністичного тоталітаризму / Нарис історії культури України. - К., 1999.

Чехович В., Усенко І. Положення про судоустрій Української РСР 1925 р. // Радянське право. - 1985. - № 12.

Шаповал Ю., Пристайко Б., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. - К., 1997.

Юрченко О. Українсько - російські історичні стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. - Мюнхен, 1972.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 17. Держава і право УСРР в умовах нової економічної політики (1921 - поч. 1929 рр.) 2 год.

План

- 1. Законодавче оформлення нової економічної політики.**
- 2. Юридичне оформлення входження України до складу СРСР:**
 - 2.1. союзний договір 1922 року;**
 - 2.2. український проект союзного договору 1922 року;**
 - 2.3. перша союзна Конституція 1924 року.**
- 3. Перебудова державного апарату УСРР у зв'язку з утворенням СРСР.**
- 4. Конституція УСРР 1929 року: прийняття, основні положення, значення.**

1. Законодавче оформлення нової економічної політики.

На початок 1921 року більшовики опинились перед реальною загрозою падіння свого режиму. Нагально постала потреба якнайшвидше змінити економічну політику більшовиків, яка ґрунтувалась на засадах воєнно - комуністичної доктрини.

Законодавче оформлення нової економічної політики та особливості її проведення в Україні.

1). X з'їзд РКП (б) (березень 1921 р.) - «Про заміну розверстки натуральним податком» - поклала основу для прийняття низки законодавчих актів державними органами РСФРР, продубльованих в УСРР.

2). Сесія ВУЦВК (27.03.1921 р.) - прийнято Постанову «Про заміну продовольчої розверстки продподатком».

3). Постанова Раднаркому УСРР (29.03.1921 р.) «Про натуральний податок на зернові продукти» - заздалегідь визначала розмір податку на зерно на 1921-1922 роки.

4). Постанова ВУЦВК (19.04.1922 р.) «Про відбудову та зміцнення сільського господарства України» - накреслювала програму певної допомоги селянам.

5). Декрет ВУЦВК і Раднаркому УСРР (19.05.1923 р.)

- запровадження єдиного сільськогосподарського податку;
- перехід від натурального податку до грошового.

Радянський уряд неухильно проводив у законодавстві тверду класову політику, підтримуючи бідноту.

б) *Постанова ВУЦВК (8.07.1922 р.) «Про визнання недійсними кабальних угод на хліб», Постанова «Про продовження строку для закріплення майна, відібраного комнеземами»* - схвалюючи податкове законодавство, уряд перекладав основний тягар податків на заможні верстви села.

Запровадження засад непу в промисловості України дало змогу відбудувати її в короткий строк. Так, в другому півріччі 1925 - 1926 років обсяг виробництва перевищив довоєнний рівень.

Окрім харчової у всіх інших галузях відбувався інтенсивний процес згортання приватного сектора. Розвиток приватного капіталу стримувала: а) класова політика в галузі кредитів, закупівельних і продажних цін, транспортних тарифів; б) трудового законодавства.

Важливої ваги було надано законодавчому регулюванню торгівлі, як державної і кооперативної, так і приватної.

- *Постанова ВУЦВК і уряду «Про купівлю - продаж в роздріб із розстрочкою платежу» (3.01.1923 р.)* - право купівлі селянами на пільгових умовах сільськогосподарських машин;

- *Положення Раднаркому УСРР «Про товарні біржі» (23.02.1924 р.);*

- *Постанова Раднаркому УСРР «Про фірму» (25.09.1924 р.).*

У цілому дискримінаційні заходи держави стосовно приватної торгівлі негативно вплинули на її стан. На початку 30-х років приватник був витіснений із торгівлі, за рахунок податкової політики та інших надзвичайних заходів більшовиків.

Особливості непу в Україні:

1) в українських селах неп був уведений пізніше ніж в Росії - мета - якнайдовше без істотних обмежень користуватися продовольчими ресурсами республіки;

2) введення непу в сільському господарстві України збіглося з голодом 1921 - 1922 років, що відсунув нормалізацію на селі;

3) продподаток в Україні був вищим, ніж у Росії, і стягувався примусово, нерідко за допомогою військових частин.

Таким чином, *по - перше*, неп не пішов вглиб економічних відносин; *по - друге*, не склалася найголовніша умова економічного зростання і розвитку села - можливість накопичення капіталу; *по - третє*, зі згортанням непу створювалася суворо централізована командно - адміністративна система керівництва економікою, яка ґрунтувалася на директивному плануванні, а не на економічних

заходах, по - четверте, несправив значний вплив на державний апарат і право України в 1920 - ті роки.

2. Юридичне оформлення входження України до складу СРСР:

25 грудня 1919 року більшовицький уряд України проголосив федерацію з радянською Росією. 20 грудня 1920 року підписано угоду між РСФРР і УСРР про військовий та господарський союз.

Однак компартія в обох державах була основою жорсткої централізації фактично єдиної державної системи. Але ліквідувати УСРР і відновити єдину неподільну імперію більшовики не наважилися, врахувавши досвід національного державотворення 1917 - 1920 років.

Тому виникла потреба створити нову державну систему з новою назвою.

2.1. союзний договір 1922 року.

30.12.1922 року - 86 підписами членів делегацій чотирьох республік утворено СРСР.

Компетенція СРСР:

- зовнішня політика та торгівля;
- ратифікація міжнародних договорів;
- встановлення основ організації збройних сил Союзу;
- запровадження єдиного держбюджету Союзу, встановлення монетної, грошової, кредитної та податкової систем;
- засад землевпорядження і землекористування;
- встановлення загального союзного законодавства про переселення, встановлення основ судоустрою і судочинства, а також цивільного і кримінального союзного законодавства;
- встановлення основних законів про працю;
- встановлення загальних засад народної освіти, охорони здоров'я та ін.

Верховним органом СРСР проголошувався



з'їзд Рад (1 раз в рік)



ЦВК (вищий орган влади між з'їздами; при ЦВК засновувався Верховний Суд з функціями верховного судового контролю)



Президія ЦВК (19 чоловік, вищий орган влади між сесіями ЦВК)



РНК СРСР (вищий виконавчий орган; при РНК - об'єднаний орган ДПУ)

Отже, незважаючи на те, що останній пункт договору зберігав за союзними республіками право виходу з Союзу, їх права навіть не були обмеженими, вони просто зводились нанівець. Тому поширені аж до кінця 80 - х років твердження про широкий суверенітет союзних республік є політико - правовою легендою.

Тенденція до безмежного розширення компетенції центру і звуження прав республік спостерігалось майже в усіх наступних союзних конституціях і інших законодавчих і нормативних актах. Так, уже в Конституції СРСР 1924 року договір 1922 року постав у спотвореному вигляді: замість 26 у ньому вже виявилось 72 статті, з переліку прав республік були вилучені їх права на врегулювання питань про кордони між собою, дипломатичні відносини, укладання договорів з іншими державами, встановлення внутрішніх позик і ін.

2.2. український проект союзного договору 1922 року.

Для повноти цього важливого питання доцільно розглянути український проект союзного договору, затверджений 23.05.1923 року. Ключові положення:

1) в українському проекті слова про те, що «республіки об'єднуються в одну союзну державу» були змінені на слова: «утворюють...»;

2) передбачалося розширити права *Ради національностей*, через яку повинні були проходити всі рішення верховних органів Союзу, які змінювали або скасовували ухвали ЦВК та РНК республік;

3) загальносоюзними наркоматами СРСР за українським проектом пропонувалося зробити лише три: з військових і морських справ; шляхів сполучення; пошти і телеграфу;

4) по усім питанням сумісного відання (об'єднані наркомати) окремі республіки мали право видавати свої власні законодавчі акти, які не суперечили б законодавству СРСР;

5) український проект вилучав слово «єдиний» щодо формування державного бюджету.

У цілому, запропонована Україною концепція союзного будівництва була дещо *половинчастою*: вона не виключала тенденції до того ступеня централізації, який порушує федеральні принципи. Але, як відзначає ряд дослідників, була запропонована *теоретична модель держави, яка не вписувалася у звичні федералістські закони*, була, зрештою, новим словом у державно - правовій науці.

Кардинальні для Союзу питання співвідношення централізації і децентралізації пропонувалося розв'язати демократичним, договірним шляхом.

На жаль, український проект і його творці піддалися звинуваченням в «націонал - ухильництві». Надання Союзу приймати основи законодавства СРСР і республік спочатку з певним переліком, а потім і без усяких обмежень, систематичне звуження нормотворчих прав республік і інше - все це вело до перетворення СРСР в надцентралізовану унітарну державу. «Знешкодивши» опозицію в республіках, можна було вже спокійно втілювати в життя ідею про радянську федерацію як перехідну форму до такого бажаного «соціалістичного унітаризму».

2.3. перша союзна Конституція 1924 року.

Затверджена 21 січня 1924 року Конституція СРСР формально складалася з Декларації про утворення СРСР і Союзного договору, що визначав нові взаємовідносини між радянськими республіками на принципі радянського федералізму. Слід наголосити, що зафіксоване право виходу УСРР (інших республік) із складу СРСР при наявній політичній системі і відсутності механізму його здійснення мало лише теоретичне значення.

3. Перебудова державного апарату УСРР у зв'язку з утворенням СРСР.

Перебудова державного апарату УСРР у зв'язку з утворенням СРСР.

Утворення СРСР (1922 р.) і прийняття союзної Конституції диктували необхідність перебудови державного апарату УСРР. Процес реорганізації охопив усі ланки державного механізму і знайшов своє закріплення насамперед у тестах Конституцій УСРР (1925, 1929 рр.).

Вищі органи влади.

1. *Всеукраїнський з'їзд Рад.* Компетенція: а) розгляд найважливіших питань розвитку промисловості, сільського господарства, транспорту, торгівлі, культурного будівництва; б) рішення з'їзду мали вищу юридичну силу; в) з 1926 р. з'їзд проходив один раз в два роки (до 1926 р. щорічно);

2. *Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).* Компетенція: а) вищий орган влади у період між з'їздами; б) обрання, термін повноважень, періодичність сесій з жовтня 1924 р. регулювалася Положенням про ВУЦВК. У період між сесіями

працювала Президія ВУЦВК - вищий законодавчий, виконавчий і розпорядчий орган УСРР.

3. *Рада Народних Комісарів (РНК) УСРР*. Компетенція: а) правовий статус регулювався Положенням про РНК УСРР; б) командно-адміністративна система привела до посилення виконавчої влади за рахунок законодавчої, а це надало РНК право розгляду і розв'язання найважливіших загальнодержавних питань в тому числі і прийняття нормативних актів. За Конституцією 1919 року в Україні функціонувало 16 народних комісаріатів.

З прийняттям Конституції СРСР 1924 року народні комісаріати було поділено на загальносоюзні, об'єднані і самостійні (культурні). У віданні УСРР було 6 самостійних, або культурних наркоматів - внутрішніх справ, землекористування, юстиції, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення.

У цілому, по-перше, всі зміни вели до посилення централізації в управлінні, особлива роль при цьому належала загальносоюзним наркоматам з „безроздільною” владою; по-друге, в Україні зростав бюрократичний центральний апарат державного управління; по-третє, запроваджувалася практика беззаперечного підпорядкування директивам вищих органів, формувалися елементи адміністративно-командної системи.

Місцеві органи влади. Компетенція: а) завершення адміністративно-територіальної реформи (розпочата в 1922 р., однією з головних цілей мала пошук найефективнішої системи контролю за місцевим управлінням і передбачала поступовий перехід до 3-х ступеневої системи управління: округ - район - село) стимулювало нормативні зміни у законодавчих актах про місцеві органи влади: 1925 р.: Положення про окружні з'їзди Рад і окружні виконавчі комітети, Положення про районні з'їзди Рад і виконавчі комітети, Положення про сільські ради, Положення про міські і селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; б) значну увагу партійна влада надавала розвитку сільських рад (Положення про сільські ради від 12.10.1927 р.).

У цілому місцеві Ради і виконкоми визнавалися єдиними повноважними органами державної влади на місцях.

4. Конституція УСРР 1929 року: прийняття, основні положення, значення.

Необхідність внесення значних змін до основного закону республіки - Конституції УСРР зумовлювалося наступними факторами:

1) утворенням єдиної союзної держави - СРСР, у складі якої перебувала тепер Україна;

2) продовження процесів першої кодифікації радянського права, головне місце в якій повинна була зайняти Конституція;

3) новою економічною політикою, яка хоч і в умовах поступового згортання (1929 р.) потребувала нормативного наповнення;

4) необхідністю законодавчого закріплення в Конституції, утворення Молдавської АСРР у складі УСРР та переходу республіки на триступеневу систему управління.

15 травня 1929 року XI всеукраїнський з'їзд Рад затвердив нову Конституцію УСРР, що складалася з 82 ст. і 5 розділів: 1) загальні положення; 2) про устрій Радянської влади (центральні та місцеві органи влади); 3) про виборчі права; 4) про бюджет УСРР; 5) про герб, прапор і столицю УСРР.

Характерні риси Основного Закону УСРР 1929 року:

- УСРР (ст. 1) проголошувалася соціалістичною державою робітників і селян, де вся влада належить Радам робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, тобто, державна форма у вигляді Республіки Рад, як і раніше, визнавалася як класова організація;

- принципового значення набували статті (ст. 2, 3), де визначався правовий статус УСРР, її залежність від союзного центру; у порівнянні з Конституцією 1919 року суверенні права радянської України було істотно звужено. Декларативний характер цих статей свідчив про втрату Україною державного суверенітету;

- залишилися чинними всі права і свободи трудящих проголошені Конституцією 1919 року;

- система вищих органів влади і управління залишалася такою як і в редакції Конституції 1925 року. (Найвищим органом влади визнавався Всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, ВУЦВК і Президія ВУЦВК, Раднарком УСРР як розпорядчий і виконавчий орган ВУЦВК). Слід наголосити, що всі перелічені органи влади мали законодавчі, виконавчі та

розпорядчі повноваження у межах своєї компетенції, а тому засадничий принцип демократії - поділ на гілки влади не дотримувався;

- місцеві органи влади: Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, районні та окружні з'їзди Рад та їх виконкоми;

- право України на власне законодавство і управління обумовлювалося визнанням зверхності загальносоюзних законодавчих актів.

Література

а) Основна.

Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. - К., 2000. - Т. 2.

Іванов В.М. Історія держави і права України: Підручник. - К.: МАУП, 2007.

Іванов В.М. Практикум з історії держави і права України. - К.: МАУП, 2006.

Іванченко Р.П. Українська державність в 20-90-х рр. - К., 2000.

Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник. - К.: Атіка, 2005.

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літератури, 2005.

Мироненко А.Б., Бенько А.П. Проблемы законности на этапе новой экономической политики в Украине (1921-1927 гг.). - К., 1992.

Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941 рр.) / За ред. О.М. Мироненка, І.Б. Усенка. - К., 2001.

Усенко І.Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. - Х., 1995.

Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс та ін. - К., 2003.

Чехович В.А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. - Х., 1995.

б) Додаткова.

Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: Джерелознавче дослідження (1917 - 1941 рр.). - К., 1999.

Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990.

Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Пер. з англ. - К., 1993.

Малик Я.М. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 - березень 1918 рр.). - Львів, 1996.

Попович М.В. Утвердження комуністичного тоталітаризму / Нарис історії культури України. - К., 1999.

Чехович В., Усенко І. Положення про судоустрій Української РСР 1925 р. // Радянське право. - 1985. - № 12.

Шаповал Ю., Пристайко Б., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. - К., 1997.

Юрченко О. Українсько - російські історичні стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. - Мюнхен, 1972.

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 18. Перша кодифікація права
Радянської України (1921 - 1930 роки) 2 год.**

План

1. Причини, етапи, особливості першої кодифікації законодавства УСРР.

2. Характеристика кодексів з основних галузей радянського законодавства:

2.1. унормування цивільно - правових відносин. Цивільний кодекс 1922 року;

2.2. Кодекс законів про родину, опіку, шлюб та акти громадянського стану 1925 року;

2.3. Кодекс законів про працю 1922 року;

2.4. Земельний кодекс 1922 та зміни до нього у 1927 році;

2.5. Кримінальні кодекси 1922 і 1927 років;

2.6. Адміністративний кодекс 1927 року.

1. Причини, етапи, особливості першої кодифікації законодавства УСРР.

Причини кодифікації:

по - перше, була своєрідним «матеріальним втіленням» курсу на революційну законність, наочним свідченням відмови від правового нігілізму перших революційних років;

по - друге, мала на меті зафіксувати у найбільш систематизованому вигляді правові форми нових суспільних відносин;

по - третє, була зумовлена внутрішніми потребами системи радянського законодавства, зокрема наявністю в ній суттєвих суперечностей, прогалин тощо;

по - четверте, міжнародний фактор, оскільки здійснення непу розпочалося напередодні Генуезької конференції, яка пов'язувалася з можливим вступом Радянських Республік до світового співтовариства, а це вимагало від членів «цивілізованого ставлення» до державно - правових інститутів, «європейської системи юридичних норм»

Етапи («хвилі») першої кодифікації:

1) 1921 - 1925 роки - в УСРР в основному було кодифіковано більшість галузей радянського законодавства, що відповідало завданням відбудовчого періоду і початку непу;

2) 1926 - 1927 роки - *стрімке зростання загальносоюзного законодавства, прийняття Конституції СРСР 1924 року, зміни у суспільних відносинах у зв'язку з завершенням відбудовчого періоду і взяттям курсу на індустріалізацію та колективізацію України* (Кодекс законів про сім'ю...1926 р.; адміністративний кодекс 1927 р.; нова редакція Кримінального та Кримінально - процесуального та Земельного кодексів 1927 р.);

3) 1927 - 1929 роки - *уже в умовах відмови від непу було прийнято ряд кодексів: Статут цивільного будівництва (лютий 1928 р.), Гірничий кодекс (серпень 1928 р.), Цивільно - процесуальний кодекс (вересень 1929 р.), нова редакція Положення про судоустрій (1929 р.);*

4) 1929 - 1930 роки - *логічним завершенням кодифікаційних робіт* стало видання 7 - го *Систематичного зібрання чинних законів УСРР* - одного з попередників майбутніх радянських зводів законів.

Особливості кодифікації.

- Враховуючи міжнародний фактор, але не сприймаючи «традиційну», тобто буржуазну правову форму, більшовики висунули *ідею наповнення старих форм новим змістом*: а) забезпечення пріоритету загальнодержавних інтересів; б) надання державі права у разі потреби втручатися у будь - які урегульовані законом відносини, незважаючи на « традиційні права і свободи» (наприклад, порушуючи класичний юридичний принцип «немає злочину, якщо він не передбачений законом», стаття 10 КК УСРР припускала можливість визнання певного діяння злочином за аналогією).

- Незважаючи, на зовнішню подібність з європейськими кодексами, *радянське законодавство 20 - х років міцно стояло на сторожі «інтересів диктатури пролетаріату»*. А текстуально однакові статті радянських і західно - європейських кодексів використовувалися з різною класовою метою, у діаметрально - протилежних соціальних умовах і застосовувалися судами, що стояли на принципово різних позиціях.

- *Позитивним явищем було те, що спираючись на так звані «революційні завоювання», кодифікація створювала ліберальний режим, суттєво розширювала права і свободи особистості, забезпечувала певну стабілізацію суспільства і зміни, що відбувалися із непом.*

- Базуючись на принципі єдності радянського законодавства, беручи за приклад законодавчі акти РСФРР як відправний пункт,

кодифікація враховувала деякі специфічні економічні, національні і побутові умови України. Проте, в більшості кодексів ці зміни були не значні. Так, у ЦК УСРР було всього дві дрібні відмінності, у КК УСРР 11 нових статей.

- У багатьох випадках українські юристи випереджали своїх російських колег. Так, проект Цивільно - процесуального кодексу, опублікований у 1922 р. було використано для підготовки російського кодексу. Лише в Україні було прийнято цікаві й неоднозначні акти, такі як Адміністративний кодекс та Кодекс законів про народну освіту. На Україні значно більше, ніж у Росії, просунулися спроби підготовки суцільної кодифікації, результатом яких стало видання Систематичного зібрання чинних законів УСРР.

Таким чином, *досвід першої кодифікації законодавства УСРР дає багато для сьогоднішньої правотворчої роботи. Це, насамперед, правова регламентація, процедура підготовки кодифікаційних актів, поетапність кодифікаційних робіт, вирішення техніко - юридичних і термінологічних проблем, використання деяких положень кодексів 20-х років, або ж їх проектів, які актуальні для сьогодення.*

2. Характеристика кодексів з основних галузей радянського законодавства:

2.1. унормування цивільно - правових відносин; Цивільний кодекс 1922 року.

У період 1921 - 1922 років відбувалося унормування цивільно - правових відносин - *мета*: а) закріплення за державою основних знарядь і засобів виробництва; б) в умовах непу запровадити матеріальну зацікавленість суб'єктів підприємницької діяльності і надати їм більшої самостійності.

Підсумком нормування галузі став *перший український радянський Цивільний кодекс (далі - ЦК), ухвалений ВУЦВК 16.12.1922 року, характерні риси:*

- був *рецепцією російського кодексу* і складався з 4-х частин:

1) *загальна частина* - визначалися головні засади цивільного права; суб'єкти і об'єкти галузі права; угоди; правочинність та позовна давність;

2) *речове право* - викладено норми, які регулювали право власності, забудови і застави майна. Розрізнялися державна (переважала), кооперативна та приватна власність (існувала в межах чинних законодавчих актів на момент виникнення цивільно - правових відносин);

3) *зобов'язальне право* - розглядало загальні положення, містило норми про зобов'язання, що виникали в наслідок угод купівлі - продажу, найму, підряду, позики, обміну, товариств, страхування, поручництва, доручення і довіреності, через незаконне збагачення і завдану шкоду.

4) *спадкове право* - передбачало спадкування за законом і заповітом, але в межах загальної вартості спадку до 10 тисяч золотих рублів, решта відходила державі.

Окрім ЦК УСРР, діяли й інші нормативні акти, що регулювали цивільно - правові відносини («Положення про державні промислові трести УСРР» від 4.07.1927 р.; «Про авторське право» від 6.02.1926 р.).

У цілому *цивільне право 20-х років спрямовувалось на нормативне забезпечення умов здійснення непу в напрямку регулювання взаємин між соціалістичною державою та приватним власником.*

2.2. Кодекс законів про родину, опіку, шлюб та акти громадянського стану 1925 року.

Низка *декретів 1919 року* визнавала законним лише громадянський шлюб зареєстрований у відділі загсу, скасовувалися релігійні обмеження (різна віра), дозвіл батьків, наявність посагу, станові, гільдійні обмеження. Розлучення ставало вільним, на прохання однієї із сторін.

Через громадянську війну Сімейний кодекс УСРР не встигли прийняти.

31 травня 1926 р. ВУЦВК ухвалив «*Кодекс законів про родину, опіку, подружжя і про акти громадянського стану*».

Кодекс мав п'ять розділів: 1) Родина; 2) Опіка й піклування; 3) Шлюб; 4) Зміна громадянами своїх імен та прізвищ; 5) Визначення особи безвісти відсутньою або померлою.

До кодексу ввійшли всі положення декретів, прийнятих у 1919 році. *Характерні риси Кодексу:*

1) визнавалась *обов'язковість державної реєстрації шлюбу*. Згідно ст. 106 «вчинення релігійного обряду (шлюбу) не має будь - якого правового значення та не може правити за доказ подружжя»;

2) врегульовувалися *майнові та аліментні відносини подружжя*, правовідносини між дітьми та батьками, питання опіки та піклування, порядок судового встановлення позашлюбного батьківства;

3) *шлюбний вік* - для чоловіка з 18 р., для нареченої з 16 років. Умовою ставилася незареєстрованість в іншому шлюбі та відсутність психічних захворювань;

4) процедура одруження спрощувалася до одного дня. *Майно* надбане за час подружжя, ставало *спільною власністю*, незалежно від того, на кого з подружжя воно зареєстровано;

5) подружжя зобов'язане було платити аліменти з непрацездатності один одному, якщо вона наставала до шлюбу, під час шлюбу та протягом року після шлюбу.

У 30 - ті роки до Кодексу внесено низку суттєвих змін:

- а) посилилась відповідальність за несплату аліментів;
- б) ускладнилась процедура розлучення і укладання шлюбу;
- в) були заборонені аборти і розширені права дітей та породіль;
- г) підвищений шлюбний вік для жінок.

2.3. Кодекс законів про працю 1922 року.

Перехід до непу вніс у *трудове право* суттєві зміни, які можна звести до *трьох головних положень*:

- скасування трудової повинності;
- зміна регламентації нормування праці;
- відродження договірних засад.

15 листопада 1922 року введено у дію *Кодекс законів про працю УСРР*, який став *цілковитою реценцією аналогічного російського кодексу*. Він узагальнив правотворчість держави в галузі трудових відносин і складався з 17 розділів, які містили 192 статті. *Характерні риси Кодексу*:

- перший, загальний розділ містив положення, що норми кодексу поширюються на всіх осіб, які працюють за наймом, надомників, робітників підприємств, державних, громадських, приватних і військових господарств та установ, юридичних і фізичних осіб, які наймають робочу силу;

- порядок найму і надання робочої сили;
- порядок залучання громадян до трудової повинності;
- укладання колективних договорів, трудових договорів; правила внутрішнього розпорядку, нормування праці;
- винагорода за працю, гарантії і компенсації, регулювання робочого часу і відпочинку, учнівство, праця жінок і неповнолітніх, охорона праці;

- професійні спілки;
- порядок вирішення трудових спорів і соціальне страхування;

- основними принципами трудових відносин проголошувалися добровільність угод, установлювався мінімум оплат;

- тривалість робочого дня становила 8 годин, для жінок, неповнолітніх, гірничих, конторських працівників - 6 годинний робочий день. Надурочні та наднормові години заборонялися;

- трудові спори мали вирішуватись або в примусовому, або в мировому порядку;

- соціальне страхування мало бути обов'язковим для підприємств усіх норм власності.

Із поступовим згортанням непу, *приймаються нормативно - правові акти, що змінювали трудове законодавство у бік його ужорсточення на користь держави та спрямовувалися на винищення приватного підприємництва.*

2.4. Земельний кодекс 1922 та зміни до нього у 1927 році.

У 1922 році приймається постанова ВУЦВК «Основний закон про трудове землекористування», яка повністю ввійшла в ухвалений 22 листопада 1922 року Земельний кодекс УСРР, що складався з загальних положень і 4-х частин: а) про трудове землекористування; б) про міські землі; в) про державне земельне майно; г) про землеустрій і переселення.

Ключові положення Кодексу:

- купівля, продаж, дарування, заповідання землі заборонялися, а порушники притягалися до кримінальної відповідальності з конфіскацією землі;

- землекористування передбачалося обштинне, дільничне, колективне;

- колективне земельне користування мало домінувати у вигляді артілей, товариств спільного обробітку землі, комун;

- допускалася оренда землі за умови неотримання прибутку.

Земельний кодекс зазнавав змін:

а) у вересні 1925 р. ухвалено постанову, яка внесла істотні зміни до розділу про порядок розгляду земельних справ; б) зі згортанням непу в 1927 р. Земельний кодекс змінено і прийнято в новій редакції. Зміни стосувалися наступних питань:

а) розширення прав сільських рад у галузі керівництва сільським господарством;

б) трудової оренди землі;

в) підсобної найманої праці в трудових сільських господарствах;

г) прав і обов'язків земельних громад, нагляду за їх діяльністю;

д) порядку провадження справ про землеустрій.

З початком колективізації закони і постанови «Про колективні господарства», «Загальні начала землекористування і землеустрою» розширювали права колгоспів і захищали їхні землі та майно, створювали сприятливі умови землекористування.

1 березня 1930 р. ухвалено Зразковий статут сільгоспартілі, який: 1) знищив усі межові знаки; 2) створив сукупний державний земельний фонд; 3) надав колгоспом землю у безстрокове користування.

Підсумовуючи, зазначимо, що остаточне закріплення норм соціального землекористування у вигляді одержавлення землі відбулося з прийняттям постанови РНК «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розтринькування». Нею заборонялося присадибне господарство колгоспників, за винятком кількох соток для кухонних потреб.

2.5. Кримінальні кодекси 1922 і 1927 років.

З переходом до непу радянські юристи розгорнули широку дискусію з питань революційної законності, внаслідок якої сформувалася наука і практика кримінального права.

Її результатом стали два кримінальні кодекси УСРР - 1922 і 1927 років.

Кримінальний кодекс 1922 року (далі - КК) складався із загальної та особливої частин і містив 227 статей. Уже за усталеною практикою був рецепцією КК РСФРР. Основні положення Кодексу:

- визначалися межі його дії щодо осіб і території вчинення злочинів;

- викладалися завдання КК про правовий захист держави від злочинів і суспільно небезпечних елементів шляхом застосування до винуватих покарання або інших заходів соцзахисту. За ст. 6 «злочином визнавалася будь - яка соціально - небезпечна дія або бездіяльність, що загрожує основам радянського ладу і правопорядку, встановленому робітничо - селянською владою на перехідний період»;

- особлива частина КК містила: а) кваліфікацію складів злочинів, класифікувала їх за видами; б) встановлювала санкції за конкретний злочин;

- визначалася мета покарання та інших заходів соцзахисту: а) попередження злочинності; б) позбавлення злочинця можливості чинити злочини; в) перевиховання злочинця;

- *основними злочинами* названо (КК 1922 р. встановлював 36 складів злочину, а КК 1927 р. - 47), що передбачили смертну кару!): а) державні (контрреволюція); б) проти порядку правління; в) посадові; г) порушення законів про відокремлення церкви від держави; д) господарські; е) проти, життя, здоров'я, свободи та гідності особи; є) майнові; ж) військові; з) проти народного здоров'я, громадської безпеки і порядку.

Основними мірами покарання були:

- розстріл (окрім осіб що не досягли 18 р., вагітних жінок, за строком давності (5 років і більше));
- позбавлення волі від 6 місяців до 10 років;
- примусові роботи.

*8 червня 1927 р. з утворенням СРСР і згортанням непу в УСРР приймається новий Кримінальний кодекс, який, по - перше, був точною рецепцією загальносоюзних «Основних начал кримінального законодавства СРСР і союзних республік», по - друге, увібрав в себе постанови уряду періоду 1923 - 1926 років: «Положення про військові злочини», «Положення про злочини державні». *Характерні риси Кодексу в редакції 1927 року:**

- КК у ст. 4 давав визначення поняттю *злочину*: «За суспільно небезпечну (злочинну) дію визнається кожна чинність або не чинність, що загрожує радянському ладові або має правовий порядок, що його завела влада робітників і селян на перехідний до комуністичного ладу період часу». Наголосимо, що *хибним у визначенні поняття злочину було те, що в ньому не вказувалася нормативна ознака - передбаченість діяння у законі;*

- КК 1927 р. збільшував санкції за крадіжку майна громадян, підвищував кримінальну відповідальність за групові злочини;

- закріплював можливість застосування заходів захисту до осіб, які були не винні, але визнані соціально небезпечними;

- КК 1927 р. *вперше встановлював відповідальність за недонесення про державні злочини.*

Після 1927 року норми Кодексу були доповнені 56 законними актами.

У цілому кримінальне законодавство 20-х років спрямовувалося більше на захист держави, аніж особи.

2.6. Адміністративний кодекс 1927 року.

Адміністративний кодекс (далі - АК) - розроблений і затверджений ВУЦВК 12.10.1927 р. і набув чинності з 1.02.1928 року.

Причини прийняття - накопичення великої кількості непорядкованих нормативних актів у галузі адміністративного права. Складався з 15 розділів та 528 статей. *Основні положення:* регламентував коло питань, пов'язаними з адміністративними відносинами:

а) адмінакти, заходи адмінвпливу, індивідуальні адмінзаходи, трудову повинність у період боротьби зі стихійним лихом;

б) набуття і втрата громадянства УСРР, реєстрація та облік руху населення;

в) користування державним прапором та печатками;

г) нагляд адміністративних органів за торгівлею та промисловістю;

е) порядок оскарження дій місцевих органів влади і органів влади з громадянами.

У цілому *Кодекс регулював взаємовідносини органів влади між собою, громадян та органів влади і органів влади з громадянами.*

Таким чином:

по - перше, перша кодифікація права УСРР (1922 - 1930 рр.), була покликана передусім забезпечити ефективне здійснення непу;

по - друге, у міру формування командно - адміністративної системи управління все більше домінувала тенденція до примушування як основного методу регулювання суспільних відносин, що особливо чітко виявлялося у кримінальному праві;

по - третє, законодавство України стрімко інтегрувалося в загальносоюзне законодавства, характерними рисами якого були надмірний централізм і відсутність гуманістичних начал.

Література

а) Основна.

Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) - К., 1961.

Будзилович І., Юрченко А. Перший Земельний кодекс України та проблеми сучасного земельного законодавства України // Право України. - 1998. - № 2.

Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. - К., 2000. - Т. 2.

Іванов В.М. Історія держави і права України: Підручник. - К.: МАУП, 2007.

Іванов В.М. Практикум з історії держави і права України. - К.: МАУП, 2006.

Іванченко Р.П. Українська державність в 20-90-х рр. - К., 2000.

Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник. - К.: Атіка, 2005.

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літератури, 2005.

Історія українського права / За ред. О.О.Шевченка. - К.:Олан, 2001.

Калаур І.Р. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: у 2-х т. / Укладачі Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін. / За ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. - К.: Правова єдність, 2009.

Музиченко П. Історія держави і права України: Підручник. - К., 2009.

Мокін І.С. Кодифікація українського права в період непу // Правове життя сучасної України. Мат-ли міжн. наук. конф. 21-22.05.2010. - О.: Фенікс, 2010.

Рябошапко Л.І. Законодавство про освіту в Україні у 20-ті рр. // Вісн. Львів. ун-ту. - Серія юридична. - Львів, 1994. - Вип. 31.

Рябошапко Л.І. Перший кодекс законів про народну освіту України // Право України. - 1992. - № 9.

Тимко И.Б. Первая кодификация законодательства УССР. - К., 1989.

Усенко И.Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР. - К., 1989.

Усенко І.Б. Перший цивільний кодекс УРСР // Радянське право. - 1987. - № 12.

Чехович В.А. Перша кодифікація радянського законодавства / Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К.: Довіра: Генеза, 1996.

б) Додаткова.

Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1954. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. - К., 1994.

Бенько О.П. Державно - правові аспекти політичного терору в Україні (1917-1953 рр.). - К., 1996.

Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький В.С. Сталінізм на Україні. - К., 1991.

Кульчицький С.В. Комунізм на Україні: перше десятиріччя (1918-1928 рр.). - К., 1996.

Пігач Я.М. Сімейно-шлюбне законодавство на Україні після революції // Радянське право. - 1990. - № 7.

Шимко І.Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. - Харків, 1995.

Чехович В. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. - Харків, 1995.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 19. Державно - правове становище України в роки Другої світової війни (1939 - 1945 роки) 2 год.

План

1. Правове оформлення входження західноукраїнських земель до складу УРСР.

2. Реорганізація державного механізму УРСР в роки радянсько - німецької війни.

3. Право УРСР в роки Другої світової війни:

3.1. адміністративне право;

3.2. цивільне право;

3.3. сімейне право;

3.4. трудове право;

3.5. земельне право, колгоспне законодавство;

3.6. кримінальне право;

3.7. процесуальне право.

1. Правове оформлення входження західноукраїнських земель до складу УРСР.

Таємний протокол «пакту Молотова - Ріббентропа» (23.08.1939 р.) про розмежування сфер впливу в Східній Європі, розв'язав руки обом диктаторам. Після нападу Гітлера на Польщу 01.09.1939 р. підрозділи Червоної армії 17 вересня 1939 р. окупували Галичину і Волинь.

22.10.1939 р. - під радянським контролем проведено вибори до Народних Зборів Західної України, які 26.10.1939 р. проголосили встановлення радянської влади і звернулися до Верховних Рад (далі ВР) УРСР та СРСР з проханням прийняти Волинь і Галичину до складу цих держав.

01.11.1939 р. - Верховна Рада СРСР, а 15.11.1939 р. - ВР УРСР задовольнили це прохання.

| <i>Галичина</i> | <i>Волинь</i> |
|---|---------------------------------|
| Львівська, Тернопільська, Станіславська, Дрогобицька області. | Рівненська і Волинська області. |

Після війни, 16 серпня 1945 р. СРСР та УРСР уклали з Польщею угоду про кордон - поляки визнавали законною належність Волині і Галичини Україні.

28.06.1940 р. - Північну Буковину та Південну Бессарабію зайняла Червона Армія, а румунська адміністрація добровільно залишила їх. 2.08.1940 р. - ВР указом оформила входження їх до СРСР і передала до складу УРСР. 07.08.1940 р. - ВР УРСР прийняла їх до складу і утворила на цих землях Чернівецьку та Аккерманську (згодом Ізмаїльську) області. Після війни, 10.02.1947 року радянсько - румунською угодою Румунія юридично підтвердила визнання цих земель за УРСР.

26.11.1944 р. - Перший з'їзд народних комітетів Закарпаття ухвалив «Маніфест про возз'єднання з УРСР». Тут утворено Закарпатську область.

29.06.1945 р. - Чехословаччина та СРСР підписали угоду про визнання законності входження до УРСР.

Отже, наприкінці 30-х на початку 40-х років було здійснено етнічне возз'єднання і західноукраїнські землі формально увійшли до складу УРСР, фактично ж на практиці відбулася інкорпорація цих територій, тобто їх «входження» до складу СРСР. Це возз'єднання було легітимним, юридично законним шляхом оформлене і закріплене міждержавними угодами.

2. Реорганізація державного механізму УРСР в роки радянсько - німецької війни.

Нормативною базою змін державного устрою для керівництва УРСР стали: закони, постанови, укази та рішення СРСР, зокрема, *Постанова «Про введення воєнного стану в країні», Директиви уряду «Про перехід народного господарства на воєнний лад», а також «Звернення до українського народу» ВР, РНК, і ЦК КП(б)У.* Характерні риси:

- в умовах війни діяли конституційні, спеціальні та надзвичайні органи влади;

- державний механізм підпорядковано фронту, воєнним потребам;

- в УРСР введено воєнний стан, а в прифронтовій зоні стан облоги, що привело до розширення правових повноважень військової влади;

- змінилися напрями діяльності й організації системи місцевих рад України, зросла роль виконавчо - розпорядчих органів;

- вся влада в державі зосередилася в руках *Державного комітету оборони (далі - ДКО)*, а на місцях - у республіканських,

областях - місцевих комітетах оборони на чолі з партійними і військовими керівниками:

1) рішення і розпорядження ДКО були зобов'язані безумовно виконувати всі громадяни, радянські, військові і господарські органи, партійні та громадянські організації;

2) поєднання членами ДКО керівних посад в партійних і радянських органах ще більше посилювало зрощення партійного та державного апарату на всіх рівнях.

Зазнали структурних змін і система радянських конституційних органів влади та управління, зокрема:

1) республіканські зміни були точною комісією загальносоюзних;

2) формальна сесійна робота Рад усіх рівнів була майже припинена, діяли тільки Президії;

3) не було розмежовано повноваження ДКО і Раднаркому, функції останнього часто зводилися до напрацювання постанов, що забезпечували виконання рішень ДКО;

4) істотно розширено права наркомів СРСР та УРСР.

Органи спеціального призначення - виконували окремі функції органів державної влади з надзвичайними повноваженнями:

а) 26.06.1941 р. - рішенням ЦК і уряду утворено республіканську комісію з евакуації; 18.08.1941 р. - за рішенням Ради з евакуації, утвореної при Раднаркомі СРСР, була створена оперативна група з керівництва евакуацією промислових підприємств Лівобережної України;

б) листопад 1941 р. - при військових радах фронтів і армій були створені оперативні групи з функціями органів державного управління і широкими повноваженнями з організації тилового забезпечення армії.

Військовими органами влади стали *Ставка верховного командування, військові ради фронтів, Український штаб партизанського руху (УШПР)*.

ДКО видав закони про організацію надзвичайних органів влади, про створення воєнної прокуратури, про об'єднання міліції і служби безпеки в єдиний НКВС, про створення батальйонів з винищення шпигунів і сіячів паніки.

Міліцію переведено на казарменний стан, залучено до оборонних боїв, до боротьби з бандитизмом і вилучення зброї у населення.

З визволенням території України одним з найважливіших питань стало відновлення радянської влади в Україні, всього державно - правового механізму від вищого республіканського рівня до місцевого.

Верховна Рада УРСР та її Президія багато уваги приділяли вдосконаленню державного апарату УРСР, зокрема найвищих органів державного управління, що виявилось в утворенні нових наркоматів, комітетів і управлінь:

- виходячи з зовнішньополітичних міркувань, згідно з законом (10 сесія ВР СРСР), союзні республіки отримали право утворювати союзно - республіканські наркомати закордонних справ (5.02.1944 р. на чолі з О. Корнійчуком) та оборони (на чолі з генерал - лейтенантом В. Герасименком);

- 15.08.1943 р. - утворено республіканський наркомат житлово - цивільного будівництва, 15.12.1943 р. - Управління у справах архітектури при Раднаркомі, а у квітні 1945 р. - Управління у справах сільського і колгоспного будівництва;

- 1 червня 1945 року відновили свою роботу майже в повному обсязі всі місцеві Ради УРСР: 24 обласних, 253 міських, 824 районних, 16003 сільських та 453 селищних Ради депутатів трудящих. До кінця війни *характерною рисою у взаєминах між місцевими органами влади та надзвичайними і військовими органами* була їх взаємодія при певному пріоритеті останніх. Тенденція централізації управління, підвищення ролі виконавчо - розпорядчих, вузько колегіальних органів, окремих посадових осіб зберігалась до кінця війни;

- до кінця війни не було можливості дотримуватись встановленої Конституцією УРСР 1937 року періодичності скликання сесій місцевих Рад;

- збереглася практика прийняття спільних постанов партійних та радянських органів з найважливіших питань життя республіки.

Таким чином:

по - перше, всебічна перебудова держави і права України згідно з умовами воєнного стану здійснювалась у річищі спільних воєнно - політичних заходів СРСР;

по - друге, у цілому склався нормативно - правовий простір з різними засобами стимулювання та примусу людей до воєнно - бойової та трудової діяльності;

по - третє, доктринальні пріоритети - комунізм, класова солідарність і інші відійшли на другий план як неефективні. У масовому ідеологічному потоці посилювалося звучання національних, громадських, суспільних і державних мотивів;

по - четверте, важливими політичними підсумками закінчення війни для України стало міжнародне визнання УРСР як фундатора ООН, воз'єднання всіх українських етнічних земель у складі єдиної держави.

3. Право УРСР в роки Другої світової війни.

У період війни продовжували діяти норми кодифікованого у 20-х роках права. Зміни і доповнення у відповідні галузі вносилися розпорядженнями та постановами РНК, директивами, рішеннями, указами, наказами, роз'ясненнями та деклараціями Ставки, ДКО, ВР. Діяли також і нормативні акти республіканського значення.

3.1. Для адміністративного права в цілому було властиве:

- розповсюдження влади надзвичайних (військових) органів;
- розширення предмета правового регулювання;
- підвищення санкцій за невиконання розпоряджень;
- норми адміністративного законодавства мали репресивний, конфіскаційний характер (зокрема, депортація в Сибір західних українців, кримських татар у Середню Азію);
- до воєнного стану долучався стан облоги та стан прифронтової смуги.

3.2. цивільне право:

1) на окупованій території УРСР продовжувало діяти радянське законодавство;

2) велике значення надавалося питанням, пов'язаним із майновими правовідносинами державних господарських органів;

3) норми цивільного права продовжували захищати державну власність, охороняли інститут соціалістичної власності, в побудову якого умови війни не внесли нічого суттєвого;

4) війна поставила на порядок денний питання захисту права особистої власності. Спори про повернення майна стали однією з основних категорій цивільних справ у судах, (Директивний лист Раднаркому УРСР від 20.08.1943 р.; Постанова Пленуму Верховного Суду від 07.10.1943 р.);

5) було внесено зміни у цивільне законодавство, яке стосувалося як майнових, так і не майнових прав громадян. Так, сім'ям

військовослужбовців були надані широкі пільги щодо державного житла;

б) внесено зміни до цивільно - правового інституту позовної давності. Йдеться, зокрема, про припинення перебігу строків давності через обставини воєнного часу;

7) Указом Президії ВР СРСР від 15.03.1945 р. було змінено *спадкове право*. По - *перше*, розширилося коло осіб - спадкоємців за законом - діти (усиновлені), дружина і непрацездатні батьки померлого, а також інші непрацездатні, які перебували на утриманні спадкодавця не менш як один рік до його смерті. По - *друге*, значно розширилися права спадкодавця. По - *третє*, законодавець зобов'язав спадкодавця зберігати за непрацездатним його гарантовану частку.

3.3. У сімейному праві радянський законодавець рядом указів та постанов:

а) збільшив матеріальну допомогу вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям (Указ Президії ВР СРСР від 08.07.1944 р.);

б) посилив охорону дитинства і материнства, встановивши почесне звання «Мати - героїня»;

в) спрямував адміністративні органи на боротьбу з дитячою бездоглядністю та безпритульністю (Постанова Раднаркому УРСР від 15.02. 1942 р. «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків», Постанова Раднаркому СРСР від 15.06.1943 р. «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і хуліганством» та ін.);

г) встановив порядок усиновлення (Указ Президії ВР УРСР від 24.09.1943 р. «Про зміну ст. 44 Кодексів законів про сім'ю.....»);

д) ускладнено процедуру розірвання шлюбу.

3.4. трудове право.

Надзвичайні умови воєнного часу призвело до змін і в *трудовавому праві*, зокрема, необхідності вдатися до *трудових мобілізацій і трудової повинності*:

- залучати громадян до трудової повинності дозволялося на строк до двох місяців (чол. - від 16 до 55 років, жін. - від 16 до 50 років);

- союзне законодавство дозволяло встановлювати обов'язкові понаднормові роботи - до 3 годин у день;

- скасовувались чергові та додаткові відпустки;

- певне місце серед форм залучення до праці зберігав і трудовий договір. В Україні була поширена робота колгоспників на підприємствах за договорами, укладеними з колгоспами;

- постановами Раднаркому УРСР врегульовувалося питання працевлаштування інвалідів війни.

3.5. земельне право, колгоспне законодавство. Характерні риси:

а) під час війни *основним законом колгоспного життя* формально залишався *Статут сільгоспартілі 1935 року*;

б) нормативного затвердження набуло подальше зближення колгоспної власності з державною;

в) були ухвалені нові державні норми та збільшено обов'язковий мінімум трудоднів (до 120 - 150 трудоднів на рік; для дорослого та не менше 50 трудоднів на рік для підлітка);

г) багато уваги приділялося організаційно - господарському зміцненню колгоспів, пошуків нових форм і методів підвищення продуктивності колгоспного виробництва;

д) законодавство воєнного часу встановило нові підстави обов'язкової праці в колгоспі - поширювався на осіб, мобілізованих на сільськогосподарські роботи з працездатного населення міст;

е) воєнний час викликав певні порушення системи державних актів щодо користування землею. Наркомзему УРСР було запропоновано не пізніше 1 червня 1945 року відновити зовнішні межі усіх колгоспів та присадибних земель колгоспників, відновити в 1946 році державні акти на вічне користування землею колгоспами.

3.6. кримінальне право.

Радянське *кримінальне право* часів війни стало особливо *репресивним щодо захисту держави*. При цьому *ігнорувались елементарні права громадян, істотно звужувався правовий простір для їх захисту*.

Посилення кримінальних репресій відбувалося на таких основних напрямках суспільних відносин:

1) вносилися корективи до трудового законодавства. До кримінальної відповідальності притягалися особи, які не бажали працювати по 11 годин на добу, без відпусток, з низьким рівнем зарплати тощо;

2) кримінально - правовими санкціями держава змушувала селян непосильно працювати в колгоспах, забезпечуючи фронт сільськогосподарською продукцією;

3) значно посилювалася відповідальність за посягання на державну, суспільну власність, трофейне та будь-яке безгосподарне майно;

4) з'явилися нові склади злочинів, обумовлені особливими умовами воєнного часу.

Чинні на території УРСР нормативно - правові акти кримінального характеру (1941 - 1945 роки):

- 6.07.1941 року - Указ Президії ВР СРСР про покарання за розповсюдження неправдивих чуток, що могли би викликати суспільні заворушення (3 - 5 років тюрми);

- 26.07.1941 року - Постанова ВР СРСР про запровадження кримінальної відповідальності за самовільне залишення робочого місця на підприємствах оборонної промисловості (5 - 8 років ув'язнення);

- 13.02.1942 року - кримінальна відповідальність за ухилення від мобілізації для роботи на промислових підприємствах чи на будівництві;

- 25.06.1943 р. - Указ Президії ВР СРСР про посилення відповідальності за розкрадання паливно - мастильних матеріалів (від 5 - до 8 років);

- 25.11.1943 року - кримінальна відповідальність за розголошення державної таємниці за втрату документів, що містять державну таємницю (до 10 років);

- 19.04.1943 року - для німецьких окупантів, що вчинили злочини на території СРСР, а також зрадників Батьківщини запроваджувалася смертна кара через повішення або каторжні роботи (від 5 - до 20 років).

Таким чином, з одного боку, кримінальне законодавство в цілому виконало своє завдання із забезпечення обороноздатності радянської держави, підтримання належного порядку, з іншого боку, його репресивний характер і звинувачувальний напрям призвели до того, що в каральні жорна судового механізму потрапило чимало заляканих, дезорганізованих людей, на яких тягарем лягло тавро «ворога народу».

3.7. процесуальне право.

Характерні особливості попереднього слідства та судочинства у воєнний час:

1) скорочені строки досудових дій;

2) швидкість судового розгляду справи:

- судові справи в трибуналах розглядалися без участі народних засідателів, здебільшого за відсутності прокурора, адвоката;

- особиста участь свідка у судовому засіданні вважалась необов'язковою;

- вироки військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали і могли бути скасовані тільки в порядку нагляду;

- процесуальне законодавство лише формально забезпечувало повне, всебічне і об'єктивне дослідження всіх обставин справи, правильне їх вирішення по суті, охорону прав учасників процесу;

3) цивільне процесуальне законодавство та практика цивільного судочинства майже не зазнали змін.

У цілому законодавчі та нормативні акти процесуального характеру за умов війни були спрямовані на захист радянської держави, її правової системи ціною звуження захисту прав підозрюваного та підсудного, часто шляхом порушення захисту. Окрім цього в роки війни активно діяв позасудовий репресивний апарат, зокрема, спеціальні наради НКВС.

Література

а) Основна.

Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. - К., 2000. - Т. 2.

Іванов В.М. Історія держави і права України: Підручник. - К.: МАУП, 2007.

Іванов В.М. Практикум з історії держави і права України. - К.: МАУП, 2006.

Іванченко Р.П. Українська державність в 20-90-х рр. - К., 2000.

Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник. - К.: Атіка, 2005.

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літератури, 2005.

Зайцев Л. Спроби відновлення Української держави (теорія і практика 1941-1945 рр.) // Вісник Академії правових наук України. - Х, 1996. - Вип. 5.

Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й., Глубіш М.І. Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939-1945 рр.). - Дрогобич, 1995.

Лісна І.С. Становлення радянської влади на західноукраїнських землях // Радянське право. - 1989. - № 8.

Рекотов П. Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні 1941 - 1944 рр. (історико-правові аспекти) // Право України. - 1997. - № 5.

Шандар В. Приєднання Карпатської України до Української РСР // Розбудова держави. - 1995. - № 7, 8.

б) Додаткова.

Балух В.О. Деякі питання радянського будівництва в західних областях УРСР у 1944-1945 рр. // УІЖ. - 1983. - № 4.

Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1954. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. - К., 1994.

Бенько О.П. Державно - правові аспекти політичного терору в Україні (1917-1953 рр.). - К., 1996.

Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. - Ужгород, 1993.

Косик В. Україна і Німеччина в другій світовій війні. - Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Док. и материалы: В 3-х т. - К., 1985.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 20. Становлення Української державності в умовах національно-визвольного руху 30 - 50 років ХХ ст. 2 год.

План

1. Створення Карпатської України та проголошення її незалежності.

1.1. конституційне закріплення автономного статусу Підкарпатської України.

1.2. уконституювання незалежної Карпатської України.

2. Державотворча діяльність ОУН, УПА.

2.1. законопроекти Комісії державного планування ОУН.

2.2. проголошення ОУН (б) Акта відновлення Української держави.

2.3. державотворча діяльність УПА. «Повстанські республіки».

3. Українська Головна Визвольна рада (УГВР) - координуючий центр боротьби за державну самостійність України.

1. Створення Карпатської України та проголошення її незалежності.

1.1. конституційне закріплення автономного статусу Підкарпатської України.

Після проголошення державної незалежності в Україні спостерігається поступова інституалізація нового, україноцентричного погляду на історію держави і права України, а увага науковців закономірно зосереджується на вузлових, кардинальних проблемах українського державо та право творення, а особливо тих, які тривалий період фальсифікувалися, або замовчувалися.

У період, коли в УСРР розгорталося будівництво комуністичного майбутнього на західноукраїнських землях політична ситуація була кардинально іншою. Ці землі і надалі були розчленовані: Польща володіла Східною Галичиною та Західною Буковиною, Румунія - Північною Буковиною, Чехословаччина - Закарпаттям.

За Сен-жерменським договором ((10 вересня 1919 р.), ним Антанта ввела Закарпаття до складу Чехословаччини) передбачалося: а) регіональна автономія для цієї території, яка й була закріплена у першій Конституції Чехословаччини (20 лютого 1920 р.);

б) створення у краї окремого сейму, губернатора, місцевого самоврядування; в) право на рідну мову, школу та ін.

Упродовж 20-30 - х років національні та соціальні протиріччя у Чехословаччині загострювались, що змусило керівництво держави заговорити про федерацію і перегляд політики стосовно національних меншин.

29 травня 1938 року спираючись на міжнародно-правові акти Русинська-українська Народна рада висунула перед урядовими колами вимогу автономії.

Політична криза ЧСР, територіальні претензії сусідніх держав, Мюнхенська угода (30 вересня 1938 р.), з одного боку привели до територіального розчленування Чехословаччини, а з іншого – піднесли українське питання до міжнародного рівня.

Основними віхами до автономного статусу Закарпаття були:

- 10 жовтня 1938 р. - проголошення ЧСР федерацією трьох народів: чехів, словаків і українців;

- 11 жовтня 1938 р. - офіційне рішення про надання автономії і визнання автономного уряду Підкарпатської Русі;

- сформовано автономний український уряд на чолі з лідером русофілів А. Бродієм;

- вересень 1938 р. - утворено військову організацію - «Карпатську Січ»;

- 26 жовтня 1938 р. - новим прем'єр-міністром став А. Волошин, українська спрямованість діяльності якого знайшла широку підтримку в краї, Галичині, зарубіжній еміграції. 30 грудня 1938 р. уряд затвердив нову назву автономії - *Карпатська Україна*. *Першочерговими кроками автономного уряду* були: розв'язання земельного питання; розвиток хліборобства і виноградарства; лісорозробки та добуток солі; електрифікація, розвиток шляхів сполучення, зв'язку, освіти.

- 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму Карпатської України, на яких беззаперечну перемогу отримало Українське національне об'єднання (УНО). Цим було підтверджено правильність політичного курсу автономного українського уряду в багатонаціональному Закарпатті.

1.2. уконституювання незалежної Карпатської України.

2 листопада 1938 р. за рішенням Віденського арбітражу Підкарпатська Русь мала поступитися Угорщині Ужгородом, Береговим, Мукачевим та прилеглими до них районами (12,4 тис кв

км території, 1 млн 100 тис осіб). Гітлер прагнув перетворити Угорщину на свого сателіта, тож передача частини Закарпаття було своєрідним авансом майбутньому союзникові Німеччини.

6 березня 1939 р. А. Гітлер прийняв рішення ліквідувати Чехословаччину як державу, окупувавши Богемію та Моравію, і дозволив незалежність Словаччині, а Угорщині - окупувати Карпатську Україну.

15 березня 1939 р. Сейм Карпатської України проголосив повну державну незалежність та прийняв попередньо підготовлений проект Конституції Карпатської України - як її основний закон:

- 1) Конституція визначила форму державного правління - як республіку у вигляді президентсько-парламентської її форми;
- 2) державною мовою визнавалась українська;
- 3) затверджено державний герб;
- 4) синьо-жовтий прапор;
- 5) державний гімн - «Ще не вмерла Україна».

Незважаючи на окупацію цієї території Угорщиною, абсолютна більшість держав світу, СРСР, на офіційному рівні окупації не визнали. Отже, Карпатська Україна де-юре продовжувала перебувати у складі Чехословаччини, а де-факто з березня 1939 р. до кінця жовтня 1944 р. залишалася складовою частиною Угорщини.

Отже відсутність підтримки міжнародної спільноти, невизнання політичного статусу, відкрита неприязнь до незалежності з боку СРСР (як небезпечного вогнища українського самостійництва), були ключовими факторами поразки Карпатської України. Водночас, нетривке існування державності Карпатської України продемонструвало віковичну жагу українців жити у своїй незалежній державі.

2. Державотворча діяльність ОУН, УПА.

2.1. законопроекти Комісії державного планування ОУН.

Український націоналістичний рух, що організаційно оформився у 1929 р., розвивався відповідно до політики Польщі щодо потужної української меншини (за переписом 1937 р на території Східної Галичини та Західної Волині з 8,9 млн. осіб, українці становили 5,6 млн., поляки 2,2 млн. чол.). Так в агітаційно-пропагандистській брошурі Крайової Екзекутиви ОУН «Як і за що ми боремося з поляками», виданій на початку 1931 року, досліджувалися причини важкого становища українців у Польщі, зазначалося: «Українська нація бореться з поляками за право бути паном на рідній землі та по

своїй волі розпоряджатися собою у власній Українській Державі, бо тільки у власній державі український народ зможе свobodно розвиватися та поліпшити свою долю, а саодиноким способом визволитися є українська національна революція і далі, до боротьби проти Польщі повинно українське громадянство уживати всіх способів, якими тільки розпоряджає. Кожний вияв польського гніту мусимо відповісти подiбною відплатою».

З iншого боку, права українців (як і iнших нацменшин) на автономiю у складі Польської держави постійно обмежувались до цiлковитого їх скасування у 1935 році. Нова «федералiстична» програма пiлсудчикiв, вiдома в 20-30-х роках як доктрина польського прометеїзму, полягала в державній асимiляції національних меншин. Прихiд до влади у 1926 році Ю. Пiлсудського, який виношував плани вiдновлення Польщі, вiд моря до моря, поклав край усiм розмовам про «державний суверенiтет», органи самоврядування та участi народних мас в управлiннi державою.

У подальшому правлячі польські кола вiрiшили взагалі позбавити мешканцiв Захiдної України і сам регион будь-якого правового статусу. Квiтнева 1935 р. Конституція Польщі скасувала закон про воєводську автономiю, перетворивши Схiдну Галичину і Захiдну Волинь на звичайні польські провiнції, а українцiв - на громадян чужої їм держави.

Прагнучи захистити зафіксовані в польському законодавстві життєві iнтереси і права українцiв, ОУН, окрiм пропагандивної тактики почала вдаватися і до саботажу та терору щодо влади, намагаючись «згiдно оунiвської концепції перманентної (постiйної) революції» стимулювати в українському суспiльстві стан «постiйного революційного бродiння», «пiдтримати і розвинути постiйний дух протесту проти властей». На це і були спрямовані на початку 30-х рокiв сотні актiв саботажу, десятки експропріацій державних фондiв, понад 60 замахiв та вбивств. Саме цей один iз багатьох напрямiв дiяльностi українських націоналiстiв, використовують, щоб змалювати ОУН як силу терористично - екстремiського характеру.

Таким чином:

1) незважаючи на постiйні коливання офiційного курсу польського уряду в українському питанні, на всіх етапах стратегiчна мета (асимiляція українцiв) фактично не змiнювались. Пiд тиском зовнiшніх і внутрiшніх обставин, модифікаціям та видозмінам

піддавалася лише тактична лінія, що суттєво впливало на темпи, засоби і методи досягнення поставленої мети;

2) Польща, шляхом завальної політики, грубо порушила ряд юридичних міжнародних і польських законодавчих актів, у першу чергу Ризький мирний договір (12.10.1920 р.), конституції Польщі (17.03.1921 р. і 23.04.1935 р.), закон про воєводську автономію (26.09.1922 р.), Постанову Ради послів країн Антанти (14.03.1923 р.), які регулювали правовий статус українців, це дає підстави робити висновок, що польська влада на ЗУЗ була цілком не легітимною, оскільки насильно приєднала їх до свого складу і вела асиміляційну, окупаційну політику стосовно корінного українського етносу, грубо порушуючи взяті на себе, насамперед, міжнародні зобов'язання. Тому для західних українців польське законодавство було не обов'язковим до виконання і дотримання;

3) польська колоніальна політика одержала активну протидію з боку організованого українського націоналістичного руху, який репрезентувала все більш набираючи вагу в західно - українському політикумі - Організація Українських Націоналістів (ОУН);

4) виступивши на захист порушених прав українців Польщі, діяльність українських націоналістів мала відплатний характер - на екстремізм польської влади вони відповідали терористичними актами, саботажами, експропріацією державних фондів та ін. Враховуючи бездержавний статус української нації, її цілеспрямовану асиміляцію, терор ОУН набуває, з точки зору міжнародного права, іншого правового виміру (терор поневоленої нації – авт.). Українські націоналісти вдавалися до цього засобу боротьби винятково для захисту прав свого народу, боронячи інтереси і прагнення поневоленої нації, в основному, на її етнічній території;

5) з юридичного погляду ОУН не може вважатися терористичною організацією чи диверсійно - підіривною ланкою іноземних спецслужб, оскільки репрезентувала самозахисні прагнення українського народу від терору офіційної польської влади. Засоби терору застосовувалися як відплатні та єдино можливі в цих умовах. Це був національно-визвольний рух українства, де український націоналістичний рух, був одним із ключових та динамічних (особливо з к. 30-х рр. ХХ ст.) його складових.

Готуючись до відновлення державного життя в середині 1939 року, Провід українських націоналістів (далі - ПУН) прийняв рішення

про створення *Комісії державного планування (КДП)*, (слід відзначити, що ОУН (б) створила свою «Державну комісію ОУН» на чолі з В. Горбовим, яка займалася підбором кандидатів на посади у майбутній адміністрації України, що мала постати після вигнання більшовиків), а оскільки ОУН була нелегальною підпільною організацією, то формально Комісія діяла при Українському національному об'єднанні (УНО - Легальна громадська установа, створена 1933 р. З 1939 р. підпадає під вплив ОУН, визнавши головними засадами діяльності ідеологію українського націоналізму). За словами, одного з чільних представників ПУН - ОУН Д. Андріївського, Комісія мала опрацювати спектр проблем в економічній, громадській й культурній сферах життя, виходячи із потреб всієї України. В структурі КДП функціонувало 15 комісій: шкільна, господарська, використання природних копалин, фінансів, сільськогосподарська, промисловості і торгівлі, кооперативного руху. У комісії входили наукові кадри колишніх вищих українських шкіл, що діяли перед війною на території Чехословаччини: Української господарської академії, Вищого педагогічного інституту.

Для висилки в Україну готувалися похідні мобільні групи обох ОУН, які за сприятливих обставин мали б виступити з готовими проектами державотворення в усіх без винятку ділянках суспільно-політичного життя. Саме так визріла ідея написання Конституції - основного державного документа, без існування якого неможливо було б структурувати й організувати державне життя.

Проект Конституції України був розроблений М. Сціборським у 1940 році, і саме цей проект задав тон роботі комісії, яка підготувала низку документів про принципи і форми організації окремих ділянок життя в Україні після повалення комуно-радянського режиму.

У передмові «Проекту Основних Законів (Конституції) Української Держави», наголошується на основному її завданні - визначенні конституційних засадах державного устрою України.

Стаття 1 визначила Україну як суверенну, автономну, тоталітарну, професійно-станову державу, устрій якої будується на засадах націократії, тобто влади нації в державі, що спирається на організованій і солідарній співпраці всіх соціально-корисних верств. Наголосимо, що основними засадами націократії були: національна солідарність, надкласовість і протипартійність.

Вся повнота влади в Українській Державі належала українській нації, яка здійснює цю владу через Голову держави - Вождя нації, який уособлює її суверенітет і єдність.

Розділ третій проекту Конституції визначає умови обрання і повноваження Голови держави. Головою держави міг бути кожен громадянин українського походження, якому виповнилося 35 років.

Зазначимо, що вождя нації, який призначався довічно, мав обрати Великий Збір нації, що скликався для цієї мети у складі Державного сейму та Верховної Ради Національної Праці.

Фактично в руках Голови держави, зосереджувалася вся повнота верховної влади. Серед його основних повноважень слід назвати наступні:

- контроль над роботою законодавчих, виконавчих і судових органів держави;
- скликання, відкриття та розпуск Державного Сейму та Верховної Ради Національної Праці;
- призначення й звільнення членів Державного уряду;
- керівництво збройними силами держави;
- право оголошувати війну й заключати мир.

На урочистому засіданні Великого Збору Нації, Голова держави складав присягу: «Перед Господом Богом, Україною і власним сумлінням обіцяю і клянуся виконувати обов'язки Голови Держави й Вождя Нації совісно й найкраще як я їх розумію, дбати про добро і славу української держави та берегти її закони. В тому власноручно підписуюся».

Законодавчим органом, згідно Проекту Конституції був Державний Сейм, що формувався на засадах представництва всіх суспільних верств українського народу.

Вибори послів мали відбуватися на засадах загального, рівного, безпосереднього й таємного голосування. Послами Державного Сейму могли бути громадяни України, яким виповнилося 25 років. Посли обиралися на 3 роки, мали право особистої недоторканості і були відповідальними перед Сеймом і Головою держави. Для вивчення і підготовки законодавчих актів Державний сейм створював фахові комісії з окремих питань державного управління.

Як вищий орган держави, Державний Сейм наділявся наступними повноваженнями:

- ухвалення проекту закону про державний бюджет;

- ухвалення проектів законів про податки, публічні оплати, державні позики, законів про міжнародні торгівельні й митні умови;
- ухвалення проектів законів про економічний розвиток країни;
- нагляд за економічним розвитком держави через Контрольну Комісію.

Усі ухвали Державного Сейму ставали законами тільки після їх затвердження Головою держави. Наголосимо, що Сейм не мав права висловити недовір'я державним секретарям, а лише 2/3 голосами своїх членів міг висловити критичні зауваження, що надсилалися на розгляд Главі держави. Зауважмо, що раз відхилений Головою держави проект закону Державний Сейм уже не мав права розглядати. Водночас, проект Конституції не визначав кількісного складу і внутрішньої організації роботи Державного Сейму.

Розділ п'ятий Проекту Конституції присвячений Державному уряду, що мав назву - Збір Державних Секретарів. Слід ще раз наголосити, що верховна виконавча влада зосереджувалася в руках Голови держави, який здійснював її через уряд. Державні секретарі призначалися, відповідали за свою діяльність і звільнялися виключно Головою держави. Для допомоги у виконанні своїх функцій Голова держави призначав з поміж державних секретарів Першого державного секретаря, який в окремих випадках міг виконувати функції як Голови держави так і голови Державного уряду. В окремих державних секретаріатах призначалися Генеральні секретарі, що виконували обов'язки заступників державних секретарів. Державні секретарі мали право брати участь у засіданнях Державного сейму та його Комісій і промовляти поза чергою.

Шостий розділ Проекту Конституції М. Сціборського присвячений питанням державного судочинства, водночас, він один із найменш розроблених. У статті 3 зазначалося, що у виконанні прав осудності судді незалежні і підлягають виключно законам. Судді призначалися Головою держави з подання Державного секретаря юстиції. У випадках компетенційного спору між судовими та адміністративними органами влади вирішував Найвищий Касаційний Суд. Водночас питання компетенції, організації роботи суддів мав визначити окремий закон.

Отже, по-перше, проект Конституції М. Сціборського необхідно аналізувати в контексті його основної праці „Націократія”. У ній, досліджуючи різні суспільні устрої, що панували на той час у світі, „приміряючи” їх до майбутньої Української держави, автор

приходить до висновку, що оптимальним є той, що «насамперед пристосований до вимог місця, часу та умов системи доцільності». Іншими словами для національної держави не стільки важливою є форма устрою, скільки його зміст. Тобто М. Сціборський вже на початку 40-х років ХХ століття передбачав, що не „ізми” визначатимуть перспективи держав, а їх уміння витворити такий суспільний лад, в якому органічно сполучатимуться принципи приватної власності й економічної свободи з державним плануванням і громадським контролем. Досягнення такої «органічності» можливе лише у національній державі, де всі пріоритети визначає інтерес нації. Досвід нині процвітаючих європейських держав - яскрава ілюстрація цих думок; *по-друге*, якщо подивитися на цей документ не під кутом зору прискіпливого юриста (а цілий ряд позицій в проекті Конституції не знайшли належної розробки, зокрема, не деталізовано організацію роботи вищих органів влади, не розкрито питання функціонування місцевих органів влади і ін. - Авт.), а крізь призму конкретних історичних реалій, то він, насамперед, вражає своє концептуальністю й повнотою осмислення основних засад державного функціонування. Проект Основного Закону не просто визначає форму правління чи передбачає схему розподілу влад на законодавчу, виконавчу та судову тощо, він закріплює національний тип держави, націократичні засади її існування, головними з яких виступає національна солідарність усіх соціальних верств, вищість державних інтересів над партійними і класовими; *по-третьє*, будучи прихильником сильної вертикалі виконавчої влади, автор ставив під сумнів ефективність парламентаризму на перехідний період. М. Сціборський наголошував, що за короткий час в Україні неможливо створити партійну систему, українську за змістом і формою, а також й дієвий парламент. Сучасні реалії українського парламентаризму у значній мірі підтверджують передбачення М. Сціборського.

У 1944 р. політико-правова думка ОУН (м) підготувала ще один проект конституції - «*Основи української державності*». Хоч від часу написання «Конституції М. Сціборського минуло лише чотири роки, але різниця між двома проектами суттєва». Не вдаючись до детального аналізу документу, у цілому слід наголосити на наступних принципових моментах:

1) проект Конституції передбачав нову, більш демократичну процедуру формування органів державної влади - це був проект парламентсько-президентської республіки;

2) основні повноваження щодо формування виконавчої влади належали все ж парламентові, за головою держави залишалося право призначати керівника уряду та право вето стосовно законів;

3) концепція державного механізму зазнавала змін та еволюції у часі;

4) питання територіального устрою фактично не порушувалося, очевидно, унітарна форма майбутньої держави була аксіомою, яка не потребувала жодних аргументів і дискусій.

2.2. проголошення ОУН (б) Акта відновлення Української держави.

Діапазон і спектр оцінок подій 30 червня 1941 р. в історіографії є досить широким: вкрай ризикована гра, зухвалий крок, що межував з нерозсудливістю (О. Субтельний), подія, що містила в собі елементи і відбиток молодечого авантюризму (Я. Грицак, Ю.Киричук), присяга націоналістичних верховодів на вірність фашизму (А. Ткачук), державна фікція, самозванча диверсія і явна отаманія групи С. Бандери (Т. Бульба-Боровець), життєва необхідність, неоціненний вклад в історію національно-визвольної боротьби,...., свідoctво нашої національної зрілості і політичної мудрості (П. Дужий, В. Кук).

Одним із питань є проблема легітимності Акту 30 червня 1941 року про відновлення державної незалежності. Передбачаючи це керівництво ОУН (б) домоглося створення Українського національного комітету в Кракові, який об'єднав представників більшості емігрантських організацій і своєю декларацією від 14 червня 1941 р. фактично «благословив» людей із групи Я. Стецька на проголошення Акта. Поділяємо позицію дослідника І Патриляка, що в умовах війни організувати «більш легітимне» з юридичної точки зору проголошення незалежності було абсолютно нереально. Не слід також забувати, що Акт 30 червня 1941 р. був підтриманий численними зборами громадян, проведеними у різних куточках Західної та Правобережної України, що підтверджується архівними даними.

Також важливо звернути увагу на третій пункт львівської декларації, який у повоєнних виданнях на Заході досить часто свідомо упускався. Йдеться про співпрацю з «Великонімецьчиною», що «під проводом А. Гітлера творить новий лад у Європі» та про «союзну німецьку армію». На підставі цих згадок, і в умовах сьогодення, робиться висновок про маріонетковість ново

проголошеної держави, оунівську колаборацію тощо. Розвиток подальших подій, а саме арешт лідерів бандерівської організації, ліквідація Українського державного правління та нижчих ланок адміністрації, чітко продемонстрував, що про жоден колабораціонізм не йшлося.

Таким чином

- *по-перше*, проголошення відновлення Української державності Актом 30.06.1941 р. змусило нацистів ще на початку окупації частково виявити свої справжні колонізаційні плани щодо окупованих земель на Сході, що розвіяло у значної частини українських політиків ілюзії про «визвольну» місію гітлерівської Німеччини;

- *по-друге*, проголошення, а потім відважне відстоювання незалежницької декларації дало ОУН (б) морально-політичну перевагу для того, щоб очолити національний рух опору (І.Патриляк);

- *по-третьє*, Актом 30 червня ще на початку війни було задекларовано бажання національно-патріотичної частини українського народу перетворити свою Батьківщину на суб'єкт міжнародної політики, а не лише на «мовчазне» поле бою чужих армій.

2.3. державотворча діяльність УПА. «Повстанські республіки».

На весні 1943 р. на Волині і Поліссі для впорядкування та налагодження суспільного життя, керівництво УПА встановлювало органи влади - військову адміністрацію. Першим актом, який фіксує постановня «найвищої єдино-суверенної влади України» у вигляді новоствореного Головного Командування УПА стало його розпорядження від 1 травня 1943 року.

Важливим кроком повстанської влади на шляху державотворення стало «Розпорядження в земельній справі Головної Команди УПА з дня 15.08.1943 року», в якому йшлося про наступне:

- «Всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами України становлять добро Українського народу»;

- запроваджувалася приватна власність українських селян на землю.

Розподіл та надання землі у власність згідно наказу № 7 від 27 серпня 1943 р. мали проводити місцеві громадські управи, затверджені УПА і земельні комісії, вибрані громадськими зборами. Норма наділу для одноосібного приватного господарства мала бути

така, щоб була змога вести самовистарчальне господарство, і скільки зможе обробити українська сім'я. Приватні землі селян української нації і національностей, які загинули під час воєнних дій, або були замордованими..., віддавалися у володіння їх рідні до 4-го покоління. Актуальною була і вимога повстанців, що земля «не сміє лежати облогом, а має бути вся оброблена і засіяна».

Черговим кроком творення основ української державності став санкціонований УПА наказ про вибори у вересні 1943 р. первинних ланок місцевої адміністрації - сільських і районних Рад.

Визвольна боротьба вимагала від військової адміністрації (ГК УПА) поладження багатьох нагальних військових господарських, суспільно-політичних та інших потреб. Зокрема, особливу увагу військова влада приділяла налагодженню системи освіти - запроваджувалося загальне навчання шкільної молоді.

Наприкінці літа 1943 р. УПА, після часткової розконспірації, перейшла на воєнний стан та поділялася на фронт (діяльність УПА) і запілля (військово-адміністративна діяльність ОУН).

Від початків організації ГК УПА встановлювалися певні правові норми та організовувалися судові органи. Єдиним відомим юридичним нормативним актом стала підписане командиром УПА Климом Савуром 15 травня 1943 р. «Розпорядження ГК УПА про карні злочини та встановлення воєнно-польових судів і революційних трибуналів на теренах України, підпорядкованих УПА».

На весні 1943 р. на теренах Волині почали формуватися так звані «повстанські республіки», тобто регіони, відмінною рисою яких була повна відсутність контролю над ними з боку окупаційних органів влади. На зламі 1943-1944 рр. на Волині та Поліссі, Галичині діяли Антонівецька (Крем'янецьчина), Колківська (Луччина), «Січ» (Володимирщина), у Сеульських лісах на Ковельщині та ін. Основною ознакою кожної повстанської республіки була наявність (в межах певної території) своєрідного «суверенітету», що виявлявся у неподільному пануванні української влади у вигляді УПА та незалежності від зовнішніх чинників.

Отже, по-перше, «повстанські республіки», які активно функціонували на території Волині, Галичини та Прикарпаття впродовж 1943-1945 рр., відіграли важливу роль в українському національному русі опору; по-друге, основними причинами їх творення була необхідність тилового забезпечення УПА; по-третє, їх

існування є беззаперечним свідченням здатності українського народу до високого рівня самоорганізації у критичні періоди історії.

3. Українська Головна Визвольна рада (УГВР) - координуючий центр боротьби за державну самостійність України.

УГВР - всеукраїнський представницький орган політичного керівництва національно-визвольною боротьбою українського народу в 1940-1950 рр., заснований з метою об'єднання всіх політичних сил, які визнавали і боролися за державну самостійність України незалежно від їхньої ідеологічної та світоглядної орієнтації.

11-15.07.1944 р. поблизу с. Недільної на Самбірщині, зібралися представники всіх регіонів України, різних політичних сил та орієнтації, які проголосили себе тимчасовим українським парламентом і прийняли назву УГВР. Перший Великий збір УГВР пройшов під головуванням Р. Волошина і секретаря М. Дужого. На зборі розроблено і прийнято *програмні документи: «Тимчасовий устрій УГВР», «Платформа УГВР», «Універсал УГВР».* Два перші документи були, по суті, законодавчими актами конституційного характеру.

У «Тимчасовому устрої УГВР» визначалися:

- основи, структура органу;
- компетенція Великого збору, президента і президії УГВР;
- повноваження виконавчого органу УГВР - Генерального секретаріату, Генерального суду та Контрольної колегії.

У «Платформі УГВР» визначалися головні політичні та соціальні ідеї, втілення яких було метою національно-визвольної боротьби, зокрема:

- 1) забезпечення народно-демократичного способу визнання політичного устрою в українській державі шляхом загального народного представництва;
- 2) забезпечення свободи думки, світогляду і віри;
- 3) забезпечення справжньої законності в українській державі та рівності всіх громадян перед законом;
- 4) забезпечення громадянських прав усім нацменшостям на Україні.

Таким чином, до середини 1950 років, а опісля за кордоном УГВР продовжувала активну боротьбу за державну самостійність України.

Література

а) Основна.

Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. - К.: Наукова думка, 2005.

ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр.: Збірник документів: Видання ЗЧ ОУН, 1955.

УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942-1950 рр.: Збірка документів: Видання ЗЧ ОУН, 1957.

УГВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944-1951 рр.: Збірка документів: Видання ЗЧ ОУН, 1956.

Устрій Організації Українських Націоналістів: порівняльна студія. - Вінніпег Буенос-Айрес, 1952.

Веденєєв Д., Биструхін Г. Військова діяльність руху ОУН та УПА й їх противників у світлі норм міжнародного гуманітарного права // Підприємництво, господарство і право. - 2007. - № 7.

Тищик Б.Й. Становлення української державності на західноукраїнських землях напередодні і в роки Другої світової війни (1937-1945 рр.). - Тріада плюс, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Львів. - 2006.

Рибак А.І. Концепція української держави в ідеології ОУН (1939-1950 рр.): дис...канд. політ. наук: 23.00.01 / Національний ун-т «Острозька академія». - Острог, 2007.

б) Додаткова.

Вовк О. Державотворча діяльність УПА / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2004 - Вип. 11.

Веденєєв Д. Проект ОУН щодо державно-адміністративного врядування України (1940 рік) // Галичина. - 2001. - № 7.

Мороз В. Місцеве самоврядування в діяльності ОУН / Самоврядування та саморганізація територіальних громад: Матеріали науково-практичної конференції (Львів, 24-25 червня 1999 р.). - Львів, 1999.

Націократична держава М. Сціборського / Історія української суспільно-політичної думки: Навчальний посібник. - К.: КНЕУ, 2006.

Каменський А. УПА - з погляду міжнародного права // За вільну Україну. - 2005. - № 6.

Стародубець Г. «Повстанські республіки» як одна із форм українського повстанського запілля (1943-1945 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського: Серія: Історія. - Вінниця, 2005. - Вип. 9.

Трохимович В. Державотворчі ідеї Проводу ОУН в Україні (1940-1950) / Український визвольний рух. ЦДВР. - Львів, 2007. - Зб 10.

Патриляк І. Державне будівництво в планах ОУН (травень 1941 року) // Київська старовина. - 2003. - № 2.

Ухач В.З. Конституційні проекти Комісії державного планування ОУН (1940-1944 рр.) / Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи: Зб тез доп. Мат-ли Всеукр наук. - практ. конф. 24 квітня 2009 р. - Тернопіль: Вектор, 2009.

Ухач В.З. Українські націоналісти в міжвоєнну добу: правові підстави діяльності / Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи: Зб тез доп. Мат-ли Всеукр наук. - практ. конф. 13 квітня 2007 р. - Тернопіль: Економічна думка, 2007.

Ухач В.З. Місцеве самоврядування в теоретико - програмовій діяльності ОУН (1929-1946 рр.) / Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи: Зб тез доп. Мат-ли Всеукр наук. - практ. конф. 15 квітня 2010 р. - Тернопіль: Вектор, 2010.

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 21. Державно - правовий розвиток
УРСР в 1945 - 1985 роках** **2 год.**

План

1. Зміни в державному устрої УРСР з кінця 40-х - до середини 80-х років ХХ століття:

- 1.1. вищі органи влади і управління;**
- 1.2. місцеві органи влади і управління.**

2. Правоохоронна система УРСР з кінця 40-х - до середини 80-х років ХХ століття:

- 2.1. судові установи;**
- 2.2. прокуратура;**
- 2.3. органи внутрішніх справ;**
- 2.4. адвокатура і нотаріат.**

3. Загальна характеристика основних галузей права УРСР кінця 1940-х - середини 1950-х років:

- 3.1. цивільне право;**
- 3.2. сімейне право;**
- 3.3. трудове право;**
- 3.4. кримінальне право.**

1. Зміни в державному устрої УРСР з кінця 40-х - до середини 80-х років ХХ століття.

1.1. вищі органи влади і управління.

Державно - правовий розвиток УРСР у післявоєнні роки відбувся згідно з новими реаліями внутрішнього та зовнішнього життя СРСР. У ці роки зберігається тоталітарний режим Сталіна, ще більше зміцнюється адміністративно - командна система.

Водночас, перехід до мирної праці об'єктивно вимагав *змін в організації і діяльності державного апарату*, вони стосувалися:

- насамперед було ліквідовано надзвичайні органи влади та управління (4.09.1945 р. ліквідовано ДКО; навесні 1946 р. - скасовано воєнний стан). Проте звичка партійних органів грубо порушувати демократичні принципи управління залишилась і надалі;

- надалі тривав процес інтеграції партійного та державного апарату (нпр., в 1945 р. в МТС вводилася посада заступника директора з політчастини з дуже широкими повноваженнями);

- здійснювалась реорганізація конституційних органів влади та управління:

а) у лютому 1947 р. відбулися вибори до ВР УРСР. Проте у депутатському корпусі вирішальну роль і надалі відігравала партійно - державна номенклатура;

б) у березні 1946 р. - Раднарком перетворено у Раду Міністрів, а наркомати - в міністерства. У досліджуваний період в Україні було 20 союзно - республіканських і лише 7 республіканських міністерств, тобто такий перерозподіл компетенції свідчив про поглиблення втручання центру у внутрішнє управління Україною;

в) торкнулися зміни і місцевих органів влади та управління. *По - перше*, до 1946 р. було ліквідовано органи, які діяли на місцях за воєнним станом; *по - друге*, Ради так і не стали самостійними, вони і надалі були лише виконавцями волі партії; *по - третє*, у Радах зростала номенклатура, а чисельність робітників і селян зменшилася.

Процеси десталінізації створили передумови нової хвилі змін у державній владі. Характерними рисами цих змін у період з другої половини 1950-х - першої половини 1960-х років були:

1) у політичній сфері ставилося завдання усунення порушень демократії та законності. Відповідно до цього в основу десталінізації було покладено такі демократичні принципи: визнання за народом ролі творця історії, розвиток його творчої активності, турбота про народні інтереси; опора на науку; колективне керівництво;

2) зміни у системі вищих органів влади та управління:

а) розширено компетенцію ВР УРСР, обсяг її нормотворчої та контрольно - розпорядчої діяльності (Закон СРСР від 11.02.1957 р. «Про віднесення до відання союзних республік розв'язання питань обласного, крайового адміністративно - територіального устрою»). У 1959 р. в УРСР було прийнято закон, який установлював порядок відклику депутатів ВР та інших рангів, що не виправдали довір'я виборців. Їх могли відкликати у будь - який час;

б) найбільш значні законопроекти виносилися на попереднє всенародне обговорення, але при цьому процесі було багато формалізму і показухи;

в) у 1957 р. в контексті радикальної зміни системи управління народним господарством у напрямі її децентралізації, в Україні створювались 11 раднаргоспів (ліквідовані в 1965 р.);

г) в процесі удосконалення апарату управління в УРСР підвищилась роль Ради Міністрів як органу загальної компетенції (у другій половині 50-х років в Україні діяло 26 союзно - республіканських і 6 республіканських міністерств). Скасувалися

зайві та паралельно діючі установи й організації. Уточнювалась компетенція міністерств у зв'язку з ускладненням їх діяльності, появою нових обов'язків;

д) 3 грудня 1957 р. при Держплані, а пізніше і при ВРНГ (Вища Рада народного господарства) СРСР, почали створюватись державні комітети, які були покликані забезпечити проведення єдиної технічної політики у певній галузі промисловості. Проте завдання забезпечення планового підвищення технічного рівня виробництва вони не реалізували, оскільки не керували підприємствами, а лише контролювали їх у вузькій сфері.

Місцеві органи державної влади й управління - Ради. Діяльність місцевих органів влади похвалювалася після XX з'їзду. Цьому сприяла постанова ЦК КПРС від 22.01.1957 р. «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і зміцнення їх зв'язків з масами» 31.05.1957 р. Президія ВР УРСР затвердила положення про обласні, районні, міські, районні у місті, селищні і сільські ради депутатів трудящих. Ними регламентувалося правове становище місцевих органів державної влади, повноваження і функції кожної ланки Рад, роль постійних комісій у місцевому управлінні. Розширилася компетенція виконкомів. Водночас, виконком як виконавчий орган не повинен був підмінювати Ради у вирішенні питань, що підлягали розгляду на сесії. Встановлювалась обов'язковість звітів виконкому на сесіях.

Звільнення М. Хрущова у жовтні 1964 року з посади голови Ради Міністрів СРСР та першого секретаря ЦК КПРС ознаменувало згорання процесів демократизації суспільства, та перехід до «брежнєвського консерватизму», застою, що вплинуло на державний апарат.

1. Нових обертів набув процес посилення партійного контролю над органами державної влади і життям суспільства, юридичним оформленням якого стало прийняття відповідних положень у Конституції УРСР 1978 р:

а) ст. 6. Конституції СРСР визначила статус КПРС як «керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи, державних і громадських організацій»;

б) за партією закріплювалися державницькі функції визначення «лінії внутрішньої і зовнішньої політики»;

в) рішення партійних органів і місцевих партійних комітетів були обов'язковими для державних органів і громадських організацій.

2. Система органів центральної та місцевої влади і управління:

Верховна Рада УРСР - найвищий орган влади (650 депутатів; віковий ценз - 18 р., раніше - 21 р.).

Повноваження: а) прийняття Конституції УРСР і внесення змін до неї; б) затвердження держпланів і держбюджету та звітів про їх виконання; в) прийняття законів; г) призначення референдумів.

Президія Верховної Ради УРСР - підзвітній ВР постійно діючий орган (голова, три заступники, секретар, 20 членів. На відміну від Основного Закону 1937 року, Конституція 1978 року чітко визначала її компетенцію).

Повноваження: а) призначення виборів та скликання сесій; б) координація діяльності постійних комісій; в) контроль за дотриманням Конституції; г) тлумачення законів; д) вирішення питань адміністративно - територіального устрою; е) керівництво діяльністю рад; є) скасування постанов та розпоряджень уряду, рішень місцевих рад та ін.

Укази Президії ВР УРСР широко застосовувались у нормативно - правовому регулюванні життя республіки. На думку дослідника історії держави і права України В. Іванова, за формальним змістом і обсягом повноважень статус Президії можна умовно наблизити до «колективного президента» держави.

Постійні комісії: (їхня робота регламентувалась Положеннями ВР УРСР 1966 та 1980-х років).

Повноваження: а) попередній розгляд і підготовка питань; б) реалізація законів та інших своїх рішень; в) контроль за діяльністю державних органів та організацій.

Рада Міністрів УРСР - Уряд: (найвищий виконавчий і розпорядчий орган. Утворювався ВР УРСР у складі Голови, перших заступників і заступників, міністрів і голів держкомітетів; відповідальний і підзвітний ВР, а в період між сесіями - Президії ВР. Закон «Про Раду Міністрів УРСР від 19.12.1978 р.).

Повноваження: а) керівництво народногосподарським і соціально - культурним будівництвом; б) здійснення заходів щодо забезпечення державної безпеки й обороноздатності країни; в) охорона соціалістичної власності і громадського порядку, прав і свобод громадян; г) керівництво діяльністю виконавчих комітетів місцевих Рад; д) видання постанов і розпоряджень, обов'язкових до виконання на всій території республіки.

Президія Ради Міністрів УРСР: (постійно діючий орган уряду, до складу якого входили - голова, перші заступники, заступники, деякі міністри).

Центральні органи державного управління:

а) *союзно - республіканські та республіканські міністерства;*

б) *державні комітети* (кількість союзно - республіканських та республіканських міністерств і державних комітетів не була сталою. Так, на середину 70-х років було 29 союзно - республіканських і 6 республіканських міністерств);

в) *відомства.*

1.2. місцеві органи влади і управління.

Місцеві органи влади - обласні, міські, районні в містах, селищні, сільські Ради народних депутатів (до 1978 р. - Ради депутатів трудящих):

- права і обов'язки місцевих Рад були розширені й конкретизовані у прийнятих у 1979 р. нових редакціях законів про районну Раду; про міську; районну в місті Раду; про сільську Раду; 1980 р. - про обласну раду народних депутатів УРСР;

- Конституція 1978 р. збільшила до 2,5 років строк повноважень місцевих Рад (раніше - 2 роки).

Повноваження: а) керівництво на своїй території державним господарським і соціально - культурним будівництвом; б) затвердження планів економічного і соціального розвитку, місцевого бюджету; в) здійснення керівництва підпорядкованими їм державними органами та організаціями; г) забезпечення дотримання законів, прав громадян та ін.

Сесії Рад - основна форма роботи місцевих Рад (скликалися не менше 4-х разів на рік; обирали постійні комісії).

Виконкоми Рад - виконавчі та розпорядчі органи на місцях; вирішували усі питання, віднесені до повноважень Рад.

2. Правоохоронна система УРСР з кінця 40-х - до середини 80-х років ХХ століття.

2.1. судові установи.

Судова система у кінці 40-х та в 50-х роках неодноразово реформувалася і зазнавала суттєвих змін. Було ліквідовано воєнні трибунали та особливу нарада військ МВС, транспортні суди, обласні відділи юстиції.

Верховний суд УРСР → суд 3-ї інстанції



3 судові колегії:

а) цивільна; б) кримінальна; в) воєнна.



Пленум Верховного Суду (робочий орган)



Обласні суди → суди 2-ї інстанції



Районні та міські суди → суди 1-ї інстанції.

Суддів обирала Верховна Рада на 5 років. Претенденти повинні були мати вищу юридичну освіту, стаж роботи, вік не менше 23 років.

При Раді Міністрів діяв *Державний арбітраж* - розглядав господарські спори, а при обласних і районних виконкомах - арбітражні суди.

У 1961 році створено *товариські суди* - розглядали дрібні адміністративні та побутові правопорушення.

2.2. прокуратура:

- зазнавала реформування в 1944 та 1955 роках, а її структура усталилася на початку 1960-х років;

- вся прокурорська система СРСР підпорядковувалася Генеральному прокурору СРСР, який призначав республіканських і обласних прокурорів;

- усі прокурори призначалися на 5 років і оголошувалися незалежними від місцевої влади.

2.3. органи внутрішніх справ:

а) у 1945 році КДБ і МВС знову розділили (об'єднали у 1953 р.);

б) у 1962 - 1968 роках МВС називалося Міністерство охорони громадського порядку і перебувало у союзно - республіканському підпорядкуванні (1966 - 1968 рр.);

в) у 1959 році - на допомогу міліції створено народні дружини;

г) у 1973 році - Закон «Про основні обов'язки і права радянської міліції», який підвів нормативну базу під її діяльність. Згідно з Законом міліцію розділили на: а) територіальну; б) транспортну, які в свою чергу ділилися на підрозділи: карний розшук, ДАІ, ОБХСС, адміністративна служба, відомча міліція;

д) до системи МВС входили крім міліції виправно - трудові заклади, пожежна охорона, слідство, штабні служби.

2.4. адвокатура і нотаріат.

Адвокатура:

- діяла відповідно до «Положення про адвокатуру» 1962 р.;

- на колегії адвокатів покладалися: а) захист у кримінальних справах на попередньому слідстві та в суді; б) представництво в цивільних справах у судах та арбітражі; в) надання юридичної допомоги населенню (юридичні консультації);

- «Положення» 1980 р. значно розширило повноваження адвокатів і сферу їхніх послуг населенню.

Нотаріат, компетенція:

а) керівництво нотаріальними органами, яким належало засвідчувати безспірні факти, що мали юридичне значення; в період з 1963 по 1970 роки здійснювалось Верховним та обласними судами УРСР;

б) із створенням у 1970 р. союзно - республіканського Міністерства юстиції СРСР система нотаріату ввійшла в його відання;

в) організаційно - правові засади нотаріату визначалися союзним (19.07.1973 р.) та республіканським (15.12.1974 р.) Законами «Про державний нотаріат».

3. Загальна характеристика основних галузей права УРСР кінця 1940-х - середини 1950-х років:

Характерні зміни в законодавстві:

по - перше, в повоєнний час правова база розвивалася на основі принципу пріоритету союзного законодавства. Український законодавець дисципліновано діяв у межах лише своєї компетенції;

по-друге, процес демократизації права, усунення деформації в правовій системі відбувався надто повільно. Практика застосування законів була далекою від офіційних закликів до неухильного додержання норм права;

по-третьє, правова регуляція важливих сфер життя здійснювалася спільними актами партійних і радянських органів, які мали юридичну силу. Дедалі активніше вищі партійні органи втручалися в нормотворчий процес. Зокрема, положення нового Статуту компартії про право, законність свідчили про наміри партії поставити корпоративні норми, сформульовані КПРС, над нормами закону.

3.1. цивільне право:

- цивільне законодавство спрямовувалося передусім на зміцнення права державної власності;
- багато уваги приділялося регулюванню господарсько - трудових відносин між підприємствами, господарськими організаціями;
- частково реформування торкнулися і особистої власності. Громадянам дозволялося купувати або будувати в межах міст чи за містом 1 чи 2 будинки на правах особистої власності на землю, яку відводили у безстрокове користування. (Проте дім не мав перевищувати 5 кімнат, загальною площею 60 м. кв.);
- скасовувалося адміністративне виселення з відомчого житла робітників, які припинили трудові відносини з підприємством - власником;
- проведені у 1947 та 1961 роках грошові реформи знецінили трудові заощадження громадян, скасували комерційну і приватну торгівлю і запровадили тверді ціни на всі товари;
- окрім державної, колгоспної та особистої власності, з'явилась власність громадських організацій (компартії, комсомолу та ін.)

3.2. сімейне право:

- 1) ліквідовано заборону на шлюби громадян СРСР з іноземцями;
- 2) посилено відповідальність батьків за утримання та виховання неповнолітніх дітей, збільшено розміри аліментів.

3.3. трудове право:

- скасовувалися трудові мобілізації і відновлювалася система трудових договорів з громадянами терміном не менше від 2-х років та угоди між адміністрацією підприємства і комітетом профспілки;
- ліквідовано кримінальну відповідальність за прогули та самовільне залишення робочого місця;
- усунуто понаднормові і позаурочні роботи;
- відновлено відпустки, грошові компенсації за невикористані відпустки, санаторне та профілактичне лікування;
- з 1957 року робітник дістав право з власної ініціативи залишити роботу, попередивши за два тижні адміністрацію;
- скорочено робочий день і тиждень, відновлено вихідні та святкові дні;
- посилено охорону праці підлітків та жінок;

- з 1956 року почали виплачуватися пенсії по старості, інвалідності (чол. - 60 р.; жін. - 55 р., при загальному стажі не менше 20 років).

Проте тоталітарний режим продовжував застосовувати примусову державну працю ув'язнених у таборах, чисельність яких, як і таборів, зростала.

3.4. кримінальне право.

1) в період з 1947 - по 1950 роки діяв указ про скасування смертної кари, яка замінялася 25-м позбавленням волі у виправно - трудових таборах (згодом її відновили для зрадників батьківщини, шпигунів, диверсантів, навмисних убивць);

2) у 1945 та 1953 роках проводилася амністія для осіб з незначним терміном ув'язнення (3-5 р.), для неповнолітніх, літніх осіб, умовно засуджених та з незначними провинками;

3) законодавець став звертати більше уваги на попередження злочинів;

4) посилено відповідальність за злочини проти особи (за згвалтування - від 10 до 15 років, а за наявності кваліфікованих обставин - від 15 до 20 років. У 1949 році уперше встановлювалась кримінальна відповідальність за відмову прийняти на роботу матерів, які годують грудну дитину) та розкрадання соціалістичної власності (у 1947 р. запроваджено єдину союзну і простішу систему складів крадіжки та розбою; за крадіжку - від 5 до 10 років, за розбій - від 10 до 12 років. Уперше встановлювалась кримінальна відповідальність за неповідомлення про розбій).

Таким чином, *розвиток кримінального права у досліджуваний період відбувався старим шляхом, що передбачав, передусім, захист інтересів держави, подальше посилення репресій (депортації тощо).*

Література

а) Основна.

Авер'янов В., Чехович В. Правовий статус Уряду РСР // Радянське право. - 1990. - № 6.

Білас І. Репресивно - каральна система в Україні (1917-1953 рр.) У 2-х кн. - К., 1994.

Бенько О.П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917-1953 рр.). - К., 1994.

Головко Л.О. Право власності в Україні радянського періоду (1917-1992 рр.) // Часопис Київського університету права.- 2007.-№ 4.

Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. - К., 2000. - Т. 2.

Іванов В.М. Історія держави і права України: Підручник. - К.: МАУП, 2007.

Іванов В.М. Практикум з історії держави і права України. - К.: МАУП, 2006.

Іванченко Р.П. Українська державність в 20-90-х рр. - К., 2000.

Історія українського права / За ред. О.О. Шевченка. - К.: Олан, 2001.

Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник. - К.: Атіка, 2005.

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літератури, 2008.

Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. Навч. посібник. - К.: Україна, 2002.

Макогон С., Ткач А., Цветков В. Розвиток радянської державності на Україні. - К., 1966.

Хрестоматія з історії держави та права України - К., 2001.

Шершенькова В.А. Зміни в радянському кримінальному праві в роки «відлиги» (1953 - 1958 рр.) // Правове життя України. Мат-ли міжн. наук. конф. 21-22.05.2010. - О.: Фенікс, 2010.

Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні: історико - правові аспекти (1917 - 1922 рр.). - К., 1998.

б)Додаткова.

Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. - Лондон, 1990.

Добровольська Т., Рагинський М., Мурашин Г. Конституційні засади організації та діяльності суду і прокуратури // Радянське право. - 1977. - № 10.

Дубровина А.В. Перебудова органів влади УРСР. - К., 1960.

Зайцев Л. Відновлення органів Радянської влади на Україні після вигнання фашистських загарбників // Радянське право. - 1978. - № 5.

Кульчицький С. Партійно-радянський апарат у системі влади // УІЖ. - 1994. - № 6.

Кульчицький С. Подвійний ювілей національної радянської державності // Історія України. - 1998. - № 3.

Кульчицький С. Історія Конституції УРСР. - Львів, 1956.

Недуж А.А. Основні зміни в адміністративно-територіальному устрої УРСР у 1919-1978 рр. // Архіви України. - 1979. - № 5.

Попович М. В. Утвердження комуністичного тоталітаризму / Нарис історії культури України. - К., 1999.

Шаповал Ю., Пристайко Б., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. - К., 1997.

Юрченко О. Українсько - російські історичні стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. - Мюнхен, 1972.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 22. Друга кодифікація права Радянської України (1956 - 1985 роки) 2 год.

План

- 1. Друга кодифікація законодавства УРСР: передумови, основні завдання, особливості.**
- 2. Конституція УРСР 1978 року: основні положення.**
- 3. Основи законодавства Союзу РСР та союзник республік: характерні риси.**
- 4. Характеристика кодексів з основних галузей радянського законодавства:**
 - 4.1 .цивільне та цивільно - процесуальне законодавство УРСР 1960-1980-х років.;**
 - 4.2. характеристика Кодексу законів про шлюб та сім'ю 1969 року;**
 - 4.3.головні положення Кодексу законів про працю 1971 року;**
 - 4.4.кримінальне та кримінально-процесуальне право УРСР у 1960-1980 - х роках.**

1. Друга кодифікація законодавства УРСР: передумови, основні завдання, особливості.

По - перше, основним завданням другої кодифікації радянського законодавства проведеної в 1960 - 1980 - х роках було приведення правової системи відповідно до рівня розвитку суспільства.

Вважалося, що соціалізм в СРСР перемиг повністю і остаточно, а держава диктатури пролетаріату переросла в загальнонародну державу і поступово наближається до комуністичного самоврядування. Розпочаті реформи не підкріплювались глибинними перетворюваннями, а це зводило нанівець усі прогресивні починання. Єдиний народно - господарчий комплекс країни, що склався, визначався як централізована командно - адміністративна система, яка протистояла ініціативі республік, принципам їх економічної самостійності та власності на національні багатства й національний дохід. Це було основою політичної та національної залежності української державності.

По - друге, особливістю другої кодифікації радянського законодавства було збереження союзних принципів централізації законодавчого регулювання й уніфікації законодавства.

Підвищення ваги і ролі загальносоюзних нормативних актів привело до так званої інтеграції правових норм і принципів на території СРСР як єдиної союзної держави. Основні закони були пронизані ідеями, характерними для тогочасної командно - адміністративної системи. Парадні, декларативні гасла, зафіксовані в цих правових документах значною мірою розходилися з реальним життям, порушували конституційні норми і права людини.

По - третє, втілилася в практику ідея єдності законодавчого регулювання на території союзних республік, що вело до безмежного розширення компетенції центру і зведення нанівець прав республік.

Так, прийняті (на 01.08.1985 р.) *13 кодексів УРСР по суті були копіями загальносоюзних актів. Жоден з них не вміщував особливостей, що підтверджували б національно - державну самобутність республіки, її право на створення самостійної правової системи*, власне немає підстав говорити про існування української системи права в цей період.

По - четверте, в ході другої систематизації нормативних актів нерідко використовувались різні засоби правового регулювання виявилась недостатня ефективність дії ряду законів, внаслідок чого окремі норми протягом малого відрізка часу підлягали змінам, нерідко в протилежних напрямках.

Наприклад, в Основи цивільного законодавства з 1962 і до 1982 року включно було внесено понад 80 змін, в Основи кримінального законодавства з 1959 до 1982 року - понад 50 змін.

- У КК УРСР з 1961 р. по 1984 р. - більш як 340 змін.
- В КПК УРСР - більш як 270 змін.
- У ЦК УРСР з 1964 р. по 1984 р. - більш як 70 змін.
- В ЦПК УРСР - більш як 130 змін і доповнень.

Позитивні моменти другої кодифікації радянського законодавства:

1) підвищення рівня правового регулювання: прийняття кодексів як єдиних законодавчих актів; посилення ролі закону в системі державно-правових актів, що зміцнює правову систему;

2) кодифікація дозволила об'єднати суспільні інститути різних галузей права, міжгалузеві інститути і сформувала водне, лісове, гірниче господарське, нотаріальне законодавство;

3) позитивним є досвід роботи по створенню «Систематичного зібрання діючого законодавства», що дало можливість оновити й

упорядкувати правову систему республіки, створити у майбутньому Звід законів УРСР.

2. Конституція УРСР 1978 року: основні положення.

Інтеграція правових норм і принципів в масштабах союзу ще більше посилилась з прийняттям конституції СРСР 1977 року.

У зв'язку з ухвалою програми побудови комунізму, радянське партійно - державне керівництво у 1962 році прийняло рішення провести конституційну реформу. Проте лише в жовтні 1977 року, після всенародного обговорення проекту ВР СРСР ухвалила Основний Закон. На його основі 20 квітня 1978 року позачергова 7 сесія ВР СРСР дев'ятого скликання ухвалила четверту радянську Конституцію .

- Конституція 1978 року було повною рецепцією загальносоюзної і складалася з преамбули, 19 глав та 10 розділів: а) основи суспільного ладу і політики УРСР; б) держава і особа; в) національно - державний і адміністративно - територіальний устрій; г) ради народних депутатів і порядок їхнього обрання; д) найвищі органи державної влади і управління; е) місцеві органи державної влади і управління; є) державний план та державний бюджет; ж) правосуддя, арбітраж та прокурорський нагляд; з) герб, прапор, гімн, столиця; й) дія Конституції; к) порядок її зміни.

Характерні риси Конституції УРСР 1978 року.

1. Конституція СРСР відобразила новий етап розвитку Радянської держави - побудову в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства і стала політико - правовою основою Конституцій усіх соціалістичних республік.

3. Більшість статей Конституції 1978 року мали декларативний характер, вони ніколи не були закріплені відповідними законами (наприклад, гарантовані права і свободи).

4. Республіка проголошувалась суверенною, а основною ознакою цього суверенітету називалося право зносин з іншими державами. Гарантією суверенітету нібито була норма на право вільного виходу з СРСР, але механізму здійснення цього права не було передбачено.

5. Стаття 6 встановлювала політичну монополію в державі єдиної компартії. Відтак створення інших партій ставало неконституційним і тягнуло за собою притягнення до кримінальної відповідальності.

6. Містивши ряд прогресивних положень (наприклад, визнання приватної власності громадян на трудові доходи, предмети вжитку,

жилий будинок тощо), вона в цілому була пронизана ідеями, характерними для тогочасної капіталістичної системи.

Історик держави і права України П. Захарченко виділяє спільні принципові риси усіх Конституцій радянської України (1919, 1929, 1937, 1978 років), а саме:

- формальне проголошення України суверенною державою;
- уся влада в центрі і на місцях зосереджувалась в руках партійних органів. Звідси УРСР не була ні правовою ні демократичною державою;
- УРСР була внутрішньою колонією СРСР;
- інтенсивно проводилась русифікація.

3. Основи законодавства Союзу РСР та союзник республік: характерні риси.

Проголошений XX з'їздом компартії курс на демократизацію й розширення повноважень союзних республік передбачав усунення деформації в правовій системі, зміцнення законності, найважливішою гарантією якої мало стати удосконалення нормотворчої діяльності.

Розпочавшись у травні 1956 року, кодифікаційні роботи пожвавились з лютого 1957 року, після прийняття союзного закону «Про віднесення до відання республік законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття цивільного, кримінального та процесуального кодексів».

У віданні СРСР залишалось лише видання *Основ законодавства* (далі - ОЗ) в цих галузях. Це нововведення мало за мету зміцнити демократизм федеративної структури радянського права.

Вводився такий *порядок кодифікації*: щодо принципу верховенства союзного закону спочатку розроблялися та приймалися Основи законодавства СРСР та союзних республік у найважливіших галузях права, а згодом - в розвиток цих Основ - в союзних республіках розробляли та приймали кодекси.

Характерні риси Основ законодавства:

- ОЗ в ієрархії норм радянського слідували за Конституцією СРСР. Діяла конституційна норма, що в разі розходження закону союзної республіки з загальносоюзним діє загальносоюзний закон.

- *За період 1958-1984 років було прийнято 16 Основ законодавства СРСР і союзних республік: кримінального законодавства (1958 р), про судоустрій (1958 р.), цивільного*

законодавства (1961 р), кримінального судочинства (1958 р.), цивільного судочинства та ін.

Крім того, було прийнято ряд великих загальносоюзних актів, наприклад, Регламент ВР СРСР, Закон про РМ СРСР, Закон СРСР про державний нотаріат та ін.

У цілому ОЗ стали якісно новим видом норм радянського права, загально федерального законодавства, а їх розроблення і прийняття - новим етапом законодавчої діяльності.

Водночас, в них, як і пізніше прийнятих на їх основі, кодексах відображено зусилля командно - адміністративної системи зберегти свої позиції. Зокрема, зберігалась така її основа, як участь партії, її центральних органів у нормотворчому процесі, їх керівний вплив на цю діяльність.

4. Характеристика кодексів з основних галузей радянського законодавства:

Станом на 1 січня 1985 року було прийнято 13 кодексів радянської України:

- кримінальний (ухвалений в 1960 р. вступив в дію 1961 р.);
- кримінально - процесуальний (1960 р.);
- цивільний (1963 р.);
- цивільно - процесуальний (1963 р.);
- про шлюб та сім'ю (1969 р.);
- земельний (1970 р.);
- виправно - трудовий (1971 р.);
- про працю (1971 р.);
- водний (1972 р.);
- про надра (1976 р.);
- лісний (1979 р.);
- житловий (1983 р.);
- про адміністративні правопорушення (1984 р.).

Як вже зазначалось, жоден з них не вміщав особливостей, що підтверджували б існування самостійної української системи права.

4.1. цивільне та цивільно - процесуальне законодавство УРСР 1960-1980-х років.

У 1962 році кодифікаційна комісія завершила роботу над новими цивільним і цивільно - процесуальними кодексами і 18 липня 1963 року Верховною Радою Української РСР прийнято закон про їх затвердження.

Новий Цивільний кодекс УРСР складався з восьми розділів:

1. Загальні положення; 2. Право власності; 3. Зобов'язальне право; 4. Авторське право; 5. Право на відкриття; 6. Винахідницьке право; 7. Спадкове право; 8. Правоздатність іноземців і осіб без громадянства, застосування цивільних законів іноземних держав, міжнародних договорів та угод.

Провідними засадами Кодексу та наступного цивільно - правового законодавства означеного періоду можна вважати:

- забезпечення всебічного зміцнення державної та суспільної власності, пониження індивідуальної власності громадян як споживацької та аномальної;

- контроль за особистою власністю, аби вона не давала нетрудових доходів і не використовувалась на шкоду суспільству (передача в оренду житла, автотранспорту, перевезення вантажів, тощо);

- поширення сфери цивільно - правового регулювання на захист і охорону особистих немайнових прав громадян (честь і гідність) - до цього подібні делікти регулювались кримінальним правом;

- основна увага зосереджувалась на регулюванні зобов'язальних відносин, особливо щодо виконання державних планів, договорів, поставок тощо. Кодекс закріпив розгалужену систему зобов'язань і передбачав низку заходів, спрямованих на забезпечення виконання зобов'язань (неустойка (штраф, пеня), застава, порука, завдаток, гарантія);

- ЦК значно спростив вимоги до форми укладення договорів (угод). Крім усних, письмових і нотаріально посвідчених, він визнавав угоду укладеною і тоді, коли своєю поведінкою особа виказувала волю до її укладення;

- новий ЦК УРСР 1963 року, на відміну від ЦК УРСР 1922 року, здійснював нормативно - правове регулювання відносин, пов'язаних із результатами творчості: авторське право, право на відкриття і винаходи.

Отже, з ухваленням ЦК 1963 року поряд із зміцненням соціалістичної власності, було зроблено незначний поступальний крок до захисту особистих майнових і немайнових прав громадян.

Зі змінами і доповненнями положення ЦК УРСР застосовувались до набрання чинності новим Цивільним кодексом незалежної України 1 січня 2004 року.

На підставі загальносоюзних «Основ», в Україні розроблено та введено в дію *Цивільно - процесуальний кодекс*.

У цілому, *основні засади і принципи ЦПК Української РСР (1963 р.)* зводились до наступних *положень*:

- прерогатива державних інтересів над інтересами громадян;
- здійснення правосуддя у цивільних справах тільки судом і на засадах рівності перед законом і судом усіх громадян незалежно від їх походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин;
- правильний і швидкий розгляд справ з метою захисту інтересів держави та прав і свобод громадян.

Цивільно - процесуальний кодекс із змінами і доповненнями продовжував діяти до грудня 2004 року.

4.2. характеристика Кодексу законів про шлюб та сім'ю 1969 року.

На підставі загальносоюзних «Основ», 20 червня 1969 року Верховна Рада Української РСР затвердила *Кодекс законів про шлюб та сім'ю УРСР*.

Він складався з *6 розділів*: а) загальні положення; б) шлюб; в) сім'я; г) опіка та піклування; д) акти громадського стану; і) про іноземців та осіб без громадянства. Ключові *положення Кодексу*:

- декларувалась опіка державою шлюбу та родини, прагнення до їх зміцнення, охорони здоров'я матері та дитини, захист інтересів подружжя і дітей;

- шлюб визнавався законним після його реєстрації в органах ЗАГСу. Релігійний обряд вважався особистою справою і не мав юридичної ваги;

- *умовами вступу до шлюбу* ставали:

а) взаємна згода, б) шлюбний вік (17 р. - для жінок, 18 р. - для чоловіків), в) не перебування в іншому шлюбі, г) відсутність близьких родинних зв'язків, д) дієздатність.

- встановлювалась *процедура укладення шлюбу*:

- 1) спільна письмова заява;
- 2) наявність документів, що посвідчують особу;
- 3) місячний термін на роздуми;
- 4) урочиста процедура реєстрації.

Шлюб з іноземцями укладався на загальних засадах.

Припинення шлюбу здійснювалось в судовому порядку, за заявою однієї із сторін, а за відсутності дітей і майнових претензій процедура розлучення проводилась загсом.

- Кодекс підтверджував спільність майна, набутого в шлюбі, рівність прав на нього;

- визначались права дітей та батьків, порядок усиновлення, опіки і піклування.

У цілому, *Кодекс законів про шлюб та сім'ю УРСР (1969 р.)* базувався на демократичних правових засадах і діяв із змінами і доповненнями до грудня 2003 року.

4.3. головні положення Кодексу законів про працю 1971 року.

Необхідність нової кодифікації трудового законодавства з одного боку, пов'язувалась з накопиченням великої кількості законів, які суттєво доповнювали Кодекс 1922 року, з іншого боку була обумовлена зміною суспільно - політичної ситуації.

1 червня 1972 року (прийнятий 1 грудня 1971 року) вступив в дію *Кодекс законів про працю УРСР*.

Історик держави і права В. Заруба, вказує на такі провідні засади Кодексу:

1) посилення боротьби зі злісними порушниками трудової дисципліни, прогульниками, шляхом застосування штрафних санкцій, переведення на нижчу або менш оплачувану посаду, зменшення тривалості відпустки;

2) підвищення відповідальності за виготовлення неякісної, бракованої продукції;

3) при розірванні працівником трудового договору з власної ініціативи без поважних причин, він мав попередити адміністрацію за два місяці, а з поважних причин - за місяць;

4) кодекс закріплював права громадян на працю, відпочинок, своєчасне отримання заробітної плати, компенсацій, соціального страхування, тощо.

Кодекс, зі змінами і доповненнями продовжує діяти і до цього часу.

4.4. кримінальне та кримінально - процесуальне право УРСР у 1960-1980 - х роках.

28 грудня 1960 року Верховна Рада Української РСР затвердила новий *Кримінальний Кодекс УРСР*, який вступив в дію 1 квітня 1961 року, чим завершила третю (після 1922 та 1927 років) кодифікацію кримінального права.

КК УРСР складався з загальної та особливої частин і до 1985 року до нього було внесено більш ніж 340 змін і доповнень,

спрямованих на посилення кримінальної відповідальності за посягання на державний та суспільний лад.

Ключовими положеннями нового КК УРСР були:

- відмова від аналогії в кримінальному праві;
- зменшення кількості діянь (бездіяльності), які раніше кваліфікувались злочинними;
- зменшення максимального терміну позбавлення волі з 25 до 15 років;
- скорочення переліку покарань, збільшення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність з 16 років, а за вчинення особливо тяжких злочинів з 14 років, без застосування смертної кари (розстрілу), яка призначалась лише за злочини проти держави;
- водночас, посилилась відповідальність за рецидивні злочини, фальшування грошей, крадіжки державного майна у великих розмірах, зґвалтування, хабарництво, посягання на життя працівника міліції, заподіяння злочином особливо великих збитків державі, суспільству, особі.

В цілому, на думку дослідника В. Грищука, в КК УРСР найбільш поширеним кримінальним покаранням було позбавлення волі, яке розглядалось як універсальний засіб досягнення мети кримінального покарання, як панацея від практично абсолютної більшості злочинів. Однак, такий підхід призвів до переповнення виправно - трудових установ, які з причин об'єктивного характеру, не забезпечували повністю виконання покладених на них функцій перевиховання та виправлення засуджених (більшість з них набували антисоціальної орієнтації).

Одночасно з КК, 28 грудня 1960 року було ухвалено *Кримінально-процесуальний Кодекс УРСР*, у розділах якого нормувались процесуальні дії, пов'язані з:

- порушенням кримінальної справи, дізнанням, попереднім слідством;
- провадженням справи в суді першої, апеляційної та касаційної інстанцій, перегляд судових рішень в порядку виключного провадження;
- виконанням вироків, ухвал і постанов суду;
- застосуванням примусових заходів медичного характеру.

КПК проголошував *основою радянського кримінального судочинства* швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний

хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не постраждав.

Наголосимо, що до середини 80-х років у КПК було внесено *більше 270 змін*, зокрема:

1) КПК доповнено нормою про попереднє взяття під варту підозрюваного, як превентивний захід проти втечі від правосуддя чи ухилення від виконання вироку;

2) розширено роль адвоката у кримінальному процесі з моменту закінчення попереднього слідства та надання обвинуваченому матеріалів для ознайомлення.

Проте, багато гуманістичних засад як КК так і КПК на практиці дотримувались не завжди, а нерідко й грубо порушувались. КПК не завжди забезпечував належні юридичні гарантії прав особи. Незабезпеченість прав обвинувачених посилювалась ще й тим, що радянський кримінально-процесуальний закон у досліджуваній період, не передбачав обов'язкової участі адвоката у попередньому слідстві.

Підведемо загальні підсумки.

По - перше, спроби демократизації державно - правового життя, запропоновані десталінізацією, на жаль, не «захопили» реакційної адміністративно - командної системи на чолі з компартією. Тоталітарний лад цього періоду став «золотим віком» партократії.

По - друге, незважаючи на проголошену і закріплену Конституцією суверенність, УРСР залишилась економічно, політично та ідеологічно залежною від сваволі союзного бюрократичного центру.

По - третє, збереження союзних принципів, централізація законодавчого регулювання, уніфікація законодавства, залишились визначальними рисами розвитку права цього періоду.

По - четверте, жоден із кодексів періоду другої кодифікації радянського законодавства, не містив особливостей, що підтверджували б національно - державну самобутність республіки, її право на створення самостійної правової системи.

Література

а) Основна.

Баран В.К. Україна після Сталіна. Нариси історії 1953 - 1985. - Львів, 1992.

Гришук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології. - Л., 1992.

Гришук В.К. Кодификация законодательства Украинской РСР (1958 - 1984 гг.). - Львов, 1991.

Дзера О.В. Розвиток права власності громадян в Україні. - К., 1996.

Добровольська Т., Рачинський М., Мурашин Г. Конституційні засади організації та діяльності суду і прокуратури // Радянське право. - 1977. - № 10.

Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. - К., 2000. - Т. 2.

Іванов В.М. Історія держави і права України: Підручник. - К.: МАУП, 2007.

Іванов В.М. Практикум з історії держави і права України. - К.: МАУП, 2006.

Іванченко Р.П. Українська державність в 20-90-х рр. - К., 2000.

Історія українського права / за ред. О.О.Шевченка, - К.: Олан, 2001.

Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник. - К.: Атіка, 2005.

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літератури, 2005.

Звід законів УРСР. - К., 1982 - 1986.

Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. - К.: Україна, 2002.

Конституція УРСР. - К., 1978.

Музиченко П. Історія держави і права України. - К., 2009.

Хрестоматія з Історії держави і права України. К.: Ін Юре, 2000. - Т. 2.

Чехович В. Друга кодифікація радянського законодавства // МЄЕ / НАН України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. - К., 1996.

б) Додаткова.

Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. - Лондон, 1990.

Гришук В.К. Основні етапи другої комплексної кодифікації законодавства УРСР // Радянське право. - 1988. - № 1.

Єременко В. Органи прокуратури УРСР у післявоєнний період (1945 - 1953 рр) // Рад. Право. - 1972. - № 1.

Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. В.Т. Маляренка. - К., 1999.

Баран В. Цензура в системі тоталітаризму // Сучасність.- 994.- № 6.

Болабольченко А. Піраміда корупції // Вітчизна. - 1990. - № 3.

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 23. Державно - правовий розвиток
України в період перебудови (1985 - 1991 роки) 2 год.**

План

1. Особливості перебудовчих процесів в Україні : теоретико - правовий аспект.

2. Реформи державного апарату та правоохоронної системи УРСР (1986 - 1991 роки):

2.1. зміни у державному статусі УРСР;

2.2. вищі та місцеві органи влади і управління;

2.3. правоохоронні органи.

3. Зміни в правовій системі:

3.1. цивільне право;

3.2. трудове право;

3.3. земельне право;

3.4. кримінальне право;

3.5. процесуальне право.

1. Особливості перебудовчих процесів в Україні : теоретико - правовий аспект.

Поглиблення кризи тоталітарної системи зумовило зміни у внутрішній та зовнішній політиці СРСР. Квітневий пленум 1985 року започаткував період *перебудови*, кінцевою метою якого проголошувалося створення «гуманного демократичного соціалізму».

У своєму розвитку, як виділяє ряд дослідників цього періоду (О. Бойко та ін.), процес перебудови пройшов кілька *етапів*. Зупинимося на їх специфічних особливостях:

I етап (квітень 1985 - січень 1987 рр.) - *визрівання політичного курсу перебудови* :

- висунення стратегічної мети : курс на прискорення соціально - економічного розвитку країни; визначення головних елементів курсу: НТП, технічне переозброєння машинобудування; активізація «людського фактора»;

- проголошення курсу на удосконалення соціалізму та зняття завдання побудови основ комунізму до 1980 року;

- водночас, прийняття утопічних рішень: а) прийняття програми вирішення житлової проблеми до 2000 року; б) реалізація адміністративно - заборонними заходами антиалкогольної компанії (бюджет України втратив 10 млрд. крб.; з 1982 до 1989 р. у 4,2 рази зросла кількість наркоманів);

- суттєвим каталізатором переосмислення суспільних порядків стала Чорнобильська катастрофа у квітні 1986 року.

II етап (січень 1987 - літо 1988 рр.) - усвідомлення основних завдань перебудови, формування і розширення її соціальної бази:

а) січневий Пленум (1980 р.) ЦК КПРС на перший план висуває вже не «прискорення», а завдання демократизації суспільного життя;

б) відбулося два корінних зрушення: *по - перше*, сформована тріада перебудови: нове політичне мислення; радикальна економічна реформа (1987 р.); демократизація державного устрою; *по - друге*, формування соціальної бази перебудови (неформальні організації: «Товариство Лева» (м. Львів) та ін.);

в) самоорганізація масового демократичного руху.

III етап (літо 1988 - травень 1989 рр.) - зміщення центру рушійних сил перебудови зверху вниз :

1) завдання на реформу політичної системи (XIX партконференція - червень - липень 1988 р.);

2) падіння авторитету компартії;

3) становлення багатопартійності в Україні, оприлюднення влітку 1988 р. Українською Гельсінською Спілкою «Декларації принципів», що перетворило УГС з чисто правозахисної в політичну організацію.

IV етап (травень 1989 - лютий 1990 рр.) - розмежування та консолідація полярних політичних сил у суспільстві, їх відкрите протистояння:

- травень - червень 1989 р. - I з'їзд Рад СРСР - поглиблення процесу перебудови;

- інтенсивне формування народних фронтів («Народний фронт Естонії», «Саюдіс» (Литва)). У вересні 1989 р. - Установчий з'їзд Народного Руху України;

- відміна лютневим 1990 р. Пленумом 6-ї статті Конституції, яка проголошувала компартію ядром політичної системи, керівною і спрямовуючою силою.

V етап (лютий - грудень 1990 рр.) - поступовий перехід політичного керівництва СРСР вправо і радикалізація народу:

- обрання у березні 1990 р. III з'їздом народних депутатів М. Горбачова президентом СРСР;

- 21.01.1990 р. - організовано Рухом живий ланцюг від Києва до Львова;

- березень 1990 р. - вибори народних депутатів ВР України, утворення національно - демократичної Народної ради;

- прийняття 16 липня 1990 р. *Декларації про державний суверенітет України*.

VI етап (грудень 1990 - серпень 1991 рр.) - кінець перебудови:

а) IV з'їзд народних депутатів здійснив поворот від демократії до політики «міцної руки»;

б) еволюція форм державної влади - ще не зміцнілий парламентаризм поступається місцю президентському правлінню з необмеженими повноваженнями;

в) 23 квітня 1991 р. - зустріч глав 9-ти республік в Ново - Огарьово - спроба покласти початок стабілізації у країні шляхом спільного пошуку компромісної формули нового Союзного Договору;

г) 19 - 21 серпня 1991 р. - спроба державного перевороту.

24 серпня 1991 р. - на позачерговій сесії Верховна Рада (далі - ВР) приймає *Акт про незалежність України*.

Отже, оцінюючи особливості протікання перебудовчих процесів в Україні, доходимо висновку про те, що перебудова у республіці тривалий час розгорталася на основі розроблених у союзному центрі моделей і шаблонів.

2. Реформи державного апарату та правоохоронної системи УРСР (1986 - 1991 роки):

2.1. зміни у державному статусі УРСР.

Політика політичної перебудови, ідеологічної гласності, економічного прискорення та суспільного плюралізму викликали доконечну потребу реформування державно - правової системи СРСР та союзних республік.

Реформи на загальносоюзному рівні призвели до змін у правовому статусі УРСР як союзної республіки. Протягом 1989 - 1991 років ВР ухвалила низку законів, які змінили і доповнили Конституцію УРСР, зокрема:

а) Закон УРСР «Про зміни і доповнення Конституції УРСР» (27.10.1989 р.)

- склад ВР скоротився до 450 народних депутатів (4 роки);

- очолював ВР не голова Президії, а голова ВР, який став найвищою посадовою особою в республіці і мав представляти Україну у міжнародних відносинах;

- певної демократизації зазнала виборча система, зокрема передбачалась альтернативність висування кандидатів у депутати;

- вперше в історії України ВР почала працювати в парламентському режимі.

Важливе значення для утвердження реального суверенітету, розбудови України мало прийняття 16 липня 1990 року ВР Декларації про державний суверенітет України, що складалася з преамбули і 10 розділів:

Розділ I «Самовизначення української нації»:

- «УРСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією невід'ємного права на самовизначення».

Розділ II «Народовладдя»:

- народ України - єдине джерело державної влади.

Розділ III «Державна влада»:

- уперше в Україні закріплено демократичний принцип здійснення державної влади за її поділом на законодавчу, виконавчу та судову.

Розділ IV «Громадянство УРСР»:

- УРСР має своє громадянство;
- рівність усіх громадян за законом.

Розділ V «Територіальне верховенство»:

- територія УРСР є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Розділ VI «Економічна самостійність»:

- закріплювалось виключне право народу України розпоряджатися національним багатством;
- забезпечення державного захисту всіх форм власності;
- створення банківської, фінансової, митної та податкової систем;
- запровадження грошової одиниці.

Розділ VII «Екологічна безпека».

Розділ VIII «Культурний розвиток»:

- державний суверенітет у культурному і духовному житті українського народу;
- новим у конституційному законодавстві став пункт про обов'язання держави задовольняти національно - культурні потреби зарубіжних українців.

Розділ IX «Зовнішня і внутрішня безпека»:

- право мати власну армію, правоохоронні органи;
- намір в майбутньому стати нейтральною державою;
- не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Розділ X «Міжнародні відносини»:

- Україна - суб'єкт міжнародного права.

Особливого значення набувало положення про те, що «Декларація є основою для нової Конституції, законів України...».

Таким чином, Декларація про суверенітет України є фундаментальним документом, який має статус важливого передконституційного акту, фундаментом нової української державності.

Новим етапом реформування конституційного законодавства стало прийняття 24 жовтня 1990 року ВР Закону «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) УРСР»:

1) скасовувалась 6 стаття Конституції;

2) закріплювалися правові основи діяльності політичних партій, громадських організацій і рухів - через представництво у Радах - участь в управлінні державними і громадськими справами;

3) у побудові органів державної влади основними засадами замість демократичного централізму (ст. 3) проголошувались їх виборність і підзвітність народів;

4) судова і прокурорська система фактично виводилися із підпорядкування союзним структурам (так, в ст. 149 зазначалося, що «найвищий судовий контроль і нагляд за судовою діяльністю судів республіки здійснюється лише Верховним Судом УРСР», а в ст. 163 - що «Генеральний прокурор УРСР призначається ВР УРСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний»);

5) передбачалося створення в Україні Конституційного суду.

2.2. вищі та місцеві органи влади і управління.

Зміни в структурі органів вищої виконавчої влади.

1. Законами від 13 та 21 травня 1991 р. встановлювався;

а) перелік міністерств та інших органів державного правління; б) уряд почав називатися Кабінет Міністрів, а голова уряду - Прем'єр - міністром; в) встановлювалися нові функції уряду, які значно обмежили адміністративне втручання загальносоюзних структур.

2. 5 липня 1991 року було прийнято Закони «Про заснування поста Президента УРСР», «Про вибори Президента УРСР».

Слід наголосити, що ці документи започаткували зміни в конституційному устрої на шляху України до президентсько - парламентської республіки.

3. 19 липня 1991 року, у зв'язку з результатами референдуму у Криму про створення Кримської автономної Республіки, внесено зміни і доповнення до Конституції, що стосувалися адміністративно - територіального устрою, системи і компетенції державних органів.

Реформування місцевих органів влади і управління.

За Законом від 7 грудня 1990 р. «Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування» визначалися:

- засади місцевого самоврядування - основи демократичного устрою влади в республіці;

- до системи місцевого самоврядування належали сільські, селищні та міські територіальні громади, відповідні ради і їхні виконкоми; до регіонального самоврядування віднесено район і область, їхні ради і виконкоми.

2.3. правоохоронні органи.

20 грудня 1990 року ВР ухвалила Закон «Про міліцію»:

- мета діяльності - забезпечення безпеки громадян, захист їх прав і свобод. Особливо зазначено, що співробітник ОВС керується лише законом і діє в його рамках;

- визначено принципи діяльності міліції: законність, гуманність, гласність, справедливість.

Таким чином, у досліджуваний період було завдано суттєвого удару командно - адміністративній системі, що в кінцевому підсумку привело до її руйнування. Реформи державного апарату, правоохоронної системи, внесення змін до Конституції, прийняття Декларації про державний суверенітет УРСР, заклали законодавчі основи, що стали фундаментом сучасної незалежної України.

3. Зміни в правовій системі.

Процеси перебудови суттєво вплинули на правову систему.

3.1. цивільне право.

Основними напрямками реформування законодавства були:

1) внесення численних змін і доповнень в існуючі закони та інші правові акти;

2) розробка й прийняття нових законодавчих актів.

Особливо активний процес оновлення законодавства спостерігався в галузях права, які регулювали економічні відносини. Так, було прийнято низку правових актів, які мали закласти основи ринкової економіки.

- Закон СРСР від 06.03.1990 р. «Про власність громадян», який встановив три її форми - державну, колективну і власність громадян.

- Закон СРСР «Про кооперацію в СРСР» від 26.06.1988 р., «Про підприємства СРСР» від 04.06.1990 р.; Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду від 23.11.1989 р., Основи законодавства СРСР і союзних республік про землю від 28.01.1990 р.

установлювали право громадян на придбання землі в довічне володіння або оренду.

Принципово новим законодавчим актом ринкового типу було прийняття в травні 1991 р. *Основ цивільного законодавства СРСР і союзних республік, які мали набрати чинності з 1 січня 1992 року.*

Загальносоюзні акти сприяли розвитку законодавчого забезпечення реформування економіки в Україні. У цьому переліку слід назвати:

- Закон від 3.08.1990 р. «Про економічну самостійність УРСР»:

а) визначалися зміст, мета й основні принципи економічної самостійності;

б) механізм регулювання економіки, господарювання, соціальної сфери, організації фінансово - бюджетної системи;

в) повна господарська самостійність і свобода підприємства всіх юридичних та фізичних осіб;

г) введення національної грошової одиниці.

- Закон УРСР від 12.06.1991 р. «Про зовнішньоекономічну діяльність» (виключне право незалежності зовнішньоекономічної діяльності України на своїй території).

Загалом у 1991 р. ВР прийняла близько 40 законів та 70 постанов з економічної політики.

3.2. трудове право:

- встановлювався новий порядок розробки і укладення трудового договору, доповнив його трудовим контрактом. Терміни угоди визначалися за погодженням сторін;

- скасовано обмеження на сумісництво, суміщення професій;

- розширено права працівників, особливо жінок і неповнолітніх.

Водночас в трудовому праві спостерігалися певні перекоси: *по - перше*, наявність застарілих форм радянського трудового права, *по - друге*, слабкість захисту трудових прав, орієнтація на виробництво всупереч інтересам працівника, *по - третє*, широке використання роботодавцями контрактної форми прийняття на роботу, що значно зменшило захист прав працівників.

3.3. земельне право:

1) громадяни отримали можливість придбати землю в довічне володіння або оренду, без права продажу чи успадкування;

2) законодавчо врегульовано порядок надання землі юридичним та фізичним особам;

3) захищався земельний фонд від недбалого ставлення, розтринькування та нераціонального використання.

3.4. кримінальне право.

Реформування суспільства й держави спричинило й відповідні зміни й доповнення у кримінальному законодавстві, що стосувалися:

- *реабілітації* незаконно і злочинно засуджених і репресованих людей, так і цілих народів (14.11.1989 р. - Верховна Рада прийняла Декларацію де визнала незаконними і злочинними репресії і висилання проти народів у роки війни; 17.04.1991 р. - Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» - охоплював увесь період після 1917 р.);

- кримінальне законодавство спрямовувалося перш за все на захист інтересів держави, захист честі і гідності Президента СРСР, встановлювалася кримінальна відповідальність за блокування роботи транспорту (2.04.1990 р. - «Про захист честі і гідності Президента СРСР», 20.10.1990 р. - «Про кримінальну відповідальність за блокування транспортних комунікацій та інші незаконні дії, які посягають на нормальну і безпечну роботу транспорту»);

- внесено зміни у зв'язку з приєднанням до міжнародних конвенцій про наркотики, СНІД, боротьбу із захопленням заручників.

У цілому зміни у кримінальному законодавстві були відображені в Основах кримінального законодавства СРСР та союзних республік (2.07.1991 р.).

3.5. процесуальне право.

Демократизація суспільного життя зумовила низку змін і доповнень в діюче процесуальне законодавство, зокрема:

1) визначалася процедура оскарження у судах протиправних і таких, що обмежують права громадян, дій офіційних осіб (судовий захист громадянами своїх прав від свавілля чиновників);

2) загострилися кризові явища у законодавстві, спричинені протилежними підходами союзного центру та республік до проблеми верховенства законів (26.04.1990 р. - Закон СРСР «Про розмежування повноважень між СРСР і суб'єктами федерації»).

24 жовтня 1990 року Верховна рада УРСР внесла зміни і доповнення до ст. 71 Конституції УРСР, згідно з якими на території республіки забезпечувалося верховенство законів УРСР.

Таким чином:

по-перше, зміни у законодавстві республіки у період перебудови були зумовлені реформами у соціально-економічній та політичній сферах;

по-друге, процес реформування законодавства був не послідовним і суперечливим, прогресивні закони носили половинчатий характер;

по-третє, демократичні акти, спрямовані на реформування політичної системи, забезпечення прав і свобод людини, мали переважно декларативний характер, а тому основу правової системи все ще становили застарілі норми, які гальмували просування реформ.

Література

а) Основна.

Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.В., Слісаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985 - 1999 рр. - К., 2000.

Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною радою Української РСР 16 липня 1990 р. - К., 1991.

Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. - К., 2000. - Т. 2.

Іванов В.М. Історія держави і права України: Підручник. - К.: МАУП, 2007.

Іванов В.М. Практикум з історії держави і права України. - К.: МАУП, 2006.

Іванченко Р.П. Українська державність в 20 - 90-х рр. - К., 2000.

Історія українського права / за ред. О.О.Шевченка, - К.: Олан, 2001.

Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник. - К.: Атіка, 2005.

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літератури, 2005.

Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. - К., 2001.

Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. - К.: Україна, 2002.

Конституція УРСР. - К., 1978.

Музиченко П. Історія держави і права України. - К.: Знання, 2006.

Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс та ін. - К., 2003.

б) Додаткова.

Августовский путч: Причины и следствия. - М., 1991.

Алексеев Ю.М., Кульчицкий С.В., Слісаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985 - 1999 рр. - К., 2000.

Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. - К., 1999.

Кравчук Л.М. Останні дні імперії... Перші роки надії / Запис бесід С. Качигіна. - К., 1994.

Литвин В.М. Украина: политика, политики, власть: На фоне политического портрета Л. Кравчука. - К., 1997.

Українські юристи під судом КГБ. - Мюнхен: Сучасність, 1968.

Український правозахисний рух: Документи і матеріали. - Торонто, Балтимор, 1978.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ № 24. Держава та право незалежної України (1991 - до сьогодні) **4 год.**

План

- 1. Державно - правові підстави здобуття Україною незалежності.**
- 2. Розбудова незалежної Української держави: етапи, хід, особливості.**
- 3. Конституційний процес. Конституція України 1996 року: зміст, значення.**
- 4. Реформування законодавства. Розвиток окремих галузей права:**
 - 4.1. цивільно - правове законодавство;**
 - 4.2. трудове законодавство;**
 - 4.3. сімейне право;**
 - 4.4. кримінальне право.**
- 5. Судова та правоохоронна система в умовах незалежної України.**

1. Державно - правові підстави здобуття Україною незалежності.

Після невдалої спроби державного перевороту в СРСР Верховна Рада (далі - ВР) УРСР 24.08.1991 року ухвалила *Акт проголошення незалежності України*, яким констатувався вихід УРСР зі складу СРСР і «урочисто проголосувалася незалежність України та створення самостійної Української держави - України». Щоб всенародно підтвердити його і зробити незворотнім, у день виборів першого Президента 1 грудня 1991 року на Всеукраїнському референдумі 90,35 відсотка виборців проголосували за підтримку Акта незалежності.

5 грудня 1991 р. ВР у зверненні «До парламентаріїв і народів світу» денонсувала договір УСРР 1922 року про вступ до СРСР. З огляду на ці акти, 8 грудня 1991 року керівники Білорусі, України та Росії в Біловезькій Пущі спільним актом оголосили про розпуск СРСР.

Отже, Україна самостійно розробила механізм виходу із союзу і легітимним шляхом здобула незалежність.

Появу на політичній карті світу незалежної України зумовила низка як зовнішніх (погіршення соціально - економічного, політичного життя; втрата центром контролю на місцях; синхронне посилення

відцентрових тенденцій у республіках; поразка путчу) так і *внутрішніх* (існування системи формально легітимних органів державного управління; певна стабілізація українського товарного ринку; потужний націонал - демократичний рух; політичний нейтралітет армії та правоохоронних органів; багатовікова боротьба за національну державність).

Проголошення незалежності стало своєрідною точкою відліку нового етапу історії України, поклало початок перехідному періоду, суть якого - у переході на якісно вищий рівень суспільного розвитку. Тобто, *у цілому мало бути здійснено перехід від становища «уламка імперії» - до власної державності, від формальної незалежності - до реального суверенітету.*

Водночас, різка відмова від радянського зразка суспільного розвитку в умовах відсутності *науково обґрунтованої моделі побудови незалежної держави* зумовили на перших порах втрату орієнтирів, розгубленість, розчарування.

У цілому, на *початковому етапі державотворення* в Україні перебіг цього процесу значною мірою визначали такі *чинники*:

- *неготовність (в цілому) українського суспільства до державотворчих дій;*

- *деформована структура економіки;*

- *недосконала організація державної влади, незавершеність розподілу функцій між гілками влади та ін.*

Українське державотворення (1991 - 1995 рр.) має комплексний характер, певну систему компонентів, що характеризують концептуальну і практичну діяльність всіх діючих в державі ланок управління. І від того, наскільки чітко і відповідально, організовано і професійно функціонували всі ланки державних інституцій законодавчої, виконавчої та судової влад, їх численних працівників апарату залежить результат державного будівництва не лише в повсякденній практиці, але й у перспективі.

Новий поштовх державотворенню надала Конституція 1996 року.

2. Розбудова незалежної Української держави: етапи, хід, особливості.

Постання незалежної України нагально поставило на порядок денний *реформування існуючих органів влади та створення нових*. Важливими віхами становлення владних структур стали:

1. *Прийняття Верховною Радою Закону «Про правонаступництво України»:*

- питання щодо території, населення, правової й державотворчої спадщини України;

- підтверджувалась чинність Конституції, законів УРСР, якщо вони не суперечили законам України, ухваленим після 24.08.1991 року;

- найвищим органом влади проголошувалась Верховна Рада.

2. Запровадження атрибутів державності:

а) фіксація кордонів - 4.11.1991 р. ВР прийняла Закон «Про державний кордон України»; 12.12.1991 р. - Указ Президента «Про утворення державного митного комітету України;

б) визначення громадянства - 8.10.1991 р. ВР прийняла Закон «Про громадянство України»; 1.11.1991 р. ВР прийняла «Декларацію прав національностей України»;

в) визнання національної символіки як державної - у січні - лютому 1992 р. низкою постанов ВР затвердила державний гімн, прапор, малий герб України;

г) запровадження власної грошової одиниці - з 1992 р. започатковано обіг купонів багаторазового використання, а 2 вересня 1996 р. - гривні.

3. Створення власних Збройних Сил - концептуальні та юридичні засади визначали прийняті ВР 11.11.1991 р. Постанова «Про концепцію оборони та будівництва Збройних сил України», воєнна доктрина 19.10.1993 р., а також Закони від 6.12.1991 р. «Про оборону України», «Про збройні сили України»; *організаційно - правові основи та порядок проходження військової служби визначався Законами України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 р., «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12.12.1991 року. Законом від 4.11.1991 р. на базі внутрішніх військ було створено Національну гвардію України, яка підпорядковувалась Верховній Раді.*

Державний лад незалежної України - особливість - мав перехідний характер, будучи по суті конгломератом залишків радянської влади, новонароджених елементів парламентаризму та президентського правління.

Органи законодавчої влади.

1 етап - до 1996 року:

- ВР продовжувала діяти як вищий орган влади держави;

- ВР у цей період змінювала свою компетенцію (1992 - 1993 рр.);

- 17.11.1992 р. - Закон «Про статус народного депутата України».

У цілому, законодавча діяльність (прийнято більше 450 законів) парламенту не встигала за життям. Відсутність моделі побудови держави, політичне протистояння, непрофесіоналізм депутатів негативно впливали на якість прийнятих законів, значна кількість яких мала декларативний характер, не була забезпечена механізмом їхньої реалізації.

2 етап - після 1996 року:

- діє принцип поділу гілок влади;
- структуру, компетенцію, повноваження та порядок функціонування ВР визначено четвертим розділом Конституції (ст. 75 - 101).

3 етап - пов'язаний із внесеними змінами до Конституції у 2004 році (втратили чинність рішенням Конституційного Суду у жовтні 2010 року.).

Органи виконавчої влади.

1 етап (1991 - 1994 роки):

Центральні:

- 5.07.1991 р. - засновано інститут президентства;
- 25.02.1992 р. - Указ Президента - міністерства позбавлялися права безпосередньо управляти підприємствами і мали відповідати за реалізацію державної політики у відповідних галузях;

- Законами від 18.11. та 19.12.1992 р. розширювалися повноваження Кабінету Міністрів - уряд отримав тимчасове право ухвалювати декрети з економічних питань, які мали силу законів.

Указом президента Л. Кравчука від 28.02.1992 р. було утворено постійно діючий орган - *Державну Думу України* - протягом 9 місяців вона виконувала консультативні функції при Президентові з питань стратегії державної політики, принципів і напрямів діяльності органів виконавчої влади.

2 етап - з 1996 року:

- обов'язки Президента визначено п'ятою главою Конституції 1996 р. (ст. 102 - 112);

- з січня 2006 р повноваження Президента України змінено, у зв'язку із внесеними змінами до Основного Закону (у свою чергу відмінені рішенням Конституційного Суду у жовтні 2010 року);

- найвищим органом у системі виконавчої влади є *Кабінет Міністрів* на чолі з прем'єр - міністром (конституційний склад уряду - 29 міністрів);

- функції і повноваження КМ визначені розділом шостим Конституції (ст. 113 - 120).

Органи місцевої влади.

1 етап (1991-1996 роки):

- процес створення місцевих органів державної виконавчої влади ускладнювався тим, що Верховна Рада, виходячи із старих радянських підходів, прагнула мати всю вертикаль і також виконавчу владу. Президент намагався очолити виконавчу державну вертикаль.

- Законом від 5.03.1992 року запроваджувався *інститут представників Президента* - голів місцевих адміністрацій; *повноваження*: а) забезпечення реалізації законів і розпоряджень центральних органів влади; б) контроль діяльності місцевого та регіонального самоврядування; підприємств, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування та форми власності.

- Законом від 27.03.1992 р. ВР вивела місцеві Ради із системи органів державної влади, надавши їм статус органів місцевого та регіонального самоврядування. Водночас передбачалося надання виконавчим комітетам сільських, селищних та міських Рад повноважень, делегованих державою.

- *лютий 1994 р.* - прийнято Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» - з *літа 1994 р.* - скасовано інститут представника Президента і місцевої адміністрації.

В новій редакції цього закону від 28.06.1994 р. виконкоми відповідних Рад отримали право виконувати одночасно й функції місцевих органів виконавчої влади, а на голів відповідних Рад покладалися також функції глав місцевих державних адміністрацій.

- Президентським Указом «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» від 6.08.1994 р. - відповідальність на голів Рад. Фактично у межах виконкомів Рад утворилась нова державна адміністрація.

Нова реорганізація була пов'язана з прийняттям у *червні 1995 р.* - *конституційного договору між Верховною Радою і Президентом*: а) в областях, районах, Києві, Севастополі створюються державні адміністрації на чолі з головами; б) у селах, селищах і містах - обираються органи місцевого самоврядування. Виконавчі комітети здійснюють також повноваження державної виконавчої влади.

2. етап - з 1996 року:

- на місцях діють в режимі місцевого самоврядування міські, сільські, селищні та районні у містах ради депутатів;
- в областях та районних центрах у режимі єдиного державного керівництва державні адміністрації на чолі з головами;
- у 1997 році прийнято Закон про органи місцевого самоврядування.

Таким чином, державотворчий процес (1991 - 2004 роки) протікав суперечливо і неоднозначно. З одного боку, відбулися певні зрушення (запроваджено атрибути державності; створено збройні сили; трансформовано старі (ВР, КМ) та розбудовано нові (Президент) елементи держави; в основному сформовано правове поле для державотворення; прийнято Конституцію 1996 року тощо). З іншого боку, виявилася слабка координованість та відсутність єдності у діях різних гілок влади; зростання протиріч між центральними та місцевими органами влади; низька ефективність державного контролю за виконанням прийнятих рішень; значний вплив політичного протистояння в державі на поведінку державних структур; недостатня кваліфікація професійних політиків; прогресуюче падіння авторитету всіх гілок влади.

3. Конституційний процес. Конституція України 1996 року: зміст, значення.

Здобуття Україною незалежності спричинило зміни в державній і правовій системі, що потребувало радикальних змін Конституції 1978 року. Спочатку Верховна Рада ішла шляхом внесення змін та доповнень до неї, а паралельно ішов процес вироблення нового Основного Закону.

I етап - 24 жовтня 1990 року утворено конституційну комісію на чолі з Л. Кравчуком.

| <i>Проекти Конституції</i> | | | |
|--|---|---|---|
| 1. Україна Президентська Республіка. | - | 2. вересень 1993 р; Україна парламентська республіка двопалатним парламентом прем'єр - міністром на чолі уряду . | 3. листопад 1993 р; Україна Президентсько парламентська республіка. |

Жоден з проектів не набрав підтримки і в жовтні 1993 р. конституційний проект був загальмований.

Чинною залишалася Конституція УРСР 1978 року до якої було внесено понад 200 поправок.

2 етап:

- 2.12.1994 р. - Президент Л. Кучма виніс на розгляд ВР *проект «Конституційного закону України про державну владу і місцеве самоврядування в Україні»;*

- червень 1995 р. - *Конституційна угода між Президентом і ВР, яка створила умови для активізації конституційного процесу.*

- червень 1996 р. - розгляд проекту у другому читанні.

Найбільш дискусійні пункти проекту Основного Закону:

а) розподіл повноважень між гілками влади; б) проблема власності; в) державна символіка; г) статус російської мови і Республіки Крим.

28 червня 1996 року - Конституцію незалежної України прийнято. Вона складалася з преамбули, 15 розділів, 161 основної статті та 14 статей перехідних положень.

Отже, *суть конституційного процесу полягає у забезпеченні встановлення та розвитку правової системи держави, утвердженні законності та правопорядку в суспільстві, виховання правової свідомості та формування політичної культури населення. Затвердження Основного Закону держави створює юридичне підґрунтя для ефективної та раціональної розбудови політичних структур, стабілізації економіки, формування розвиненого громадянського суспільства.*

4. Реформування законодавства. Розвиток окремих галузей права.

З прийняттям Конституції України з'явилися реальні перспективи вироблення гармонійно поєднаної збалансованої законодавчої системи, яка б з одного боку, відповідала правовому менталітету українського народу, цінностям і самобутності його правової культури, з іншого боку, адаптувалася до норм європейського і міжнародного права.

4.1. цивільно - правове законодавство.

Ухваливши Цивільний Кодекс (далі - ЦК), Україна зробила важливий крок до інтеграції в континентальну правову систему. На думку вітчизняних цивілістів, зокрема, Ю. Заїки, В. Співака, у Кодекс запроваджені положення, притаманні цивільному законодавству розвинених європейських країн.

З - поміж значної кількості *новел* найрельєфніше виглядають ті, про які в *цивільному законодавстві радянської України навіть не йшлося*:

У 2003 році прийнято новий ЦК, уведений в дію з 1.01.2004 року, основні положення:

- кардинальні зміни торкнулися насамперед *принципів цивільного права*: справедливість, розумність, свобода договірних відносин;

- у книзі III ЦК обґрунтовано *нову для цивільного права України* категорію - *речове право*. Окрім права власності, Кодекс передбачив *права на користування чужими речами* - землю для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), землю для забудови (суперфіцій), сервітути;

- ЦК значно детальніше врегулював *особисті немайнові права фізичної особи* (глава 21, 22);

- врегульовано питання спільної власності (*вперше на рівні закону запроваджено інститут спільної часткової власності*);

- *вперше в національному законодавстві передбачено виникнення права власності на знахідку в особи, яка знайшла річ*, а також право особи, яка знайшла загублену річ, на винагороду за знахідку в розмірі до 20% вартості речі;

- чимало змін внесено до *порядку спадкування* (нові форми заповіту - секретний та спадковий заповіт); розширено коло *спадкоємців за законом* (їх стало п'ять черг у порівнянні з двома чергами попереднього законодавства).

Таким чином, *ЦК України значно наблизив правову систему нашої держави до законодавства об'єднаної Європи*.

4.2. трудове законодавство.

Поява ринкової економіки спричинила урізноманітнення *трудових правовідносин*:

- 1) посилено *законодавче регулювання охорони праці, розв'язання проблем безробіття та соціального забезпечення* (Закони «Про охорону праці» від 14.10.1992 р., «Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку від 16.12.1993 р., «Про оплату праці» від 26.03.1995 р., «Про відпустки» від 15.11.1996 р. та ін.);

- 2) подальшого розвитку зазнав *інститут колективного договору* (Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1.07.1993 р.;

Положеннями КМ 1993 та 1994 рр. регламентовано укладання контрактної форми трудового договору);

3) важливим напрямом реформування трудового законодавства є *приведення його у відповідність до міжнародних норм* (ВР ратифіковано 50 концепцій Міжнародної організації праці).

У цілому зміни у трудовому праві були спрямовані головне на демократизацію регулювання трудових відносин. Водночас, давно назрілим є необхідність прийняття нового Кодексу, бо чинний Кодекс Законів про працю, прийнятий 10.12.1971 р., хоча й зазнав близько 60 змін і доповнень, вже не відповідає новим історичним і соціально - економічним умовам.

4.3. сімейне право.

У 2002 році було прийнято новий *Сімейний кодекс України* (далі - СК), який *набув чинності з 1 січня 2004 року*. Кодекс, з одного боку, продемонстрував власне, українське розуміння юридичного розв'язання складних шлюбно - сімейних проблем, з *іншого боку*, увібрав найкращі здобутки західної правової культури.

Характерні риси СК 2002 року:

1) у розділі «Загальні положення» *вперше законодавчо визначено ознаки сім'ї*. Цивільний шлюб визнано сім'єю;

2) визначено договірне регулювання сімейних відносин (шлюбний договір та шлюбний контракт; сімейні договори майнового характеру);

3) шлюбний договір може бути укладений не тільки нареченими, а й подружжям;

4) СК уперше наділив цивільно - процесуальною дієздатністю особу, якій виповнилося 14 р.; запропонував новий спосіб захисту сімейних прав та інтересів - стягнення неустойки за прострочення сплати аліментів;

5) запровадив нову правову категорію «*надання права на шлюб особі, яка не досягла шлюбного віку*» (є виключною компетенцією суду);

6) уперше чоловікові і жінці надано право подавати заяву про реєстрацію шлюбу до будь-якого РАЦС незалежно від їх, чи їхніх батьків місця проживання;

7) Кодекс *відновив інститут заручин*: (а) відшкодування збитків у разі відмови однієї із сторін від шлюбу, якщо інша їх зазнала;

б) додаткова підстава визнання недійсності шлюбу - *приховування тяжкої хвороби одним із подружжя*);

8) Кодекс детальніше і повніше врегулював відносини особистої приватної власності чоловіка та дружини;

9) установив чіткий і прозорий критерій для задоволення вимог про збільшення частки у спільному майні тому з подружжя, з ким проживає дитина або непрацездатні повнолітні син і дочка (у випадку поділу майна спільної суміжної власності);

10) ряд новел запроваджено і щодо припинення шлюбу - шлюб вважається розірваним від моменту набрання чинності рішення суду;

11) уперше одному з подружжя надається право на пред'явлення позову про розірвання шлюбу під час вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини;

12) у розділі *«Права та обов'язки матері, батька і дитини»* змінено підстави для встановлення батьківства судом. Уперше на законодавчому рівні батькам надано право присвоювати дитині кілька імен;

13) додатковою підставою для позбавлення батьківських прав стало засудження батьків або одного з них за вчинення умисного злочину щодо дитини;

14) більш повно і чітко визначено правові наслідки позбавлення батьківських прав (питання про побачення з дитиною передано до суду, раніше це було прерогативою органу опіки і піклування);

15) уперше на дітей покладається обов'язок піклування про батьків (раніше тільки на повнолітніх сина і дочку);

16) на законодавчому рівні врегульовано питання права власності на аліменти, одержані на дитину;

17) уперше в Україні на законодавчому рівні врегульовано питання попередження насилля у сім'ї (*Закон «Про попередження насилля в сім'ї» від 15.11.2001 р.*).

4.4. кримінальне право.

За одностайною оцінкою фахівців *Кримінальний Кодекс (далі - КК) України, що набрав чинності з 1 вересня 2007 року* є значним кроком уперед у порівнянні з попереднім законодавством.

Водночас, у перші роки незалежності розвиток кримінального права був викликаний зростанням злочинності, зокрема у сфері економіки. *Реформування кримінального законодавства відбувалося шляхом внесення змін і доповнень до КК: а) березень 1992 р. - скасовані такі міри покарання, як заслання і вислання; б) 24.12.1994 р. - Закон вніс зміни у склад державних злочинів; в) березень 1997 р. - введено мораторій на виконання смертної кари. 22.02.2000 р. - ВР*

ратифікувала протокол № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини стосовно скасування смертної кари (1983 р.), підписаний Україною 5 травня 1987 року.

Новий КК містить Загальну та Особливу частини і нараховує 447 статей.

Порівнюючи КК 1960 р. та КК України 2001 р. доходимо висновку, що відбулися істотні зміни відносно форми і змісту кримінального закону. Законодавчі новели складають близько 4/5 Особливої частини КК України 2001 року. У незмінному вигляді до нового КК України увійшло лише 28 статей, які містилися в Особливій частині КК 1960 року. У цілому окремі запозичення становлять 17% від усієї чисельності статей:

1) визначається завдання КК - *правове забезпечення охорони прав і свобод людини й громадянина, власності, громадського порядку та безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ст. 1);*

2) злочини, залежно від тяжкості, розподілено на 4 групи: а) незначної; б) середньої; в) тяжкі; г) особливо тяжкі. Передбачено відповідальність за незакінчений злочин;

3) на відміну від КК 1960 р. окрім понять осудності й неосудності, введено *поняття обмеженої осудності (ст. 20);*

4) кримінальна відповідальність - з 16 р., водночас розширено перелік злочинів, відповідальність за вчинення яких може наставати з 14 р. (бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників тощо);

5) чітко визначено поняття вини, прямого та непрямого умислів, видів необережності;

6) докладно подано поняття й види співучасті, особливості кваліфікації дій співучасників, питання відповідальності за співучасть;

7) значно ширше подано обставини, через які дії не кваліфікуються злочинними: фізичний та психічний примус; діяння, пов'язане з ризиком та інше;

8) подано правові підстави звільнення від кримінальної відповідальності: дійове каяття, примирення з потерпілим, передача винуватого на поруки, зміна обстановки та закінчення термінів давності.

9) введено *нові види покарань*: громадські роботи, арешт (від 1 до 6 місяців), обмеження волі (у виконавчих установах відкритого типу з

обов'язковим залученням до праці). Усього передбачено 12 видів кримінальних покарань. Передбачено загальні засади призначення покарання тощо;

10) в окремому розділі передбачено положення про відповідальність неповнолітніх та покарання щодо них тощо.

Концептуальну ідею захисту людини від злочинних посягань втілено і в Особливій частині кодексу 2001 р., яка містить 339 статей, об'єднаних у 20 розділів (у КК 1960 р. - 208 статей та 11 глав).

11) норми щодо відповідальності за злочини проти особи, на відміну від КК 1960 р., поділено на три самостійні розділи:

| | | |
|---|--|---|
| <i>«Злочини проти життя та здоров'я особи».</i> | <i>«Злочини проти волі, честі і гідності особи».</i> | <i>«Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи».</i> |
|---|--|---|

12) новий КК, на відміну від КК 1960 р., який розрізняв відповідальність за злочини проти державної, колективної та індивідуальної власності, Кодекс 2001 р. містить лише один розділ - злочини проти власності;

13) КК приведено у відповідність до загальноприйнятих норм міжнародного права;

14) новому КК притаманна гуманізація системи покарань - за схемою - від менш суворих покарань до більш суворих.

5. Судова та правоохоронна система в умовах незалежної України.

Невід'ємною складовою побудови демократичної правової держави є проведення судової реформи. Слід наголосити, що процес реформування судової системи має чітко виражену етапність і триває до сьогодні.

У квітні 1992 року - Верховна рада України схвалила Концепцію судово - правової реформи, за якою судочинство в Україні мало здійснюватися Конституційним судом і судами загальної юрисдикції.

Конституційний суд, функції: а) окремий, незалежний від судів загальної юрисдикції, єдиний в Україні орган конституційної юрисдикції (склад - 18 суддів); б) вирішення питань про відповідність

законів та інших правових актів Конституції України, офіційне тлумачення Конституції та законів.

Суди загальної юрисдикції (Закон України „Про статус суддів”, червень 2001 р.; „Про внесення змін до Закону України „Про судоустрій України” від 21.06.2001 р.). Систему судів загальної юрисдикції згідно цих законів утворюють місцеві суди, апеляційні суди, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України.

Місцеві суди:

- діють у межах району, міста, району міста, кількох районів або району і міста одночасно;
- склад: не менше 3-х суддів;
- компетенція: а) як суд першої інстанції розглядає цивільні, господарські, адміністративні, кримінальні справи та ін.; б) вивчає та узагальнює судову практику та ін.

Апеляційні суди:

- діють в АР Крим, областях, містах Києві та Севастополі, до них прирівнюються військові суди регіонів і Військово - морських сил;
- склад: судді і народні засідателі;
- компетенція: а) діють як суди апеляційної інстанції щодо рішень місцевих судів; б) як суди 1-ї інстанції за адміністративними, кримінальними та цивільними справами; в) вивчають та узагальнюють судову практику та ін.

Вищі спеціалізовані суди:

- є вищими судовими органами спеціалізованих судів (нпр. Вищий Господарський суд);
- компетенція: а) мають діяти як касаційні інстанції щодо рішень місцевих та апеляційних судів; б) перегляд справ у зв'язку з нововиявленими обставинами; в) вивчення і узагальнення судової практики, роз'яснення з питань застосування законодавства.

Верховний суд України:

- судді обираються Верховною Радою безстроково;
- повноваження: а) перегляд в касаційному порядку у межах своїх повноважень рішення судів загальної юрисдикції, справ віднесених до його компетенції Конституцією та законами України; б) вивчення і узагальнення судової практики; в) вирішення питань, які впливають із міжнародних договорів України і ін.

Якісні зміни у реформуванні системи судочинства України відбулися з прийняттям нового Закону „Про судоустрій”

(01.06.2000 р.), що, насамперед, виявилось в конкретизації ланок цієї системи, зокрема порядок формування складу народних засідателів і присяжних та вимоги до них; діяльністю кваліфікаційних комісій та органів суддівського самоврядування тощо.

Вища рада юстиції (діє з 1998 р., склад: 20 членів) - колегіальний, незалежний орган, відповідальний за формування високопрофесійного суддівського корпусу.

Прокуратура (Закон України „Про прокуратуру” від 12.07.2001 р.) - єдина система державних органів, що здійснює прокурорський нагляд за дотриманням і правильним застосуванням законів. Повноваження згідно Конституції: а) підтримання державного обвинувачення в суді; б) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках визначених законом; в) нагляд за дотриманням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; г) нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень з кримінальних справ, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов’язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Міліція (Закон України „Про міліцію” від 20.12.1990 р.) - державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров’я, права і свободи громадян, власність, природне довкілля, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань. Законом України від 22.02.2006 р. було затверджено Дисциплінарний статус органів внутрішніх справ України.

Служба безпеки України (Закон України „Про Службу безпеки України” від 25.03. 1992 р.) - державний правоохоронний орган спеціального призначення; головне завдання - забезпечення державної безпеки України.

Адвокатура (Закон України „Про адвокатуру” від 19.12.1992 р.) - добровільне громадське об’єднання, незалежне від органів держави.

Література

а) Основна.

Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року // Голос України. - 1991. - № 165.

Авер’янов В.Б. Проблеми державного управління і забезпечення прав людини в Україні // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю.С. Шемчушенко (голова) та ін. - Т. 10: Юридична наука незалежної України. - К., 2005.

Вівчарик М. Економічні аспекти українського державотворення // Розбудова держави. - 1994. - № 5.

Гончаренко В. Державно-правове будівництво в перші роки незалежності України (24 серпня 1991 р. - середина 1996 р.) // Вісник Акад. прав. наук України. - 2000. - № 4.

Мацькевич М. Державотворчі процеси в Україні на сучасному етапі її розвитку: проблеми і перспективи // Право України. - 2009. - № 2.

Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи, / За ред. Ю.С. Шемчушенка. - К., 2001.

Дудченко В.В. Источники права в современной Украине / Развитие державності і іправа в Україні: реалії та перспективи: Зб наук. праць. Ч. 1. - Сімферополь; Кримнавчпеддержвидав, 2009.

Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. - К., 2000. - Т. 2.

Іванов В.М. Історія держави і права України: Підручник. - К.: МАУП, 2007.

Іванов В.М. Практикум з історії держави і права України. - К.: МАУП, 2006.

Іванченко Р.П. Українська державність в 20 - 90-х рр. - К., 2000.

Історія українського права / за ред. О.О.Шевченка, - К.: Олан, 2001.

Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник. - К.: Атіка, 2005.

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літератури, 2005.

Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. - К., 2001.

Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. - К.: Україна, 2002.

Музиченко П. Історія держави і права України. - К.: Знання, 2006.

Кульчицький В.С. Утворення незалежної України: перше десятиліття // УІЖ. - 2001. - № 4.

Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914 - 1993 рр. (організація, структура, штати). Історико-правове дослідження. - Івано-Франківськ: Плай, 1997.

Кравчук М.В. Проголошення незалежності України та формування правових засад будівництва її Збройних сил // Актуальні проблеми правознавства. Наук. зб. ЮІ ТАНГ. - Тернопіль, 2001. - Вип. 2.

Капельців-Левицька Є.Д. Українська ментальність і право в умовах глобалізації / Розвиток державності і права в Україні: реалії та перспективи: Зб наук. праць. Ч. 1. - Сімферополь; Кримнавчпеддержвидав, 2009.

Крестовська Н.М. Ювенальна політика незалежної України: підсумки та перспективи // Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної правової держави Україна: Зб. наук. праць. - Львів, 2001.

Нове законодавство України. - К., 1992 - 1995.

Проблеми державно-правової реформи в Україні: Зб. наук. праць. - К., 1997.

Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи. - К.; Х., 2002.

Стецюк П. Зміни до Конституції України 1996 р.: поступ чи криза конституціоналізму? // Вісник ЛУ. Серія юридична. - 2006. - Вип. 42.

Тодика Ю.М. Конституція України як соціальна цінність // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю.С. Шемчушенко (голова) та ін. - Т. 10: Юридична наука незалежної України. - К., 2005.

Тацій В.Я., Стащик В.В., Баулін Ю.В. Новий Кримінальний Кодекс України в контексті сучасної кримінально-правової думки // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю.С. Шемчушенко (голова) та ін. - Т. 10: Юридична наука незалежної України. - К., 2005.

Шевченко Я.М. Нове цивільне законодавство в світлі здійснення ринкових реформ // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю.С. Шемчушенко (голова) та ін. - Т. 10: Юридична наука незалежної України. - К., 2005.

Шемчушенко Ю.С. Теоретичні засади реалізації Конституції України // Вісник Акад. прав. наук України. - 1997. - № 4.

Шемчушенко Ю.С. Що є право? // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю.С. Шемчушенко (голова) та ін. - Т. 10: Юридична наука незалежної України. - К., 2005.

Шемчушенко Ю.С. Сучасна юридична наука в Україні: здобутки і перспективи // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю.С. Шемчушенко (голова) та ін. - Т. 10: Юридична наука незалежної України. - К., 2005.

б) Додаткова.

Алексеев Ю.М., Кульчицький С.В., Слісаренко А.Г., Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985 - 1999 рр. - К., 2000.

Бойко В.Ф. „Мала” судова реформа в Україні: необхідність, сутність, перспективи. - К., 2002.

Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. - К.: Україна, 2002.

Коментар до Конституції України. - К., 1996.

Конституційно - правові засади становлення української державності / В.Я. Тацій., Ю.М. Тодика, О.Г. Данильян та ін. - Х., 2003.

Маляренко В. Про рівень правосуддя в державі та повагу до суду // Право України. - 2004. - № 1.

Кампо В. Українські реформи: політика і право. - К., 1995.

Комісарчук Ю.А. Законодавство України: економіко-правові проблеми // Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної правової держави Україна: Зб. наук. праць. - Львів, 2001.

Литвин В.М., Слісаренко А.П. На політичній арені України (90-ті роки). Роздуми істориків // УІЖ. - 1994. - №1, 2, 3.

Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної правової держави Україна: Зб. наук. праць. - Львів, 2001.

Мироненко О.М. Історія Конституції України. - К., 1997.

Новітня Україна. 1991 - 2001 / За заг. ред. М.Ф. Головатого, Г.В. Фокіна. - К., 2001.

Плющ І. Хто ми і куди йдемо. - К., 1993.

Пилипенко П.Д. Проблеми теорії трудового права України. - Львів, 1999.

Програма дисципліни
“Історія держави і права України”
(в т. ч. Звичаєве право)

Змістовий модуль 1. Вступ до курсу. Зародження і розвиток держави і права періоду Київської Русі та Галицько - Волинської держави, литовсько - русько - польської доби та визвольних змагань. Державно - правові інститути України періоду Гетьманщини та російсько - австрійського панування. Теми 1 - 13.

Тема 1. Вступ до курсу. Предмет, методологія, періодизація та історіографія ІДПУ.

Предмет і сучасна методологія історії держави і права України. Місце історії держави і права України в системі правознавства.

Джерела і періодизація історії держави і права України.

Функції історії держави і права України. Принципи та методи пізнання історико - правових явищ.

Історіографія. Значення вивчення курсу історії держави і права України. Основна наукова і навчально-методична література з курсу.

Організація навчального процесу з історії держави і права України.

Тема 2. Перші державні утворення на території України та їхнє право (VII ст. до н. е. - VI ст. н.е.)

Виникнення стародавніх держав на території Північного Причорномор'я і Приазов'я.

Скіфська держава. Характер суспільних відносин. Поділ скіфських племен. Деспотична монархія. Народні збори, рада старійшин і племінних вождів. Правова система. Судочинство. Грецька колонізація Північного Причорномор'я, її основні етапи. Античні міста-держави. Ольвія, Феодосія, Пантікапей, Херсонес, Тіра. Суспільна організація. Державний лад. Демократична й аристократична республіка. Народні збори. Рада міста. Виборні колегії. Архонти, стратеги, агораноми, астиноми, продики. Суд. Джерела й основні риси права. Злочини й покарання.

Боспорська держава. Суспільний лад. Еволюція державного устрою і форми правління. Джерела та основні риси права.

Тема 3. Становлення і розвиток держави і права Київської Русі (VI - початок XIII ст.)

Східні слов'яни. Венеди. Держава антів, її суспільно - політичний лад. Племінні княжіння у VI - IX ст. Держава полян-русів. "Русь", "Руська земля". Династичний переворот 882 р. Династія Рюриковичів. Норманська і антироманська теорія походження Київської Русі.

Суспільний лад. Проблема феодалізму. Правове становище окремих верств населення. Князі. Бояри. Духовенство. Княжі мужі. Огнищани. Отроки. Гриді. Дітські. Міське населення. Сільське населення. Смерди. Закупи. Изгої. Холопи.

Державний лад. Монархія, її риси та еволюція. Князь. Боярська рада (дума). Віче. Верв. Княжий двір. Удільні князі. Княжі з'їзди (снеми). Місцева адміністрація. Тисяцькі. Сотські. Десятські. Посадники. Волостелі. Тіуни. Вірники. Мостиники. Адміністративна реформа Володимира.

Правова система. Джерела права. Звичаєве право - основне джерело "Руської Правди". Договори Русі з Візантією. Руська Правда та її редакції. Князівські й церковні статuti. Уроки. Князівські договори та їх види. Візантійські джерела права.

Основні риси права. Право власності на землю. Zobov'язальне право. Види договорів. Сімейне право та його інститути. Спадкове право. Інститути кримінального права: злочини і покарання. Суди і судочинство. Особливості правової системи Київської Русі та її значення.

Тема 4. Галицько - Волинська держава - правонаступниця Київської Русі (перш. пол. XIII - др. пол. XIV ст.)

Розпад Київської Русі на окремі князівства. Формування Галицького і Волинського князівств. Об'єднання Галичини з Волинню. Перетворення держави з князівства в королівство, її особливості. Загарбання Галичини Польщею і Волині Литвою.

Суспільний лад. Характер феодалізму. Земельна аристократія. Середньозаможні та дрібні бояри. Духовенство. Галицька митрополія. Міське населення. Феодально залежні селяни. Смерди. Холопи.

Державний лад та його особливості. Князівська влада. Дуумвірат. Боярська рада. Роль віча. Феодальні з'їзди. Центральні органи управління: двірський, стольник, оружник, конюший. Система

місцевого управління: тисяцькі, посадники, воєводи, волостелі, старости. “Кормління”. Суд та процес. Військо.

Правова система. Джерела права. Звичаї. "Руська Правда". Князівські грамоти. Міжкнязівські договори. Галицько-Волинський літопис. Магдебурзьке право. Волоське право. Особливості правової системи.

Тема 5. Державність і право українських землях у складі Великого князівства Литовського (др. пол. XIV - перш. пол. XVI ст.)

Приєднання українських земель до Литви та його правові аспекти. Поняття “латентна державність”. Кревська унія 1385 р. Віленська угода 1401 р., Городельська унія 1413 р.

Суспільний лад. Феодалізм західного типу. Соціальна драбина. Духовенство. Міщани та їх правове становище. Основні категорії селян. “Устава на волоки” 1557 р. Виникнення українського козацтва.

Державний лад. Великокнязівська влада та зміни її прерогатив. Пани-рада. Таємна рада. Великий вальний сейм. Центральна адміністрація. Місцева адміністрація. Система судів у кінці XIV ст. Реформа судової системи в середині XVI ст. Процес.

Джерела права. Звичаєве право. Вплив звичаю на розвиток феодального права. Руська Правда. Великокнязівське законодавство (привілеї). Судебник Казимира IV 1468 р. Статути Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 рр. Пам’ятки Магдебурзького права. Правові джерела православної і католицької церков. Правові режими земельних володінь. Конституційне право. Спадкове право. Сімейне право. Кримінальне право.

Тема 6. Суспільно - політичний лад і право на українських землях у складі Королівства Польського та Речі Посполитої (1340 - 1648 рр.)

Люблінська унія 1569 р. Утворення Речі Посполитої, його наслідки для України.

Суспільний лад. Фільварково - панщинна система господарства. Магнати. Шляхта. Духовенство. Поділ селянства за правовим становищем. Міське населення, його правове становище. Національна опозиція проти Польщі.

Державний лад. Артикули Генріха Валуа 1573 р., їх вплив на формування державного ладу. Король. Вальний сейм та його складові. Центральне управління. Місцеве управління.

Правова система. Рецепція литовського права. Основні акти польського права.

Тема 7. Запорізька Січ: особливості суспільно - політичного устрою, права та судочинства

Запорозька Січ: причини, умови, соціальні джерела, засади формування та правове становище січового козацтва. Адміністративно - територіальний поділ Січі. Кіш. Курені. Паланки.

Система військово - адміністративної влади. Козацька рада. Кошовий атаман. Генеральна старшина. Військові службовці.

Суд та судочинство.

Джерела права. Звичаєве козацьке право. Церковне право. Особливості застосування гетьманських універсалів, царських грамот, універсалів польських королів, як джерел права на Запоріжжі. Характерні риси права.

Тема 8. Українська держава та право у період Національно - визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (лютий 1648 - серпень 1657 рр.)

України напередодні Хмельниччини. Головні завдання Національно-визвольної війни, їх реалізація. Зміна правового статусу України відповідно до Зборівського (1649 р.) і Білоцерківського (1651 р.) мирних договорів. Юридичні наслідки переговорів під Жванцем (1653 р.). Українсько - російська угода 1654 р. Правове становище України.

Суспільний лад. Ліквідація польського магнатського і шляхетського землеволодіння. Зміни в соціальній структурі населення. Перетворення козацтва у привілейований стан. Старшина. Рядове козацтво. Православне духовенство. Селянство. Міське населення.

Державний лад. Ліквідація польської адміністративно - політичної системи управління. Формування Української держави, її політична форма. Центральні органи влади та управління. Військова рада. Генеральний уряд. Гетьман. Місцеве управління. Полкові і

сотенні уряди. Магістрати і ратуші у містах. Війти і отамани. Військо. Судова система та процес.

Джерела і розвиток українського права. Звичаєве козацьке право. Рішення загальної військової ради і ради генеральної старшини. Гетьманські універсали. Міжнародні угоди. III Статут Великого князівства Литовського. Збірники Магдебурзького права. Зміни в цивільному та кримінальному праві.

Тема 9. Державно-правові інститути України - Гетьманщини (др. пол. XVII - XVIII ст.)

Період “руїни” в Україні та його політико - правові наслідки. Гетьманські статті і міждержавні договори та їх вплив на суверенітет України.

Суспільний лад. Становий устрій. Знатне військове товариство. Українська шляхта. Козаки. Міське населення. Духовенство. Селяни. Гетьманські універсали 1760 та 1763 рр. про заборону переходу селян. Указ Катерини II 1783 р. про остаточне закріпачення українського селянства.

Державний лад. Адміністративно - територіальний поділ. Центральні органи влади і управління. Гетьман. Генеральна військова рада. Старшинська рада. Генеральна військова канцелярія. Органи місцевого управління та влади. Організація судів. Судова реформа 1760-1763 рр. Обмеження автономії України. Органи Росії для управління Україною. Ліквідація Запорозької Січі. Створення намісництв. Заснування Задунайської Січі.

Джерела права. Звичаєве право. Гетьманські договірні статті. Акти гетьманської влади. Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Збірники Магдебурзького права.

Конституція Пилипа Орлика 1710 р.

Тема 10. Кодифікація українського права другої половини XVIII ст.

Кодифікація українського права. “Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р. “Суд і розправа в правах малоросійських...” 1750 р. Книга “Статут й інші права малоросійські” 1764 р. “Екстрат малоросійських прав” 1767 р. “Екстракт із указів, інструкцій і установлень” 1768 р. Поширення в

Україні російського законодавства й витіснення національних особливостей.

Основні риси права. Право власності. Zobov'язальне право. Шлюбно - сімейне право. Право спадщини. Кримінальне право. Судочинство.

"Конфлікт" звичаю і закону у XVIII ст. Звичаєві процедури здійснення правосуддя з цивільних справ у вервних, копних і козацьких судах.

Тема 11. Державно - правові інститути України у складі Російської імперії (перш. пол. XIX ст.)

Землі України у складі Росії. Територіальний поділ. Кирило - Мефодіївське братство, його програмні документи.

Суспільний лад. Зародження ринкових відносин. Правове становище окремих верств населення. Завершення юридичного закріпачення селян України. Панщина. Урочна система. Місячина. Інвентарні правила 1847-1848 рр. Реформа управління державними селянами 1837-1841 рр. Військові поселення.

Державний лад. Центральні органи. Перетворення намісництв у губернії. Губернатори та генерал - губернатори. Губернські правління і галузеві установи. Повітовий апарат управління. Земський суд. Присутствія. Губернські і повітові дворянські зібрання. Управління в містах. Скасування Магдебурзького права. Градоначальство. Волосні й сільські органи самоврядування. Судова система.

Право. Офіційний привід кодифікації місцевого права України. Загальна характеристика основних кодифікаційних проектів: "Звід місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі", "Зібрання малоросійських прав", "Звід місцевих законів західних губерній", Повне зібрання законів Російської імперії, Звід законів Російської імперії. Відміна дії норм Магдебурзького права та Литовського статуту. Поширення на Україну загальноімперського законодавства. Уложення про покарання кримінальні і виправні. Сільський судовий статут.

Найважливіші інститути окремих галузей права. Право власності. Zobov'язальне право. Сімейне право. Кримінальне право.

Тема 12. Державно - правове становище Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.

Колонізаторська національна політика російського самодержавства. Внутрішні і зовнішні чинники реформаторської політики царизму в 60-70-х роках.

Селянська реформа 1861 р., її правова основа. Основні риси реформи. Державні органи з селянської справи, волосні та сільські органи селянського самоврядування. Поширення реформи на державних та удільних селян. Особливості селянської реформи в Україні.

Земська реформа 1864 р., її значення та правове закріплення. Функції земських органів. Порядок обрання губернських і повітових земських зборів, губернських і повітових земських управ.

Міська реформа 1870 р., її значення і правова основа. Компетенція міських органів. Порядок обрання міських дум і міських управ.

Судова реформа 1864 р., її правове закріплення та значення. Основні риси реформи: нова система судових органів, демократизація судоустрою і судочинства, запровадження суду присяжних, перебудова прокуратури і створення адвокатури, новий статус слідчих.

Військова, фінансова, поліцейська, шкільна, університетська та інші реформи в Росії. Посилення національного гніту в Україні. Валуєвський циркуляр 1863 р. Емський акт 1876 р.

Контрреформи 80-90-х років. Розвиток російського неоабсолютизму. Положення про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою 1881 р. Правовий режим стану посиленої і надзвичайної охорони. Положення про воєнний стан 1892 р. Закон про земських дільничих начальників 1889 р. Наступ царського уряду на органи самоврядування. Положення про губернські і повітові земські установи 1890 р. Нове міське положення 1892 р. Судова контрреформа. Уложення про покарання кримінальні і виправні 1885 р. Військово-морський статут 1886 р. про покарання.

Джерела права. Цивільне право. Кримінальне право. Посилення каральної політики царизму в Україні. Зміни в цивільному і кримінальному судочинстві.

Тема 13. Державно - правове становище західноукраїнських земель в складі Австрійської та Австро - Угорської імперій (1772 - 1918 рр.)

Перший поділ Польщі 1772 р., Константинопольська австро - турецька конвенція 1775 р. і включення західноукраїнських земель до складу Австрії. “Королівство Галичини і Лодомерії”. Революція 1848 р. і створення Головної руської ради у Львові. Зміни в державно - правовому статусі Галичини, Буковини і Закарпаття. Конституція Австрії 1848 р. Открийована конституція 1849 р. Крайові конституції для Галичини і Буковини 1850 р. Австро-Угорська угода 1867 р. та утворення Австро-Угорської монархії. Ціслейтанія і Транслейтанія. Австрійська конституція 1867 р. Відновлення чинності угорської конституції 1848 р.

Державно - правові інститути на західноукраїнських землях на початку ХХ ст. Поширення загального виборчого права і демократичних свобод на територію Західної України. Репресії проти українців Галичини у роки Першої світової війни. Головна українська рада. Українські січові стрільці. Окупація Галичини російськими військами. Політика царизму на західноукраїнських землях. “Військове генерал - губернаторство Галичина”.

Суспільний лад. Магнати. Рицарі. Трудова шляхта. Міське населення. Селянство. Реформи освіченого абсолютизму 70-80-х років ХVІІІ ст., їх непослідовність. Скасування панщини 1848 р.

Державний лад. Імператор і король Угорщини. Рейхсрат Австрії та сейм Угорщини. Делегації. Рада міністрів. Спільні міністерства. Крайовий міністр для Галичини. Намісник у Галичині і крайовий президент у Буковині. Органи урядової адміністрації. Галицький становий сейм. Губернатор. Адміністративно - територіальний поділ (циркули, дистрикти). Окружні старости. Мандатори. Судові органи. Повітові старости. Громадські управи. Жупи в Закарпатті. Комітати. Судово - прокурорські органи. Органи крайового і місцевого самоврядування. Галицький і Буковинський крайові сейми, порядок їх формування, склад і компетенція. Крайовий виділ. Повітові, міські і сільські ради. Імператорський закон 1862 р. про місцеве самоврядування. Організація управління Львова і Чернівців за статутом 1870 р.

Джерела права (конституція, імператорські патенти, закони рейхсрату, кодекси).

Найважливіші інститути окремих галузей права. Право власності. Зобов'язальне право. Спадкове право. Сімейне право. Кримінальне право. Судочинство.

Змістовий модуль 2. Відродження української держави і права у 1917 - 1920 рр. Державно - правовий розвиток радянської України (1917 - 1991 рр.). Держава і право незалежної України (1991 - до сьогодні). Теми 14 - 23.

Тема 14. Новітня Українська держава і право 1917 - 1920 рр.

Лютнева революція в Росії. Повалення самодержавства і утворення Тимчасового уряду. Створення автономій та незалежних держав на території колишньої Російської імперії.

Боротьба за національно - державне відродження України. Національно - демократична революція. Утворення Української Центральної Ради (УЦР) та еволюція її юридичного статусу. Всеукраїнський національний конгрес 5-7 квітня 1917 р. Наказ УЦР 5 травня 1917 р. Комітет УЦР (Мала рада). Утворення місцевих українських рад. I універсал УЦР від 10 червня 1917 р. Утворення Генерального секретаріату. II універсал УЦР від 3 липня 1917 р. Статут вищого управління України від 29 липня 1917 р. Тимчасова інструкція Генеральному секретаріату Тимчасового уряду від 4 серпня 1917 р.

III універсал УЦР від 7 листопада 1917 р. і проголошення УНР. Правове становище УЦР, Малої ради та Генерального секретаріату. Організація місцевої влади. Комісари УЦР. Судові органи. Органи охорони правопорядку і державної безпеки. Військове будівництво.

IV універсал УЦР від 9 січня 1918 р. Проголошення самостійності і незалежності УНР. Створення Ради народних міністрів. Окупація України австро-німецькими військами. Останні дні УЦР й повчальні уроки.

Законодавча діяльність УЦР. Закон про порядок видання нових законів від 25 листопада 1917 р. Закони в галузі державного будівництва. Правове забезпечення економічного будівництва. Соціальне законодавство. Нормативні акти з кримінального права. Конституція УНР, її зміст і значення.

Переворот П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. та його юридичне закріплення (Грамота до всього українського народу та

Закони про тимчасовий державний устрій від 29 квітня 1918 р.). Внутрішня і зовнішня політика гетьмана.

Організація державної влади. Форма державного правління. Гетьман, його повноваження. Тимчасовий закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування гетьмана поза межами держави від 1 серпня 1918 р. Рада міністрів. Міністерства. Фінансова рада. Місцеві органи. Розпуск земельних комітетів УЦР. Губернські і повітові старости. Судові реформи. Військове будівництво. Організація козацтва. Закон про державну варту від 18 травня 1918 р.

Законодавча процедура. Особливості дії нормативних актів часів царизму, Тимчасового уряду та УНР на території Української Держави. Правові основи процесу законотворчості. Законодавчі акти з окремих галузей права. Каральна спрямованість кримінального права. Порушення прав і свобод особи.

“Грамота до всіх українських громадян” від 14 листопада 1918 р. Зміна політичного курсу. Падіння гетьманату.

Українська держава часів Директорії. Створення Директорії та її політико - правова платформа. Декларація Директорії від 26 грудня 1918 р. Відновлення УНР. Рада народних міністрів. Місцеві органи влади. Судові органи. Трудовий принцип розбудови держави. Конгрес трудового народу України 23-28 січня 1919 р. Реорганізація Директорії, її взаємовідносини з урядом.

Акт злуки УНР та ЗУНР, його правове оформлення та юридичні наслідки. Оголошення війни радянській Росії. Зміни у складі Директорії. С. Петлюра. Варшавський договір від 21 квітня 1920 р. та його політико - правова оцінка. Всеукраїнська національна рада. Незреалізовані проекти конституцій УНР. Закони від 12 листопада 1920 р. “Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР” та “Про Державну Народну Раду”. Ризький мирний договір 1921 р., його політико - правові наслідки для України. Державний центр УНР в еміграції та його політико - правова платформа.

Тема 15. Державно - правові інститути Західноукраїнської Народної Республіки (1918 - 1923 рр.)

Розпад Австро-Угорщини. Листопадовий національно - визвольний чин. Проголошення ЗУНР. Державний лад. Вищі органи

влади й управління. Українська національна рада. Президент-спікер. Виділ УНРади. Президія УНРади. Державний секретаріат. Місцева влада та управління. Повітові комісари. Громадські (сільські і містечкові) комісари. Повітові національні ради. Судова система та інші правоохоронні органи. Збройні сили.

Об'єднання УНР і ЗУНР в єдиній соборній Українській державі. Соціально - політичні та економічні перетворення у ЗУНР. Конституційне законодавство. Закони про державну мову від 15 лютого 1919 р., про громадянство та правовий статус чужинців від 8 квітня 1919 р., про земельну реформу від 14-15 квітня 1919 р. Польсько - українська війна. Проголошення президента диктатором ЗУНР і створення Колегії уповноважених.

Визнання Радою послів Антанти за Польщею права на окупацію Східної Галичини. Еміграційний уряд ЗУНР. Проект основ державного устрою Галицької Республіки 1921 р. Рішення Ради послів від 14 березня 1923 р. про анексію Східної Галичини Польщею. Причини падіння ЗУНР.

Тема 16. Формування радянської держави і права в Україні (1917 - 1920 рр.)

Жовтневий переворот 1917 р. у Петрограді. Перший всеукраїнський з'їзд рад та юридична сила його рішень. Окупація України радянськими військами. Проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Встановлення воєнно - більшовицької партійної диктатури.

Центральні органи влади та їх еволюція. Місцеві ради. Надзвичайні органи радянської влади. Державні утворення радянського типу на території України.

Правова характеристика взаємовідносин УСРР з РСФРР та іншими радянськими республіками.

Органи управління народним господарством. Воєнний комунізм, його юридичне оформлення. Судова система. Народні суди. Революційні трибунали. Верховний касаційний суд. Всеукраїнська і місцеві надзвичайні комісії. Створення Центрального управління надзвичайних комісій для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та злочинами за посадою. Позасудові репресії. "Червоний терор". Організація радянської міліції. Органи контролю для боротьби з діяльністю агентів іноземних держав. Будівництво радянських збройних сил. Джерела радянського права. Соціалістична

правосвідомість. Пристосування права більшовицької Росії. Перші декрети в галузі цивільного, сімейного, трудового, земельного, кримінального права. Декрети про націоналізацію власності, правове регулювання розподілу. Конституція УСРР. Постанова НКЮ УСРР “Про введення в дію керівних засад з кримінального права РСФРР”. Початок кодифікації законодавства.

Тема 17. Перша кодифікація права радянської України 1922 - 1930 рр.

Передумови та характерні особливості першої кодифікації. Посилення ролі загальносоюзного законодавчого регулювання. Характеристика права. Особливості радянського законодавства. Конституційне право. Зміни і доповнення до Конституції УСРР у 1925 р. Конституція УСРР 1929 р. Позбавлення та обмеження виборчих прав. Цивільне право. Цивільний кодекс 1922 р. Сімейне право. Кодекс законів про родину, опіку, шлюб і про акти громадянського стану 1926 р. Трудове право. Кодекс законів про працю 1922 р. Земельне право. Земельний кодекс 1922 р. і зміни до нього 1927, 1929 рр. Кодекс законів про народну освіту 1922 р. Адміністративний кодекс 1927 р. Кримінальне право. Кримінальні кодекси 1922 і 1927 рр. Процесуальне право. Виправно - трудове право. Виправно - трудовий кодекс 1925 р. Видання 7-го Систематичного зібрання чинних законів УСРР (1929-1930 рр.).

Тема 18. Державно - правові інститути України періоду репресивно - тоталітарного режиму (1929 - 1939 рр.)

Внутрішнє становище УСРР на початку 20-х рр. Банкрутство більшовицької економічної політики. Терор голодомором. Законодавче закріплення нової економічної політики. Українізація, її правова основа.

Державний лад. Передумови утворення і юридичне оформлення СРСР. Зміни в структурі органів влади і управління. Вищі органи влади і управління УСРР. Всеукраїнський з'їзд рад. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК). Президія ВУЦВК. Місцеві органи влади і управління. Адміністративно - територіальна реформа. Судова система та інші правоохоронні органи. Деформації юридичного та фактичного статусу України в складі СРСР. Репресії 1920-х рр.

Державний лад. Центральні органи влади і управління. Всеукраїнський з'їзд рад (з 1935 р. - з'їзд рад УРСР). Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (з 1935 р. - Центральний виконавчий комітет УСРР). Президія ВУЦВК (ЦВК УРСР). Верховна рада УРСР. Рада народних комісарів. Місцеві органи влади. Перебудова роботи сільських рад як органів боротьби за суцільну колективізацію та "ліквідацію куркульства як класу" та її правова база. Активізація роботи комнезамів. Черговий етап адміністративно - територіальної реформи, її вплив на зміну системи місцевих органів державної влади. Централізація правоохоронної системи. Посилення ролі позасудових репресивних органів.

Правова система та її характерні риси. Конституційне право. Цивільне право. Трудове право. Колгоспне і земельне право. Кримінальне право. Кримінально-процесуальне законодавство.

Тема 19. Державно-правовий розвиток України в період 1939 - 1985 років.

Українська карта в політиці держав напередодні Другої світової війни. Пакт Молотова - Ріббентропа 1939 р. Таємна угода про розподіл впливів у Східній Європі і міжнародне право. Початок війни. Вступ Червоної армії в Західну Україну. Включення Галичини, Північної Буковини до складу СРСР та УРСР.

Напад фашистської Німеччини на СРСР.

Перебудова державного апарату УРСР на воєнний лад. Директива ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР партійним і радянським органам прифронтових областей від 29 червня 1941 р. та звернення Президії Верховної Ради УРСР, Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У від 6 липня 1941 р. «Про воєнний стан». Діяльність місцевих органів державної влади і управління в період війни. Правовий режим воєнного стану і стану облоги. Реорганізація органів суду і прокуратури у зв'язку з введенням воєнного стану. Положення від 22 червня 1941 р. про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій. Види військових трибуналів та розширення їх підсудності. Централізація керівництва органами державної безпеки і охорони громадського порядку. Розчленування території України і встановлення німецького окупаційного режиму. Рейхскомісаріат «Україна». «Трансністрія». «Підкарпатська

територія». Антифашистське підпілля на Лівобережній та Західній Україні.

Визволення України від нацистських загарбників. Відновлення органів радянської влади в Україні. Утворення нових наркоматів, комітетів і управлінь. Відновлення місцевого державного апарату. Постанова від 1 квітня 1944 р. «Про керівні органи місцевих рад депутатів трудящих». Надзвичайна державна комісія із встановленням і розслідуванням злочинів нацистів та їх спільників і шкоди, які вони заподіяли.

Розширення прав республіки у галузі міжнародних відносин і оборони. Звільнення Закарпаття від німецько - угорських загарбників та юридичне оформлення його входження до складу України. Українська РСР - член-засновник ООН.

Право України в умовах війни. Надзвичайне законодавство. Зміни у цивільно - правових відносинах. Положення від 28 вересня 1943 р. «Про порядок обліку і користування націоналізованого, конфіскованого, виморочного та безгосподарного майна». Припинення справ про виселення з житлових приміщень військовослужбовців та їх сімей. Розширення кола спадкоємців за законом. Сімейне законодавство. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. про внесення змін у сімейне законодавство. Правове забезпечення захисту дітей-сиріт. Трудове право. Трудові мобілізації і трудові повинності. Зміни у режимі робочого часу робітників і службовців. Трудове влаштування і побутове обслуговування інвалідів війни. Земельне законодавство. Нові підстави обов'язкової праці у колгоспі. Кримінальне законодавство. Посилення репресій. Відповідальність воєнних злочинців. Процесуальне законодавство.

Повоєнні адміністративно-територіальні зміни. Посилення сталінізму в 1945-1953 рр. «Ждановщина». Втрати населення України в роки Другої світової війни. Антиукраїнська акція «Вісла». Голод в Україні 1946-1947 рр. Ліквідація Української греко - католицької церкви. Збройний опір УПА і підпілля ОУН радянській репресивній системі.

Ліквідація надзвичайних державно - правових інституцій у перші повоєнні роки. «Вибори» до Верховної Ради УРСР та місцевих рад депутатів трудящих. Перетворення РНК УРСР у Раду Міністрів УРСР. Посилення централізованої бюрократичної системи

управління державою. Зміни в системі органів юстиції, прокуратури, державної безпеки і внутрішніх справ.

Право. Посилення праворегулюючої ролі партійних органів. Цивільне право. Зміцнення державної власності. Націоналізація в західних областях, Буковині та Закарпатті. Регулювання господарсько - договірних відносин. Особиста власність. Грошова реформа 1947 р. та її характер. Трудове право. Колгоспне право. Кримінальне законодавство. Проголошення амністії. Нові склади державних злочинів. Скасування в 1947 р. і відновлення у 1950 р. смертної кари. Процесуальне законодавство. Відрив практики застосування законів від офіційних закликів.

Період розкладу сталінізму (1953 - перша половина 1960-х рр.).

Хрущовська “відлига”. Вищі органи державної влади. Спроби удосконалити форми управління економікою і культурою. Раднаргоспи. Державні комітети. Приєднання Криму до України. Розширення прав УРСР. Державний лад. Місцеві органи державної влади і управління. Перебудова судової системи та посилення прокурорського нагляду. Закон про судоустрій СРСР 1959 р. Положення про прокурорський нагляд в СРСР 1955 р. Реорганізація органів держбезпеки і внутрішніх справ. Товариські суди. Народні дружини. Кодифікація законодавства. Цивільне право. Трудове право. Колгоспне право. Кримінальне право. Кримінальне судочинство. Суперечливий характер десталінізації. Позаринковий, казарменний соціалізм.

“Брежнєвський період” неосталінізму (середина 1960-х - середина 1980-х рр.). Консервативна і реформаційна лінії. “Стабілізація”. Курс на реанімацію командно - адміністративної системи сталінського зразка. Боротьба з проявами національної свідомості. Розвиток державницьких ідей в програмах опозиційних організацій. Реорганізація системи рад. Доктрина “загальнонародної держави”. Конституція СРСР 1977 р. про основні принципи політичного і правового устрою “розвинутого соціалізму”. Проголошення КПРС керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи. Закритий характер політичної системи радянського суспільства. Одержавлення громадських організацій. Формалізація демократії в політичному житті. Зміцнення панування партійно - радянської бюрократії. Порухення владою законності, прав і свобод людини. Кризові явища в економіці. “Застій”.

Правовий статус УРСР як союзної республіки. Закон СРСР від 2 жовтня 1965 р. про зміну системи органів управління промисловістю країни. Ліквідація республіканських рад народного господарства та рад народного господарства економічних районів. Збільшення кількості союзних міністерств і відомств. Залежність УРСР від владного диктату Москви.

Державне будівництво УРСР. Верховна Рада УРСР. Президія Верховної Ради УРСР. Рада Міністрів УРСР. Закон про Раду Міністрів від 19 грудня 1978 р. Державні комітети, міністерства та відомства. Місцеві органи державної влади і управління, їх виконавчі і розпорядчі органи. Нові нормативні акти УРСР, які регулювали організацію та діяльність місцевих рад: закон про порядок відкликання депутата (1979 р.), закон про обласну раду народних депутатів (1980 р.), положення про організацію роботи з наказами виборців в УРСР (1981 р.). Судова система УРСР. Закон про судоустрій УРСР 1981 р. Державний арбітраж. Прокуратура. Органи внутрішніх справ. Адвокатура. Нотаріат

Тема 20. Становлення Української державності в умовах національно - визвольного руху 30 - 50 років ХХ ст.

Спроби національно-державного будівництва. Карпато-українська держава. Утворення автономного уряду А. Бродія. Конституційний закон Празького парламенту. Рішення військових арбітражів. Вибори до сейму Карпатської України. Проголошення державної самостійності (15 березня 1939 р.). Конституція. Державний устрій.

ОУН: ідеологічно - програмові засади боротьби за УССД. Постанови I та II Великих Зборів ОУН, конференцій. Нарис проекту Основних законів (Конституції) Української держави. Статут, програма та організаційна структура ОУН.

Проголошення відновлення Української держави у Львові 30.06.1941 р. Українська національна рада в м. Києві.

Державотворча діяльність УПА. Програмові засади УПА Організаційно - правові основи створення та діяльності «повстанських республік».

Тимчасовий устрій УГВР. Платформа, Універсал УГВР.

Тема 21. Друга кодифікація права УРСР (1956 - поч. 1980 рр.)

Основні риси законодавства. Жорстка централізація в законотворчості. Пріоритет державного над особистістю. Безправ'я громадянина, його правова незахисність. Видання Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік, кодексів УРСР відповідно до загальносоюзного законодавства, хронологічних зібрань законодавства, систематичних зібрань чинного законодавства республік. Зводи законів СРСР і УРСР. Розробка і прийняття Конституції УРСР 1978 р.

Адміністративне законодавство. Цивільне і господарське законодавство. Житлове законодавство. Сімейне законодавство. Трудове законодавство. Природноресурсове законодавство. Кримінальне законодавство. Виправно-трудове законодавство. Процесуальне законодавство.

Тема 22. Держава і право УРСР в період перебудови (квітень 1985 - серпень 1991 рр.)

Суть і зміст поняття “перебудова”. Етапи перебудови. Визрівання політичного курсу перебудови (квітень 1985 - січень 1987 рр.). М.С. Горбачов. Усвідомлення основних завдань перебудови, формування і розширення її соціальної бази (січень 1987 - літо 1988 рр.). Зміщення центру рушійних сил перебудови зверху вниз (літо 1988 - травень 1989 рр.). Розмежування та консолідація полярних політичних сил у суспільстві, їхнє відкрите протистояння (травень 1989 - лютий 1990 рр.). Поступовий перехід політичного керівництва СРСР вправо і радикалізація народних мас (лютий-грудень 1990 р.). Кінець перебудови (грудень 1990 - серпень 1991 р.).

Реформування політичної системи країни. Курс на демократизацію, гласність, посилення суспільно-політичної активності населення. Конституційні зміни в період перебудови: з'їзд народних депутатів, введення президентства, соціалістичний парламентаризм, реформа державного апарату, створення органів конституційного контролю. Доктрина “соціалістичної правової держави”. Зміни у правовому статусі союзної республіки. Закон СРСР від 26 квітня 1990 р. “Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктом федерації”. Референдум 17 березня 1991 р. “Новоогарьовський процес”.

Реконструювання державного апарату УРСР. Закон УРСР від 27 квітня 1989 р. “Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) УРСР”. Демократизація виборчої системи. Вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад народних депутатів (березень 1990 р.). Діяльність новообраної Верховної Ради УРСР у парламентському режимі. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Закон “Про економічну самостійність Української РСР” від 3 серпня 1990 р. Зміни у політичній системі республіки: зміна статті Конституції про принцип демократичного централізму, скасування статті про керівну і спрямовуючу роль КПРС у суспільному та державному житті. Розмежування повноважень між представницькими, виконавчими та судовими органами. Зміни в структурі вищої виконавчої влади. Закон УРСР “Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування” від 7 грудня 1990 р. Конституційний статус Кримської Автономної республіки. Реформування судової системи.

Зміни в законодавстві УРСР. Право забезпечення переходу економіки на систему ринкових відносин. Цивільне право як основний регулятор ринкових відносин. Законодавство про підприємницьку діяльність. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю від 28 лютого 1990 р. Реформаторські зрушення в трудовому законодавстві. Реформування законодавства в соціально - культурній сфері. Зміни в кримінальному законодавстві. Процесуальне законодавство.

Тема 23. Держава і право України в період утвердження її незалежності (1991 - до сьогодні)

Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Всеукраїнський референдум та вибори Президента України 1 грудня 1991 р. Розпад СРСР. Угода про утворення СНД. Стартові умови розгортання державотворчого процесу. Запровадження атрибутів державності. Конституційний договір 8 червня 1995 р. Прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. Структура, основні положення і значення Основного Закону держави.

Конституційна форма правління, державного устрою та політичного режиму України. Територіальний устрій. Декларація прав національностей України. Закон про національні меншини в

Україні. Основи виборчої системи України. Референдум. Правовий статус народних депутатів.

Верховна Рада України. Президент України. Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади. Місцеві державні адміністрації. Місцеве самоврядування. Прокуратура. Конституційний Суд України.

Гуманізація правових відносин в Україні. Реформування усіх галузей права. Цивільне законодавство. Правова регламентація майнових відносин в умовах становлення ринкової економіки. Правові основи підприємницької діяльності. Зміни в трудовому законодавстві. Аграрне законодавство. Істотні зміни в кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві. Проблеми і прорахунки в державно-правовому будівництві.

Тематика семінарських занять з курсу
“Історія держави і права України”
(в т. ч. Звичаєве право)
Загальні методичні рекомендації

Семінарське заняття (семінар від лат. *seminarium* - розсадник) - одна з важливих і найбільш дієвих форм вивчення і засвоєння історії держави і права України. Його особливість полягає в тому, що він передбачає опанування найважливіших й найактуальніших тем історико - правової науки, є найдієвішою формою закріплення і поглиблення знань студентів, формування та виявлення в них творчих здібностей, забезпечує можливість набуття навичок правильного висловлення своїх думок під час обговорення теми, створює умови для дискусій, узагальнення знань, отриманих з різних джерел та літератури, відстоювання власної точки зору, обґрунтування історико - теоретичних висновків.

Для кожного семінару визначені тема, план (з ключовими проблемами, які покликані допомогти студенту змістовно наситити кожне обговорюване питання), основні терміни і поняття, реферати, основні та додаткові джерела та література, питання, завдання і тести для контролю і самоперевірки.

Вважаємо за доцільне запропонувати студентам ряд *методичних порад*, які б допомогли оперативно, а головне ефективно підготуватися до семінарських занять, так і до тем, що винесені на самостійне опрацювання. Отже:

- студент повинен ознайомитись з методичними матеріалами до теми семінару;
- вдумливо опрацювати рекомендовані джерела та літературу, пам'ятаючи про необхідність конспектування найважливіших фактів, положень, аргументів, дослівних виписок (цитат), тез, розширеного плану, анотації тощо;
- звертатися до словників та довідників, щоб не залишити поза увагою незнайомі поняття, термінологію, старанно працювати з примітками, коментарями, таблицями;
- приділяти значну увагу завершальному етапу підготовки до семінарських занять - глибокому осмисленню опрацьованих джерел і літератури стосовно виділених у плані питань, співставленню концепції, позицій і точок зору різних авторів;

- формувати обґрунтовані висновки і узагальнення, запитання своїм колегам;

- виробляти вміння доводити свою точку зору, пов'язувати історичний досвід державо - і правотворення із сучасними проблемами державного будівництва, реформування діючої системи права.

У кінці семінару його керівник робить узагальнюючий висновок, на основі якого студенти вносять у свої конспекти відповідні доповнення і уточнення. Викладач оголошує і коротко мотивує виставлені оцінки, ставить завдання на наступний семінар.

Семінарські заняття є обов'язковими для відвідування. Пропущений з будь-яких причин семінар, а також незадовільна оцінка, повинні студентом протягом тижня бути відпрацьованими шляхом написання реферату, або ж підготувати опорні конспекти семінару з відповідями на всі питання теми з подальшим захистом. Заборгованість по семінарах, незважаючи на їх кількість та причини є підставою недопущення студента до складання підсумкового атестування.

Таким чином, знання історичного досвіду утвердження державності в Україні, розвитку правових інститутів, набуті на семінарських заняттях, допоможуть майбутній національній правовій еліті зайняти тверду громадянську позицію, сприятимуть виробленню власної оцінки сьогодення.

Тема 1. Історія держави і права України як наука і навчальна дисципліна (2 год.)

1. Предмет історії держави і права України, функції, періодизація.

2. Головні методи і принципи пізнання історії держави і права України.

3. Історіографія історії держави і права України.

4. Історія держави і права України як навчальна дисципліна, її роль у професійній підготовці юриста.

Реферати: 1. Становлення науки історія держави і права України у др. п. XIX - поч. XX ст.; 2. Проблеми наукової періодизації історії держави і права України

Питання, завдання і тести для контролю і самоперевірки

1. Проаналізуйте та висловіть власну думку, як у праці невідомого автора " Історія Русів" вперше виразно висвітлена ідея державності України.

2. Заслуга М. Грушевського як вченого полягає перш за все в тому, що він дав українському народу національну ідею - історичну закономірність існування власної державності. Розкрийте його наукову схему (періодизацію) історичного минулого українського народу.

3. Продовжіть речення: "Предметом історії держави і права України є пізнання процесу...".

4. Заповніть пропущені місця у реченні: "Як і будь-яка інша наука історія держави і права України виконує певні функції, найважливішими серед них є пізнавальна,...., ідеологічна,....

5. Розкрийте суть найважливіших принципів пізнання історико-правових явищ: історизм -...; об'єктивність -...., системність -...., принцип розвитку -... та ін.

6. Історична праця невідомого автора, опублікована у 1846 р., в якій вперше виразно висвітлена ідея державності України:

- а) "Синопис";
- б) літопис Самовидця;
- в) "ПВЛ" Н. Літописця;
- г) "Історія Русів".

7. Найбільш детальна наукова періодизація історичного минулого українського народу подана у працях:

- а) М. Максимовича;
- б) М. Грушевського;
- в) М. Маркевича;
- г) В. Антоновича.

8. З посеред методів дослідження історико-правових явищ одними з головних є: Продовжіть перелік.

- а) порівняльно-історичний;
- б) синергетичний;
- в)
- г)
- д).....

Тема 2. Ранньофеодальна держава Київська Русь. Право Руси-України (VI - перш. пол. XIII ст.) (2 год.)

1. Виникнення Києво - Руської держави. Організація влади та управління в Київській Русі.

2. Суспільний лад Руси - України. Правове становище панівного та залежного верств населення.

3. Основні джерела права Руси - України (VI - п. п. XIII ст.). Походження, джерела, списки і редакції, значення Руської Правди.

4. Характерні риси давньоруського права:

а) цивільне право: право власності; забор'язальне право; види і форми договорів; право спадщини; інститут опіки, шлюбно-сімейне право.

б) кримінальне право: поняття і види злочинів, мета і система покарань.

5. Суд і судочинство.

Основні поняття і терміни: Бояри, Велика Русь, віче, верв, волостелі, закуп, ізгой, лен, Мала Русь, норманісти, отчина, отроки, рядовичі, сеньйор, смерди, феодализм, холопи, християнство, челядь, Червона Русь, віра, вотчинний, вічовий суди, вервний (общинний) суд, галузь права, договір, джерело права, дика віра, звичай, звичаєве право, злочин, „Закон судний людем,” канонічне право, „Книги законні”, князівський суд, ордалії, послух, „Прохоріон”, снеми, сюзерен, „Устави”, „Уроки”.

Реферати: 1. Норманська теорія і теорія пантюркізму про походження державності у східних слов'ян. 2 Звичаєве право - основне джерело права Київської Русі. 3 Особливості церковного права Руси - України.

Питання, завдання і тести для контролю і самоперевірки

1. Назвіть відомі вам погляди дослідників на формування державності у східних слов'ян.

2. Розкрийте основні положення концепції М. Грушевського про Київську Русь як давньоукраїнську князівську державу.

3. Дайте правову характеристику вільним, напівзалежним та залежним верствам на Русі.

4. Продовжіть речення: „За формою правління Руську державу відносять до ...”

5. В таблиці „Політичний устрій Київської Русі” заповніть пропущені місця.

- Князь → законодавча,, адміністративно - судова влада.
- Дружина → у IX - X ст. становить примітивний адміністративний апарат.
- Віче → народні збори. Скликалися з метою вирішення найважливіших питань..... Могли бути ініційовані народом,.....
- Рада бояр → з кінця X ст. виконує функції.....органу при князеві.

• Снеми (князівські з'їзди) → орган державної влади, що вийшов на провідне місце в період розпаду Руської держави (к. XI - поч. XII ст.). Вирішували питання припинення міжусобних воєн,.....

6. Розкрийте структуру і повноваження місцевих органів влади.

7. Хто консолідував Київську Русь? Оберіть правильну відповідь.

- а) Хозари.
- б) Росіяни.
- в) „Давньоруська народність”.
- г) Українці.
- д) Білоруси.

8. Загарбницька політика яких держав призвела до остаточної втрати Україною-Руссю своєї державності.

- а) Тевтонський орден, Золота Орда, Кримське ханство;
- б) Московське царство, Литва, Угорщина;
- в) Кримське ханство, Угорщина, Австрія;
- г) Золота Орда, Литва, Річ Посполита.

9. Назвіть відомі вам пам'ятки іноземного права.

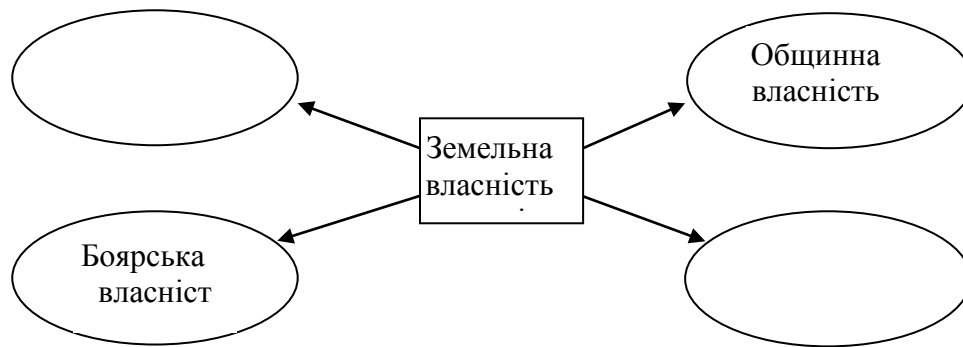
10. Охарактеризуйте найдавніше джерело права українського народу - звичаєве право.

11. До перших зразків князівської правотворчості ми відносимо „Устави” та „Уроки” , княгині Ольги (X ст.). Назвіть і охарактеризуйте інші правові джерела даного виду.

12. Чи знала „Руська Правда” чітке визначення поняття злочину:

- а) так ;
- б) ні.

13. Заповніть пропуски у таблиці.



14. У разі вчинення злочину і не затримання злочинця відповідальність на Русі покладалося на:

- а) посадника, який допустив вчинення злочину;
- б) потерпілого, який не зумів затримати злодія;
- в) волостеля;
- г) общину, на чій території був здійснений злочин;
- д) ніхто не відповідав.

15. Хто на Русі міг успадковувати за законом родове майно?

16. Судовий процес на Русі називався „тяжба”. Які ж були основні досудові форми кримінального процесу? Із запропонованих оберіть правильні відповіді:

- а) обшук, ставка віч-на-віч, тяжба;
- б) ”заклич”, „звід”, „гоніння сліду”;
- в) судові дебати, дізнання, пошуки відповідача;
- г) судовий вирок, тяжба, „віра”.

Тема 3. Галицько – Волинська держава та її право (XIII - др. пол. XIV ст.) (2 год.)

1. Особливості державно - правового розвитку українського народу в період політичної роздробленості.

Виникнення і розвиток Галицько - Волинської держави.

2. Особливості державного та суспільного ладу.

3. Джерела права та особливості правової системи Галицько - Волинської Русі.

Реферати: 1. Вплив розвитку феодального землеволодіння на суспільно-політичний устрій Галицько - Волинської держави; 2. Монголо - татарське іго: причини встановлення і особливості на землях Південно - Західної Русі.

Питання, завдання і тести для контролю і самоперевірки

1. Охарактеризуйте особливості історичного та суспільно-політичного розвитку Галицько - Волинської держави.
2. Розкрийте суть двірцево - вотчинної системи управління в князівствах Південно-Західної Русі.
3. Розкрийте адміністративно - силові засоби державного управління княжої Русі - України.
4. Дайте оцінку боярській раді, як постійному інституту державної влади, в системі органів центрального та місцевого управління.
5. Галицьке і Волинське князівство в єдину державу об'єднав:
 - а) Василько;
 - б) Мстислав Ізяславович;
 - в) Данило Галицький;
 - г) Роман Мстиславович;
 - д) Ярослав Осмомисл;
6. Назвіть правові пам'ятки Галицько - Волинської держави, що збереглися до наших днів.
7. У чому на вашу думку, причини занепаду Галицько - Волинської держави, яка була спадкоємницею політичних, соціально-економічних і духовних традицій Київської Русі, історичною формою української державності?

Тема 4. Державність і право на українській землях у складі Великого князівства Литовського (др. п. XIV - перш. пол. XVI ст.) (2 год.)

1. Формування Литовсько - Руської держави. Правове становище України у складі Великого князівства Литовського:
 - а) еволюція органів державної влади;
 - б) станова організація суспільства.
2. Джерела права ВКЛ. Литовські статuti (1529, 1566, 1588 pp.).
3. Основні риси цивільного права:
 - а) право власності;
 - б) забов'язальне право;
 - в) право спадщини;
 - г) шлюбно - сімейне право;
4. Основні риси кримінального права:
 - а) поняття і види злочину;

- б) мета і система покарань.
5. Судоустрій та судочинство.

Основні поняття і терміни: Вальний сейм, волочна поміра, великокняжа Рада, возний, магнати, магдебургія, латентна державність, становий устрій, шляхта, загальноземські та обласні привілеї, сервітутне право, земський, гродський (замковий), підкоморський суди, головщина, нав'язка, гвалт, вина, заклад, шкода, волоське та хелмінське право.

Реферати:

1. Українська державно - політична традиція в контексті подолання феодальної роздробленості і утвердження станової монархії.
2. Політико - адміністративний устрій українських земель у складі Угорського королівства. Українські землі під владою Кримського ханства.
3. Магдебурзьке право: суть, особливості запровадження в містах України (XIV - п. п. XVII ст.).
4. Волоське право в Україні.

Питання, завдання і тести для контролю і самоперевірки

1. Дайте характеристику державного механізму та соціальної структури суспільства ВКЛ.
2. Із запропонованих оберіть правильну відповідь. Литва остаточно утвердилася на українських землях після перемоги під:
 - а) Синіми Водами;
 - б) Жовтими Водами;
 - в) Грюнвальдом;
 - г) Корсунем.
3. Виходячи з еволюції державного ладу у ВКЛ, назвіть повноваження центральних органів влади.
4. Завершіть таблицю з'ясуванням правового статусу кожної із запропонованих верств боярсько - шляхетської аристократії у ВКЛ.

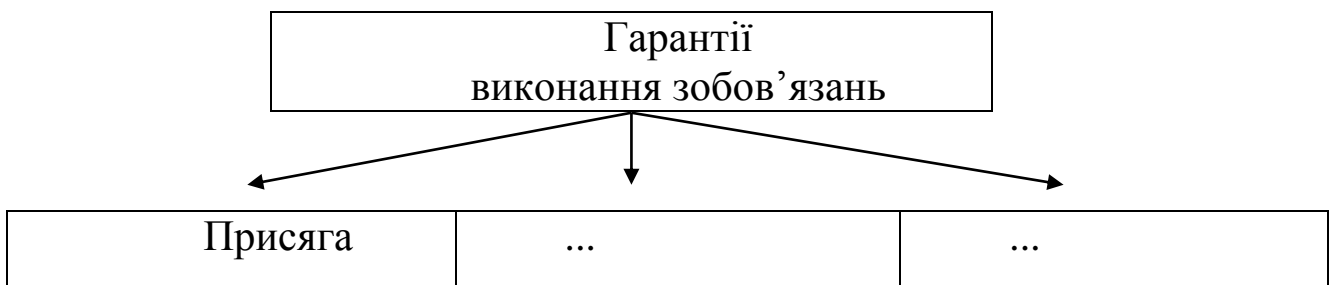
| Аристократія | Правовий статус |
|-----------------|-----------------|
| • Магнати | |
| • Шляхта | |
| • „Путні бояри” | |
| • Духовенство: | |
| - католицьке | |
| - православне | |

5. „Православним заборонялося займати вищі посади в державі, брати участь в засіданнях пани - ради, шляхетських з'їздах чи сеймиках. ”Який із загальноземських привілеїв закріплював ці положення?

- а) Віленський привілей 1457 р.;
- б) Троцький привілей 1434 р.;
- в) Городельський привілей 1413 р.;
- г) Шляхетський привілей 1387 р.

6. Закінчіть речення: „П Литовським статутом (1566 р.) фактично було завершено загальну судову реформу. За реформою передбачалося створення в кожному повіті 3-х судів:...”

7. Назвіть інші дві гарантії виконання зобов'язань у зобов'язальному праві ВКЛ.



8. Із запропонованих варіантів злочинів проти сім'ї визначіть той, за який винна особа не підлягала смертній карі:

- а) укладення шлюбу проти волі батьків;
- б) за відсутності бажання потерпілої;
- в) укладення шлюбу між кровними родичами;
- г) двоєженство;
- д) викрадення заміжньої жінки з її волі чи без неї.

Тема 5. Державність і право на українських землях у складі Речі Посполитої (др. пол. XVI - сер. XVII ст.) (2 год.)

1. Польська експансія та її вплив на соціальну й політичну еволюцію українського суспільства. Поширення польського адміністративного устрою.

3. Суспільний лад та державний устрій в українських землях наприкінці XVI - у п. п. XVII ст.

4. Джерела та основні риси права:

- а) цивільні правовідносини;
- б) сімейні правовідносини;
- в) кримінальне право та процес.

Основні поняття і терміни: Артикул, вальний сейм, едикт, канцлер, каланні люди, коронний маршалок, коронний гетьман, латифундія, ординація, ординці, опришки, повітовий сеймик, посольська зборня, робітні люди, референдарії, сенат, сотні люди.

Реферат

1. Люблінська (1569 р.), Берестейська церковна (1596 р.) унії та їх правові наслідки для української державності.

Питання, завдання і тести для контролю і самоперевірки

1. Вкажіть рік, коли відбулася Люблінська унія, що юридично поклала початок існуванню Речі Посполитої (Республіка) та основні умови, на яких відбулося об'єднання Польщі і Литви в одну державу:

- а) 1596 р.;
- б) 1566 р.;
- в) 1569 р.;
- г) 1588 р.

2. Внаслідок Люблінської унії 1569 року та Генрікових артикулів 1572 року верховна влада передавалася спільному литовсько - польському коронному сейму, що згідно з польськими правовими джерелами складався з трьох компонентів: короля, сенату і посольської зборні. Визначіть повноваження кожного з них:

- а) Король -
- б) Сенат -
- в) Посольська зборня -

3. Складіть схему органів центрального та місцевого управління на українських землях періоду польського панування та коротко назвіть їх повноваження.

4. „Особи, цілковито прикріплені до землі, які не мали права покинути свого господаря”. Цей правовий статус серед відомих категорій напівзалежного населення на українських територіях Польщі у XIV - п. п. XV ст. відносився до:

- а) сотних людей;
- б) ординців;
- в) каланних людей.

5. По - перше, складіть схему судових органів на українських землях польської доби. По - друге, на кого покладалися функції вищої апеляційної інстанції після судової реформи 1578 року:

- а) Суду королівських асесорів;
- б) Комісарського суду;
- в) Коронного трибуналу;
- г) Суду державного сейму.

(Із запропонованих оберіть правильний варіант)

6. Назвіть орган, самоврядування міст України, які отримали магдебурзьке право:

- а) Сеймик;
- б) Магістрат;
- в) Дума.

7. Охарактеризуйте норми карного права на українських землях польської доби.

Тема 6. Запорізька Січ: політичний та адміністративно-територіальний устрій. Звичаєве козацьке право (кін. XV - сер. XVII ст.) **(2 год.)**

1. Зародження та феномен українського козацтва: причини, соціальна база, особливості способу життя.

2. Базові принципи політичного устрою. Органи військово-адміністративної влади.

3. Суд і судочинство Запорізької Січі.

4. Джерела права. Звичаєве козацьке право.

Основні поняття і терміни: Бродник, військова старшина, гетьман, генеральна старшина, городові козаки, дике поле,

здобичник, кошовий отаман, кіш, курінь, козацьке право, низове козацтво, ординація, полковий устрій, паланка, реєстрові козаки, січова рада.

Реферати: 1. Реєстрове козацтво: правове становище та місце в козацькому державотворенні; 2. Козацьке звичаєве право як основне джерело права на Січі.

Питання, завдання і тести для контролю і самоперевірки

- 1) Розкрийте унікальність козацтва як соціального явища.
- 2) У перекладі з тюркської мови слово „козак” означає:
 - а) переможець; б) людина - невдаха; в) вільна людина; г) кінний воїн.
- 3) З’ясуйте, з якою метою створювалося реєстрове козацтво і які функції воно виконувало.
- 4) Розкрийте особливості політичного устрою та органів управління Запорізької Січі. Чому, на вашу думку, її називають „козацькою християнською республікою”?
- 5) Запорізька Січ - це політичне утворення, яке мало усі атрибути державності. Обґрунтуйте свою відповідь.
 - а) так; б) ні.
- 6) „ ... На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, прав, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів”. Такий текст може бути частиною лише:
 - а) Переяславської угоди 1630 р.;
 - б) Куруківської угоди 1625 р.;
 - в) „Ординація війська Запорізького реєстрового” 1638 р.
- 7) Вкажіть на особливості звичаєвого козацького права.
- 8) Охарактеризуйте систему судів та особливості судового процесу в Запорізькій Січі.

Тема 7,8. Українська гетьманська держава (Військо Запорозьке): державний лад, суспільний устрій і право. Кодифікація українського права (сер. XVII - кін. XVIII ст.)
(4 год.)

1 заняття

1. Особливості формування та суспільно - політичного устрою української козацької держави („Війська Запорізького”) в 1648 - 1657 роках.

2. Юридичне оформлення переходу України під протекторат російського царя (політико - правова оцінка „Статей Богдана Хмельницького” і трьох царських жалуваних грамот).

3. Гетьманські статті - своєрідні конституції Козацько - Гетьманської держави, основа правових відносин України і Московського царства:

а) Переяславські статті Ю. Хмельницького 1659 р.;

б) Батуринські (1663 р.) та Московські (1665 р.) статті І. Брюховецького;

в) Глухівський договір 1669 р. Д. Многогрішного;

г) Конотопські статті 1672 р. І. Самойловича;

д) Коломацькі статті 1687 р. І. Мазепи.

4. Ліквідація російським самодержавством Гетьманщини та Запорізької Січі .

Основні поняття і терміни: автономія, “березневі статті”, васальна залежність, „возз’єднання”, „Військо Запорозьке”, гетьманські статті, генеральний резидент, гетьман, генеральна та чорна рада, Зборівський та Білоцерківський мирні договори, козацька старшина, конфедерація, коронні війська, полково - сотенний устрій, протекторат, посполиті, реальна унія, революція, „робітничі люди”, універсал, шляхта, бунчукове товариство, військове товариство, гетьманські статті, значкове товариство , Малоросійська колегія, Правління Гетьманського уряду, протекторат.

Реферати:

1. Богдан Хмельницький - творець Української козацької держави.

2. Правова характеристика змісту „соціальної революції” (1648 - 1657 рр.).

3. Конституція Пилипа Орлика: основні ідеї та можливості реалізації як державного документу.

2 є заняття

1. Джерела права. Постанови та розвиток національної системи права Української гетьманської держави.

2. Причини і наслідки перших кодифікаційних робіт:

а) Процес короткий, наказний, виданий при резиденції гетьманській 1734 р.;

б) Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. - видатна пам'ятка українського права.

3. Кодифікація українського права другої половини XVIII ст.:

а) Суд і розправа в правах малоросійських 1750 р.

Ф. Чуйкевича;

б) Книга Статут та інші права малоросійські 1764 р.;

в) Екстракт малоросійських прав 1767 р. і його переробка 1786 р.

4. Основні риси цивільного права: право власності; зобов'язальне право; спадкове право; сімейне право.

5. Основні риси кримінального права: поняття і види злочинів; мета і система покарань.

6. Судова система. Судова реформа (1760 - 1763 рр.).

Основні поняття і терміни: „козацьке право”, звичаєве право, церковне право, універсали, декрети, маніфести, „попередні права”, рангові землі.

Реферати: 1. Система козацького судочинства в період з 1649 - по 1763 рр.; 2. Іван Мазепа як державотворець.

Питання, завдання і тести для контролю і самоперевірки

1. Розкрийте суть програми державного будівництва Української козацької держави гетьмана Б. Хмельницького.

2. Охарактеризуйте документ, який зафіксував правове визнання української державності. У чому полягало, на вашу думку, це визнання?

3. Дайте характеристику формі української державності та розкрийте зміст основних концепцій національно - державного

устрою („козацького панства”, „князівства”, аристократично - республіканського правління).

4. Вкажіть структуру та охарактеризуйте повноваження органів центральної та місцевої влади Української гетьманської держави.

5. Причинами національної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького були:

а) національний гніт;

б) соціально - економічний визиск;

в) комплекс політичних, національно - релігійних, соціально - економічних;

г) інкорпорація українських земель Польщею після 1569 р;

д) психологічні фактори.

6. Складіть карту подій української національної революції.

7. Період 60 - 80 - х років XVII ст. увійшов в історію державності України як доба Руїни. Чому? Які фактори, внутрішні чи зовнішні, більшою мірою сприяли цьому?

8. На вашу думку, який вплив мала Запорізька Січ на формування державного устрою всієї України.

9. У 60 - 70 - х роках XVII ст. провідне місце у суспільних відносинах Гетьманщини починають займати представники військової козацької знаті. Провідний стан українського суспільства отримав назву „знатне військово товариство” і поділявся на:

| | |
|----------------------|---|
| Бунчукове товариство | — |
| Військове товариство | — |

| | |
|---------------------|---|
| Значкове товариство | — |
|---------------------|---|

10. Визначіть, коротко, правовий статус кожного із цих трьох основних прошарків козацтва.

11. Розкрийте соціальні джерела і засади формування нової верстви українського суспільства.

12. Заповніть пропущені місця у реченні: „Міста, що не мали права на самоврядування, називалися..... Адміністрація таких міст, однак була залежною від місцевого”

13. Поясніть, чому гетьманські статті вважаються конституціями Козацько - Гетьманської держави. Розкрийте порядок укладання і основний зміст цих актів, а також поетапне обмеження автономних прав України.

14. У яких з традиційних „договорних статей”, що підписувались царем для новообраного гетьмана, могло бути зафіксовано: „...никто б голосов таких не искушал, что малоросийский край - Гетьманского Регименту, а отзывались бы везде единогласно - их Царского пресветлого величества самодержавной державы”?

- а) „Березневих статтях” Б. Хмельницького 1654 р.;
- б) „Глухівському договорі” Д. Многогрішного 1669 р.;
- в) „Конотопських статтях” І. Самойловича 1674 р.;
- г) „Коломацьких статтях” І. Мазепи 1687 р.

15. Чи правильне наступне твердження: «Генеральна рада Війська Запорізького - це орган, якому належало право обирати гетьманів»?

- а) так; б) ні.

16. На вашу думку, до якого з правових джерел могли відноситися ці положення „... це договір між гетьманом і запорізьким військом про державний устрій в Україні після визволення її від московського панування, був діючим правовим джерелом на Правобережжі до 1714 року...”?:

- а) Шведсько-української угоди 1708 року;
- б) Коломацьких статей І. Мазепи 1687 року;
- в) Конституції П. Орлика 1710 року;
- г) Гадяцького трактату І. Виговського 1658 року;

17. Охарактеризуйте процеси розвитку цивільного та кримінального права Козацько-Гетьманської держави.

18. Заповніть таблицю: „Судоустрій і судочинство в Козацько-гетьманській державі”.

| | | | |
|---|----------------|---|----------------|
| Система козацького судочинства (1649 р - 1760-1763 рр.) | | Судоустрій після судової реформи К. Розумовського (1760-1763 рр.) | |
| Система судів і їх компетенція | Судовий процес | Система судів і їх компетенція | Судовий процес |
| 1. | 1. | 1. | 1. |
| 2. | 2. | 2. | 2. |
| 3. | 3. | 3. | 3. |

Тема 9. Державно - правове становище українських земель у складі Російської імперії (XIX - поч. XXст.). Кодифікація права перш. пол. XIX ст. 2 год.)

1. Поширення російського територіально - адміністративного устрою на українських землях. Органи і система державного управління на українських землях.

2. Криза феодально - кріпосницької системи імперії. „Великі реформи” 60-80-х рр. та особливості їх проведення в Україні:

а) зміни в українському селі після реформи 1861 р.;

б) формування всестанового самоуправління в Україні за реформами 60-70-х рр. XIX ст. (земська 1764 р.), міського самоуправління (1870 р.), судова (1864 р.), військова (1863-1888 рр.), освітня (1864 р.), цензурна (1865 р.), фінансова (1860-1864 рр.).

3. Джерела права . Кодифікація українського права:

а) Зібрання малоросійських прав 1807 р.;

б) Звід законів західних губерній 1837 р.

4. Поширення на Україну загальноімперського законодавства (Повне зібрання законів (1830 р.) та Звід законів Російської імперії (1833, 1842 рр.)).

5. Розвиток цивільного та кримінального права.

6. Судоустрій в українських землях до і післяреформений період.

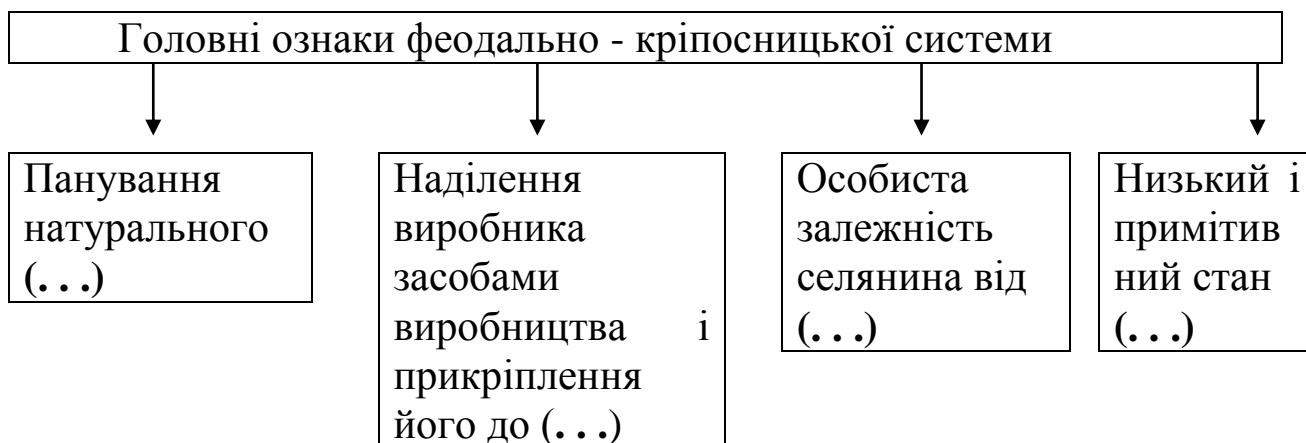
Основні поняття і терміни: Губернія, губернське правління, градоначальство, дворянство, дворянське зібрання, земство, земський суд, жандармський корпус, „Київська козаччина”, малоросійська ментальність, масони, народники, національна ідея, слов’янська федерація, українофіли, федеративний устрій, хлопомани, циркуляр,

„чигиринська змова”, вердикт, демократичні принципи судочинства: незалежність, змагальність, гласність, безстановість, мировий суддя, окружний суд, присяжний засідатель, презумпція невинності, суд присяжних, фабричне законодавство.

Реферат: 1. Селянська реформа 1861 р.: особисте та майнове становище селян, селянське управління і суд; 2. Адвокатура в 60 - 80 роках ХІХ ст.: особливості формування та розвитку; 3. Причини та наслідки кодифікаційних робіт у першій половині ХІХ ст.

Питання, завдання і тести для контролю і самоперевірки

1. Виконайте завдання. Заповніть пропущені місця в таблиці та вкажіть характерні ознаки кризи феодально - кріпосницької системи та її наслідки.



2. Виходячи з характеристики державного устрою, складіть схему органів управління в українських землях до і після реформ 60 - 80 - х рр. ХІХ ст.

3. Із запропонованих відповідей оберіть правильну. Українські землі в ХІХ - на поч. ХХ ст. входили до складу:

- Російської імперії;
- Російської імперії, Речі Посполитої, Туреччини;
- Російської імперії, Австро - Угорщини;
- Австро - Угорщини;
- Австро - Угорщини, Російської імперії, Туреччини.

4. Охарактеризуйте соціально - правове становище панівних та залежних верств українського суспільства в ХІХ ст.

5. Розкрийте причини і сутність буржуазно - демократичних реформ 1860 - 1870 - х років XIX ст.

6. Виберіть серед названих ті терміни, які вживалися для означення адміністративно - територіальних одиниць на українських землях, що в XIX ст. перебували в складі Російської імперії:

- | | |
|------------------------------|--------------|
| а) коронний край; | б) губернія; |
| в) генерал - губернаторство; | г) дистрикт; |
| д) повіт; | е) округ; |
| є) жупа. | |

7. Розкрийте сутність аграрної реформи 1861 р. і характер змін у соціально - правовому становищі селянства.

8. Звичаєве право використовувати ліси і луки для випасу худоби, збирання дров, грибів, ягід, заготівлі сіна на західноукраїнських землях називалось:

а) право на сервітути; б) право на пропінацію; в) право на шарварки.

9. Охарактеризуйте причини, зміст та наслідки кодифікації права в українських землях у п. п. XIX ст.

10. На вашу думку, якою була мета загальноросійської кодифікації права XIX ст. і які були її наслідки для України? Обґрунтуйте відповідь.

11. Охарактеризуйте процес розвитку цивільно - правових норм в українських землях у складі Російської імперії.

12. Вкажіть, які нові принципи судочинства та процесу запроваджувалися судовою реформою 1864 р.

13. Розкрийте призначення й функції прокуратури та адвокатури за судовою реформою 1864 р.

Тема 10. Державно-правове становище західноукраїнських земель у складі Австрійської та Австро - Угорської імперії (1772 - 1918 рр.) (2 год.)

1. Політико - правове становище західноукраїнських земель у складі Австрійської та Австро - Угорської імперії. Організація управління Галичиною і Буковиною до середини XIX ст.

2. Загальнодержавні органи влади і місцевого управління після утворення дуалістичної держави.

3. Місцеве “самоврядування” і органи урядової адміністрації в Галичині, Закарпатті та на Буковині (з др. пол. XIX).

4. Джерела і система права. Практика апробації австрійського законодавства на галицьких землях. Судова система.

Основні поняття та терміни: абсолютистська та конституційна монархія, вірилісти, Головна Руська рада, дуалістична конституційна монархія, Королівство Галичини і Лодомерії, коронний край, крайовий президент, крайовий сейм, мандатор, намісник, пандектне право, патент, рейхсрат, сервітути, Транслейтанія, циркул (округ), активне і пасивне виборче право, Ціслейтанія, шляхетський суд.

Реферати: 1. Етапи формування української національної самосвідомості (кін. XVIII - поч. XX ст.); 2. Діяльність Галицького Сейму.

Питання, завдання і тести для контролю і самоперевірки

1. Назвіть роки поділів Речі Посполитої. Які політико - правові наслідки це мало для західноукраїнських земель?

2. Охарактеризуйте адміністративно - територіальний устрій в українських землях Австро - Угорщини.

3. Виконайте завдання. Складіть схему і визначіть повноваження органів управління в Західній Україні в перш. пол. XIX ст.

4. Поділ Галичини на українську і польську частини у 1848 р. був головною вимогою. Оберіть правильну відповідь:

- а) Собору руських вчених;
- б) Академічного легіону;
- г) Головної Руської ради;
- в) Руського собору;
- д) Центральної влади народової.

5. Державна повинність кріпаків щодо будівництва і ремонту шляхів на західноукраїнських землях називалася:

- а) сервітутами;
- б) шарварками;
- в) пропінацією.

6. Складіть схему судових органів на західноукраїнських землях до і після прийняття Конституції 1867 р.

7. Охарактеризуйте процеси розвитку цивільного та кримінального права в українських землях у складі Австро - Угорщини.

Тема 11, 12. Відродження національної державності та права у 1917 - 1920-х роках (4 год.)

1 -е заняття

1. Утворення та уконституювання Української Центральної Ради (УЦР). Законодавча діяльність УЦР.

2. Державне будівництво „ першої” УНР: досягнення та прорахунки.

3. Проголошення Української держави П. Скоропадського: історико - правова характеристика природи Гетьманату.

4. Організація державного управління та головні засади створення правової системи доби Гетьманату.

Основні поняття і терміни: Військовий з'їзд, вільне козацтво, Генеральний секретаріат, Генеральний суд, губернський комісар, гетьманат, Мала Рада, національно - персональна автономія, національно - демократична революція, парламентська демократія, повітовий комісар, універсал, хліборобський з'їзд.

Реферати: 1. Конституція УНР - проект розбудови класичної парламентської республіки; 2. Законодавча діяльність УЦР у сфері правового забезпечення економічної реформи.

2 -ге заняття

1. Державно-правовий статус „другої” УНР за законом та форма влади в Україні.

2. Директорія: пошук „третього шляху”: органи влади й управління, судові органи. Законодавча діяльність.

3. Проголошення ЗУНР. Конституційне законодавство республіки.

4. Вищі та місцеві органи влади й управління, судові та правоохоронні органи. Система законодавства ЗУНР.

Основні поняття і терміни: Акт злуки УНР і ЗУНР. Державний сенат України, Директорія УНР, Колегія верховних правителів, колегія уповноважених, президентсько - парламентська республіка, Ризький договір, соборність, трудовий конгрес, хліборобський з'їзд.

Реферати: 1. Національний передпарламент України доби „другої” УНР (Директорії); 2. Земельна реформа ЗУНР: досягнення і

прорахунки; 3. Причини поразки та уроки української національної державності 1917-1920 рр.

Питання, завдання і тести для контролю і самоперевірки

1. Охарактеризуйте процес уконституювання Української Центральної Ради, як вищого владного органу в Україні.

2. Із наданого партійного складу УЦР, визначте, яка із партій на осінь 1917 р. наполягала на визнанні Центральної Ради представницьким органом влади в Україні (парламентом):

а) Народна партія України (НПУ);

б) Українська соціал - демократична робітничка партія (УСДРП);

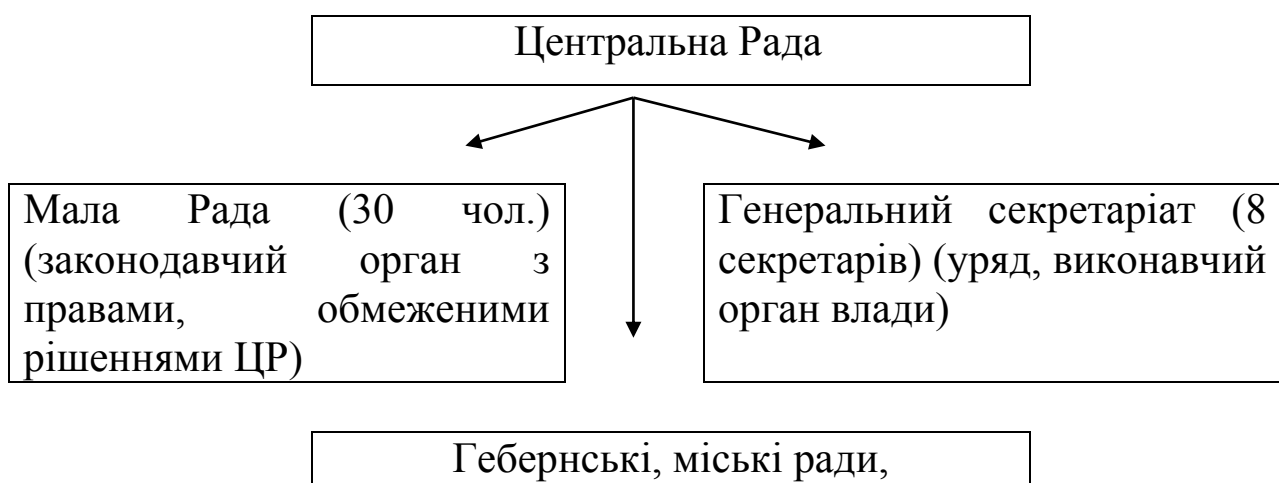
в) Українська партія соціалістів - революціонерів (УПСР);

г) Товариство українських поступовців (ТУП) (партійний блок).

3. Виконайте завдання. Заповніть таблицю, визначивши повноваження:

| | |
|----------------------------|--|
| 1. Центральна Рада | |
| 2. Мала Рада | |
| 3. Генеральний Секретаріат | |

1. У перш. пол. 1917 р. в Україні була встановлена така структура органів місцевої та центральної влади. Дайте аргументовану (виходячи із практичних кроків ЦР) оцінку діяльності Центральної Ради в цій царині.



5. Охарактеризуйте сильні і слабкі сторони діяльності Центральної Ради. Вкажіть причини падіння «першої» УНР.

6. Зазначте, як прийшов до влади П. Скоропадський. Наведіть правову характеристику режиму Гетьманату.

7. Соціальною базою гетьмана П. Скоропадського було найбільш та середнє селянство:

а) так; б) ні.

Обґрунтуйте свою думку.

8. Виходячи із характеристики внутрішньої політики гетьмана П. Скоропадського, заповніть пропуски у тексті:

За доби Гетьманату помітними були зрушення у галузі культури та освіти: засновано понад _____ українських гімназій; вийшло з друку кілька _____ примірників українських підручників; відкрито _____ державних університетів у _____ та _____, засновано широку мережу загальнокультурних закладів та установ (Державний український архів _____).

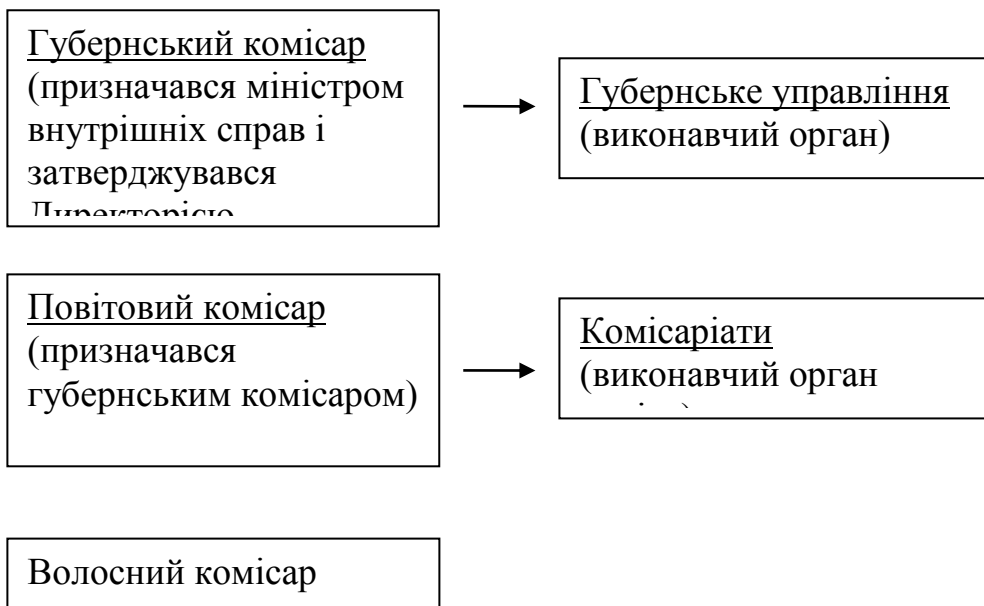
9. Охарактеризуйте та розкрийте повноваження центральних та місцевих органів влади й управління Української держави за доби Гетьманату.

10. Виясніть, у чому полягала суть державотворчих планів П. Скоропадського? Чому не вдалося їх повністю реалізувати?

11. Із запропонованих, підкресліть прізвища членів Директорії УНР: С. Петлюра, С. Квірінг, В. Винниченко, М. Славінський, А.Макаренко, П. Андрієвський, В. Затонський, Ф. Швець.

12. Складіть схему та повноваження центральних органів влади за часів Директорії.

13. 24 червня 1919 року Директорією була затверджена інструкція «Про тимчасову організацію влади на місцях». Виходячи з поданої схеми визначте їх повноваження:



14. Зазначте, які зміни відбулись у судовій системі за часів Директорії.

15. Складіть схему центральних і місцевих органів влади й управління ЗУНР. Розкрийте їх повноваження.

16. Заповніть пропущені місця у реченні: «До виборів парламенту ЗУНР - Сейму - вся повнота законодавчої влади належала _____, виконавчої _____».

17. Правоохоронні функції в ЗУНР здійснювала. Правильні відповіді підкресліть:

- а) жандармерія;
- б) армія;
- в) служба безпеки;
- г) поліція.

18. За виборчим законом ЗУНР від 14 квітня 1919 р. у виборах до Сейму встановлювалася наступна система виборів:

- а) змішана;
- б) пропорційна;
- в) мажоритарна.

Тема. 13. Держава та право радянської України (1917 - 1941 рр.) (2 год.)

1. Поширення радянської влади в Україну. Правова оцінка рішень „Всеукраїнського” з’їзду рад 11 – 12 грудня 1917 р.

2. Особливості радянизації України:

- а) організація органів державної влади;
- б) органи захисту більшовицького режиму;
- в) будівництво радянських збройних сил.

3. Становлення радянського права. Джерела права. Рецепція законодавства РСФРР. Конституція УСРР 1919 р.

4. Зміни в державному ладі України в першій половині 30-х років. Подальший процес формування адміністративно - командної системи. Конституція УРСР 1937 р.: перебудова державних органів.

5. Централізація правоохоронної системи і посилення ролі позасудових репресивних органів.

6. Основні риси права. Надзвичайне законодавство УРСР в 30-ті роки.

Основні поняття і терміни: Всеукраїнський з'їзд Рад, воєнний комунізм, декрет, диктатура пролетаріату, комбїди, комнезами, Народний Секретаріат, продрозкладка, РНК, революційна правосвідомість, геноцид, голодомор, голокост, демагогія, „двійки”, ДПУ, комнезми, коренізація, НКВС, розкуркулення, особлива нарада при НКВС, позасудова репресія, „трійка”, тоталітаризм.

Реферати: 1. Державне будівництво на основі рішень I та II Всеукраїнських з'їздів Рад; 2. Маріонеткові проросійські республіки на території України; 3. Державний механізм масового терору в Україні; 4. Голодомор 1932-1933 років - геноцид українського народу: правові основи.

Питання, завдання і тести для контролю і самоперевірки

1. Яку б правову оцінку Ви дали взаємовідносинам Центральної Ради і Раднаркому після збройного перевороту в Петрограді (7.11.1917 р.) і приходу до влади в Росії більшовиків.

2. Виходячи із рішень I Всеукраїнського з'їзду Рад, охарактеризуйте встановлену ним систему органів державної влади.

3. Що нового принесли в діючу систему та повноваження органів державної влади рішення II Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1918 р.)?

4. Виконайте завдання, заповнивши таблицю:



5. Зазначте, коли і за яких умов в Україні більшовиками створювалися надзвичайні органи влади. Розкрийте їх призначення і повноваження.

6. Джерелом права України цієї доби був закон та так звана революційна правосвідомість. Розкрийте суть поняття революційна правосвідомість.

7. Вкажіть відомі вам антидемократичні положення Конституції УСРР 1919 р.

8. Засновниками СРСР у 1922 році були Російська федерація, Казахстан, Україна та Білорусь:

а) так; б) ні.

9. Які нові розділи увійшли до Конституції УСРР 1929 р. Правильні варіанти підкресліть:

а) Про устрій радянської влади; в) Про герб, прапор і столицю УСРР;

б) Про виборчі права; г) Про бюджет УСРР.

10. Охарактеризуйте зміни, що відбулися у 30-х роках в структурі органів центральної та місцевої влади.

11. Виконайте завдання, склавши порівняльну схему державних органів за Конституціями 1929 і 1937 років.

| Конституція 1929 р. | | Конституція 1937 р. | |
|-------------------------|----------------------|-------------------------|----------------------|
| Центральні органи влади | Місцеві органи влади | Центральні органи влади | Місцеві органи влади |
| - | - | - | - |
| - | - | - | - |
| - | - | - | - |
| - | - | - | - |

12. Дайте характеристику репресивно-каральним органам в УСРР в 30-х роках та правову оцінку діяльності „трійок” та „двійок”.

13. Заповніть пропуски у реченні: „Особливість Конституції 1937 року полягала в тому, що у ній вперше включено положення про, як керівну установу всіх громадських і державних організацій.”

14. Зазначте характерні риси цивільного та кримінального права в Україні в 30-ті роки.

15. Охарактеризуйте судову систему в міжвоєнний період.

Тема 14. Перша кодифікація законодавства радянської України (1921 - 1930 рр.) (2 год.)

1. Причини, мета, етапи й основні завдання першої кодифікації законодавства УСРР.

2. Характеристика кодексів з основних галузей радянського законодавства:

а) Цивільний кодекс 1922 року та Цивільно-процесуальні кодекси 1924 і 1929 рр.;

б) Земельний кодекс 1922 року;

в) Кодекс законів про працю 1922 року;

г) Кримінальні кодекси 1922 і 1927 років;

д) Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану 1926 року;

е) Адміністративний кодекс 1927 року.

Основні поняття і терміни: адміністративне законодавство, „воєнний комунізм”, державна власність, земельне законодавство, кодифікація, кримінальне, процесуальне законодавство, продрозкладка, продподаток, революційна законність, трудове, шлюбно-сімейне законодавство.

Реферати: 1. Кодекс законів про народну освіту 1922 р.: порівняльний аналіз з освітньою політикою українських урядів 1917-1920 рр.; 2. Структура, функції та посилення репресивно-каральної спрямованості ОДПУ, ДПК при Раднаркомі УСРР.

Питання, завдання і тести для контролю і самоперевірки

1. Виконайте завдання. Розкрийте сутність політики „воєнного комунізму” і непу, назвавши ключові їх положення :

| „воєнний комунізм” | неп |
|--------------------|-----|
| | |

В чому особливості проведення непу в Україні?

2. Розкрийте суть політики „українізації”.

3. Перша кодифікація радянського законодавства була своєрідним „матеріальним втіленням” курсу на революційну законність, проголошеного з переходом до непу, наочним свідченням відмови від правового нігілізму перших революційних років. Виділіть вагомі внутрішні та зовнішні фактори, що обумовлювали необхідність кодифікації.

4. Систематичне зібрання чинних законів УСРР - одного з попередників майбутніх радянських зводів законів, було здійснено:

- а) у 1922 р.;
- б) у 1927 р.;
- в) у 1929-1930 рр.;
- г) у 1927-1928 рр.;

(Правильну відповідь підкресліть)

5. „...було закріплене необмежене право вилучення земель у землекористувачів для державних і громадських потреб...”. Це передбачали норми:

- а) Цивільного кодексу 1922 р.;
- б) Кодексу законів про працю 1922 р.;
- в) Кримінального кодексу 1927 р.;
- г) Земельного кодексу 1922 р.

6. Дайте загальну оцінку першій кодифікації законодавства УСРР, який досвід дає вона для сьогоденної правотворчої роботи.

Тема 15. Спроби національно - державного будівництва. Державотворча діяльність ОУН, УПА, УГВР (1929 - 1952 рр)

(2 год.)

1. Виникнення ОУН: ідеологічно - програмові засади боротьби за УССД. Діяльність Комісій державного планування.

2. Спроби національно - державного будівництва:

- а) Карпато - українська держава;
- б) Проголошення Української держави у Львові (30. 06. 1941р.).

3. Державне будівництво ОУН, УПА та УГВР (1942 - 1952 рр.).

Основні терміни і поняття: бандерівці, вермахт, ОУН - Б (ОУН - Р, ОУН - СД), ОУН - М, „Поліська Січ”, Конгрес, мельниківці, нацизм, „Нахтігаль”, Рейхскомісаріат, „Роланд”, УГВР.

Реферати: 1. Нарис проекту Основних законів (Конституції) Української держави М. Сціборського; 2. Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) - координуючий центр українських самостійницьких сил.

Питання, завдання і тести для контролю і самоперевірки

1. Організація Українських Націоналістів (ОУН), що своєю стратегічною метою поставила боротьбу за УССД, була утворена:

- а) у лютому 1929 р.;
- б) у вересні 1939 р.;
- в) у березні 1939 р.;
- г) у червні 1941 р.

2. Конституційний закон Чехословацького парламенту про автономію Карпатської України було прийнято:

- а) 22 жовтня 1939 р.;
- б) 22 жовтня 1938 р.;
- в) 12 лютого 1939 р.;
- г) 15 березня 1939 р.

3. У постановах Другого Великого Збору (квітень 1941 р.) та у програмі „Боротьба і діяльність ОУН під час війни” було сформульовано концепцію державницької політики ОУН. Розкрийте її ключові положення.

4. Український уряд, після проголошеного ОУН Акту про відновлення незалежності Української держави (30. 06. 1941 р.) очолив:

- а) С. Бандера;
- б) М. Лебедь;
- в) Я. Стецько;
- г) Л. Ребет.

5. Виходячи із документів УПА, розкрийте організацію військової влади та організаційну структуру повстанської армії.

6. Продовжіть речення: „Значні території Волині були очищені УПА від окупантів і утворені „повстанські республіки” із центром у...”

7. Виходячи з тимчасового устрою УГВР, прийнятого ВЗ УГВР (липень 1944 р.) охарактеризуйте компетенцію органів законодавчої, виконавчої та судової влади.

8. Головою президії УГВР було обрано:

- а) М. Лебедя;
- б) Р. Шухевича;
- в) К. Осьмака;
- г) Т. Бульбу-Боровця.

Тема 16. Друга комплексна кодифікація права радянської України (1956 - поч. 80-х рр. ХХ ст.) (2 год.)

1. Кодифікація радянського права в Україні у 60 - х рр.:

- а) цивільне право та його особливості (ЦК 1963 р.);
- б) трудове право;
- в) колгоспне право;
- г) кримінальне право і процес (КК 1960 р.; КПК 1960 р.).

2. Видання Зводу законів УРСР.

3. Продовження кодифікації законодавства у 70 - 80 х рр.: принцип пріоритету державного над особистістю:

- а) адміністративне законодавство;
- б) цивільне і господарське законодавство;
- в) трудове законодавство;
- г) кримінальне законодавство.

Основні терміни і поняття: Авторитарна влада, адміністративно - командна система, десталінізація, державний соціалізм, дисиденство, командна економіка, МТС, політико – ідеологічна криза, РТС, товариський суд, тоталітарна система, територіальний принцип управління. Адміністративне законодавство, делікт, застій, ідеологічний консерватизм, неосталінізм, псевдодемократія.

Реферати: 1. Територіальні, політико - адміністративні реформи в УРСР в 50 - 60 -х роках; 2. Шлюбно - сімейне законодавство; 3. Земельне законодавство Радянської України.

Питання завдання і тести для контролю і самоперевірки

1. Виконайте завдання: „Наслідки територіальних змін в Україні в післявоєнні роки”, заповнивши пропущені місця в пропонованій таблиці:



2. У СРСР було дві хвилі кодифікації. Перша - це кодифікаційні роботи, здійсненні в УСРР і РСФСР та ін. республіках. Друга - систематизація нормативних актів СРСР і союзних республік, проведена у 1960 - 1980-х роках. Визначіть етапи та особливості другої кодифікації.

3. В результаті другої кодифікації радянського права в Україні на 1 січня 1985 року було ухвалено:

- а) 10 кодексів;
- б) 12 кодексів;
- в) 13 кодексів;
- г). 8 кодексів.

4. Дайте характеристику та вкажіть на особливості Цивільного кодексу Радянської України 1963 р.

5. Кримську область було передано до складу УРСР у:

- а) 1953 р.;
- б) 1954 р.;
- в) 1956 р.;
- г) 1963 р.

6. Розкрийте зміни у трудовому та колгоспному праві в повоєнний період і період десталінізації.

7. Вкажіть на зміни, що відбулись у кримінальному праві у 50 - 60-х роках.

8. Охарактеризуйте ключові положення Закону про судоустрій УРСР 1960 р.

9. Назвіть заходи що характеризували реорганізацію правоохоронних органів.

10. Що таке номенклатура і яке, на Вашу думку, місце посідала вона в адміністративно-командній системі? Чи є номенклатура сьогодні?

11. Охарактеризуйте головні чинники, що зумовили застій економічного, суспільно-політичного життя в СРСР. Якими були особливості періоду застою в Україні.

12. Вимога відповідності Основного Закону України (1978 р.) Конституції Союзу зробила неможливим існування національної системи права. По суті, основні правові акти, що діяли на території УРСР, були копіями загальносоюзних. Жодний з них не містив особливостей, що підтверджували б національну-державну самобутність України, її право на створення самостійної правової системи. Аргументовано підтвердіть або спростуйте цю тезу.

13. Основними причинами невдач реформ 60-х - перша половина 80-х років були:

- а) командні методи управління;
- б) орієнтація на інтенсивні форми і методи господарювання;
- в) мілітаризація економіки;
- г) невтручання держави в економічні процеси;
- д) криза створеної у 30-х роках радгоспно-колгоспної системи.

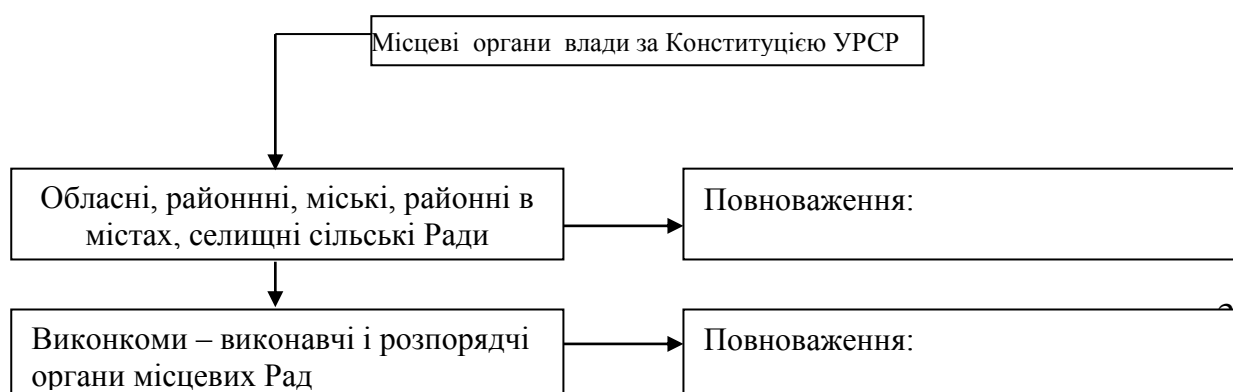
(Правильні відповіді підкресліть)

14. Розкрийте структуру та повноваження вищих органів державної влади та управління за Конституцією 1978 р.

15. За Конституцією 1978 р. найвищим органом влади республіки була (и):

а) Президія ВР УРСР; в) Верховна Рада УРСР; г) Державні комітети.

16. У наданій схемі місцевих органів влади й управління, визначіть їх повноваження.

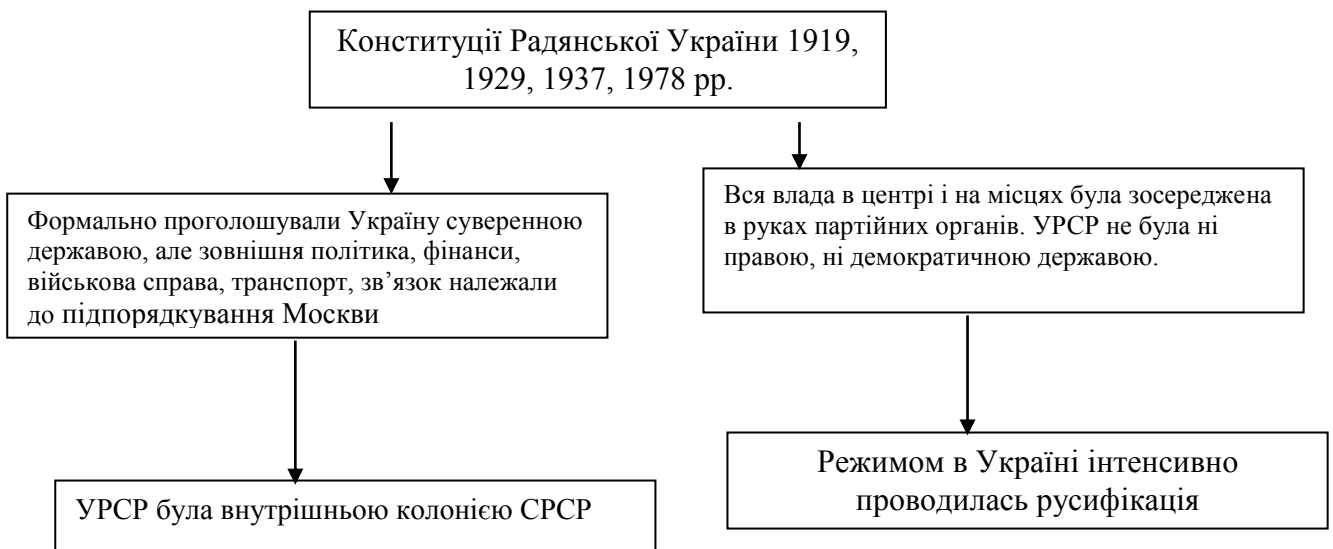


17. Продовжіть речення: „Основоположні принципи судової системи республіки визначав 8 розділ Конституції. Найвищим судовим органом УРСР визначався До судової системи також включалися

18. Український дисидентський рух 60-х - поч. 80-х років ХХ ст. це:

- а) широкий громадський рух за автономію України;
- б) протест окремих представників творчої інтелігенції проти політики русифікації в Україні;
- в) протест об'єднаних в окремі організації „інакомислячих” проти політики порушення громадських, національних прав, проти заборони на свободу совісті.

19. Аргументовано підтвердіть або спростуйте нижче наведені у таблиці положення



20. Кодекс про шлюб та сім'ю (20 червня 1969 р.) УРСР визнавав також законним (народжував права і обов'язки подружжя) релігійний обряд одруження:

- а) так; б) ні;

21. 8 липня 1970 р. було прийнято Земельний кодекс УРСР (набрав чинності з 1 січня 1972 р.), який встановив монопольне право власної держави на землю. На вашу думку, як це впливало на ефективність використання та якість цього багатства суспільства. Обґрунтуйте свою думку.

Тема 17, 18. Держава і право в роки розбудови незалежної України (1991 - до сьогодні) (4 год.)

1. Правові наслідки проголошення України незалежною державою.

2. Реформування та створення нових органів влади (1991-2006 рр):

а) концепція реорганізації державного управління та проблеми реформування системи влади в період 1991-1996 рр.;

б) правові основи організації державної влади в Україні після прийняття Конституції 1996 р.

3. Національна українська революція 2004-2005 рр.: стратегія реформування системи органів державної влади і державного управління.

4. Розробка і прийняття нової Конституції України 1996 р. Зміни до Основного Закону України у 2004 році.

5. Реформування законодавства. Розвиток галузей права (1991-1996 рр. - I етап; 1996-2011 рр. - II етап).

6. Реформування судових та правоохоронних органів.

Основні терміни і поняття: верховенство права, вільна економічна зона, геополітика, державний суверенітет, демократична республіка, етнонаціоналізм, інтеграція, імпічмент, інформаційне суспільство, конституційний лад, правонаступництво, держави, правова держава, приватизація, ринкові реформи, унітарна держава, харизматичний лідер, верховенство права, Біловезька угода, декларація, демократична республіка, конституційний процес, Конституційний договір, Конституційний суд, Національна гвардія, Служба безпеки, омбудсмен, «помаранчева» революція, референдум.

Реферати: 1. Конституційний договір між Президентом та Верховною Радою про основи організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування; 2. Концепції реформування системи влади в передвиборчих програмах кандидатів у Президенти України – 2004, 2010 рр.; 3. Проблеми державного будівництва на основі Конституції України 1996 р.; 4. Проблеми кодифікації законодавства незалежної України.

Питання, завдання і тести для контролю та самоперевірки

1. Україна першою із радянських республік проголосила свою незалежність.

а) так; б) ні;

2. Сучасний етап історії України поставив перед українським суспільством нові завдання (доповніть наданий перелік):

- розбудова правової демократичної України;
- створення багатокладної;
- консолідація суспільства на базі;
- утвердження на

2. Виконайте завдання, заповнивши таблицю: „Основні державотворчі події в Україні 1991-2011 рр.”.

| Основні події | 1991 - 2011 рр. |
|---------------|-----------------|
| | |

4. Розкрийте зміст основоположних нормативних актів періоду становлення незалежності України.

5. На Вашу думку, з приводу якого питання проводився всеукраїнський референдум у грудні 1991 р.?

а) у зв'язку з внесенням змін і доповнень до Конституції України;

б) з необхідністю дострокових парламентських виборів;

в) у зв'язку з визначенням незалежності України (підтвердження акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року);

г) у зв'язку з запровадженням президентства в Україні.

6. Охарактеризуйте основні етапи розвитку конституційного процесу в Україні (1991-1996 рр.).

7. Виконайте завдання на тему: „Багатопартійна система в Україні”.



Вкажіть на зміни, що відбулися в державі у зв'язку з парламентськими 2006 р. та президентськими виборами 2010 р.

8. Вкажіть державу, яка першою визнала державний суверенітет України.

- а) Російська Федерація;
- б) Польща;
- в) Канада;
- г) США.

9. Виділіть ключові проблеми реформування системи влади в Україні.

10. Розкрийте загальні засади конституційного ладу України та його гарантії.

11. На Вашу думку, які проблеми постали перед Україною після національної української революції 2004-2005 років. Як Ви оцінюєте перші „100 днів” роботи нової влади.

12. Якими на Вашу думку, мають бути пріоритети у зовнішній політиці суверенної Української держави? Обґрунтуйте свій вибір:

- а) Західний напрям;
- б) Східний напрям;
- в) Захист і забезпечення національних інтересів України;
- г) Ваш варіант.

Методичні вказівки та завдання для індивідуальної навчально - дослідної роботи (ІНДЗ) студентів з курсу „Історія держави і права України (в т. ч. Звичаєве право) ”

«Як би ми вчилися так як треба, то й мудрість би була своя...». Це твердження великого Кобзаря надзвичайно актуальне, адже фахівці самим життям поставленні перед необхідністю вибору кращих варіантів із багатьох можливих. Навчений «чому-небудь» і «як-небудь» фахівець не має майбутнього.

Виходячи з того, що основним завданням вищої школи в сучасних умовах є підготовка всебічно розвинених, здатних безперервно вчитись, поповнювати і поглиблювати свої знання фахівців, то в цьому контексті видається актуальним успішне виконання індивідуального навчально-дослідного завдання студентом.

Індивідуальне навчально-дослідне завдання студента (надалі ІНДЗ) є видом позааудиторної самостійної роботи студента навчального чи навчально-дослідницького характеру, яке виконується в процесі вивчення програмного матеріалу навчального курсу і завершається разом із складанням підсумкового іспиту чи заліку із даної навчальної дисципліни.

Мета. Самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчального курсу та розвиток навичок самостійної роботи.

Зміст. Завершена теоретична або практична робота в межах навчальної програми курсу, яка виконується на основі знань, умінь і навичок, одержаних в процесі лекційних та семінарських занять, охоплює декілька тем або зміст навчального курсу в цілому.

Порядок подання та захисту ІНДЗ.

1. Звіт про виконання ІНДЗ подається у вигляді скріпленого зошита (реферату) з титульною сторінкою стандартного зразка і внутрішнім наповненням із зазначенням всіх позицій змісту завдання(за обсягом до 10 арк.)

2. ІНДЗ подається викладачу який читає лекційний курс з даної дисципліни та приймає іспит або залік не пізніше ніж за два тижні до іспиту.

3. Оцінка за ІНДЗ виставляється на заключному занятті (практичному семінарському, колоквіумі і т. п) з курсу на основі

попереднього ознайомлення викладача зі змістом ІНДЗ можливий захист завдання шляхом усного звіту студента про виконану роботу (до 5 хв.).

4. Оцінка за ІНДЗ є обов'язковим компонентом іспитової оцінки і враховується при проведенні підсумкової оцінки з навчального курсу. Питома вага ІНДЗ у загальній оцінці з дисципліни, залежно від складності та змісту завдання, може становити від 20% до 40% .

Перелік ІНДЗ для студентів з “Історії держави і права України” (в т. ч. Звичаєве право)

1. Розкрийте предмет і завдання курсу "Історії держави і права України". Назвіть та охарактеризуйте основні підходи до періодизації курсу.

2. Суспільно-політичний устрій скіфської держави. Охарактеризуйте джерела та риси права Скіфії.

3. У чому полягає принципова відмінність державного устрою античних полісів від устрою Скіфії? Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій міст-держав. Джерела та основні риси права античних полісів Північного Причорномор'я.

4. Коли і за яких умов утворилася Боспорська держава? Охарактеризуйте процес її перетворення в царство. Джерела та основні риси права Боспорської держави.

5. Охарактеризуйте процес формування державності у східних слов'ян. Процес перетворення органів суспільного самоврядування у слов'янських племінних союзах на державні органи.

6. Якими факторами був зумовлений процес виникнення Давньоруської держави? У чому полягає наукова неспроможність норманської та пантюркської теорій походження державності у східних слов'ян?

7. Охарактеризуйте суспільний лад Київської Русі.

8. Дайте характеристику державного устрою Київської Русі. Поясніть зміст і значення реформ Володимира Великого.

9. Охарактеризуйте систему судових органів Київської Русі.

10. Дайте загальну характеристику джерел права Київської Русі.

11. Охарактеризуйте структуру, зміст і значення Руської Правди.

12. Розкрийте зміст права власності в Київській Русі. Особливості захисту права власності різних прошарків суспільства за Руською Правдою.

13. Охарактеризуйте розвиток зобов'язального права в Київській Русі.
14. Розкрийте зміст спадкового права в Київській Русі та зміну в шлюбно-сімейному праві після прийняття християнства.
15. Охарактеризуйте поняття та види злочинів у Київській Русі.
16. Які види покарань за злочини застосовували в Київській Русі?
17. Характер судового процесу на Русі. Охарактеризуйте основні процесуальні дії та судові докази.
18. У чому полягав вплив особливостей розвитку феодального землеволодіння на суспільно-політичний устрій Галицько-Волинського князівства.
19. Назвіть відмінності джерельно-правової бази Галицько-Волинської держави. У чому полягали особливості системи права Галицько-Волинського князівства?
20. Охарактеризуйте вплив станової організації литовсько-руського суспільства на формування інститутів державної влади.
21. Складіть схему судових установ Великого князівства Литовського. Поясніть зміст судової реформи середини XVI ст. Дайте характеристику судових установ.
22. Охарактеризуйте джерела права Великого князівства Литовського. Розкрийте зміст Литовських Статутів та їх значення для розвитку українського права.
23. Охарактеризуйте процес розвитку державного та цивільного права литовсько-руської доби.
24. Охарактеризуйте поняття та види злочинів; система покарань за русько-литовським правом.
25. Охарактеризуйте процесуальне право литовсько-руської доби.
26. Польсько-литовські унії (XIV-XV ст.) та їхні правові наслідки для України.
27. Охарактеризуйте джерела та риси права на українських землях польської доби.
28. Розкрийте систему військово-адміністративних органів та управління Запорозької Січі. Охарактеризуйте систему судів на Січі.
29. Особливості правової системи Запорозької Січі. Дайте характеристику джерел і рис права Запорозької Січі.
30. Охарактеризуйте процес формування Української національної держави під проводом Б. Хмельницького.

31. Правовий статус Української гетьманської держави та форма державно-правових зв'язків України з Росією за договором 1654 р.
32. Розкрийте зміни у суспільному устрої Гетьманщини.
33. Охарактеризуйте форму та адміністративно-політичний устрій козацько-гетьманської держави.
34. Охарактеризуйте судоустрій козацько-гетьманської держави до і після судової реформи 1760-1763 рр.
35. Джерела права козацько-гетьманської держави. Чому гетьманські статті вважають конституціями козацько-гетьманської держави? Розкрийте порядок укладання та основний зміст цих актів. У чому полягало обмеження автономії України?
36. Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького (1710 р.): основні ідеї та можливості їх реалізації в гетьманській державі.
37. Що спричинило кодифікацію українського права у XVIII ст.? Поясніть зміст і наслідки кодифікаційних робіт.
38. Охарактеризуйте збірник українського права 1743 р. "Права, за якими судиться малоросійський народ".
39. Процес розвитку цивільного та цивільно-процесуального права козацько-гетьманської держави.
40. Охарактеризуйте процес розвитку кримінального та кримінально-процесуального права козацько-гетьманської держави.
41. Розкрийте зміни в українському суспільстві в період входження до складу Російської імперії.
42. Сутність і основний зміст реформ другої половини XIX ст., особливості їх впровадження на Україні.
43. Охарактеризуйте порядок створення, діяльність та юрисдикцію судів за реформою 1864 р.
44. Джерела права, чинного на українських землях у складі Російської імперії. Поясніть зміст кодифікації права на українських землях у першій половині XIX ст.
45. Розкрийте процес розвитку цивільного та цивільно-процесуального права на українських землях у складі Російської імперії.
46. Охарактеризуйте процес розвитку кримінального та кримінально-процесуального права на українських землях у складі Російської імперії.
47. Розкрийте джерела та риси права на українських землях у складі Австро-Угорської імперії.

48. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій на українських землях у складі Австро-Угорщини.

49. Джерела та основні риси права на українських землях у складі Австро-Угорщини.

50. За яких обставин утворилася Центральна Рада? Процес становлення й зміцнення Центральної Ради як найвищого владного органу в Україні, а також інших центральних і місцевих органів влади й управління УНР.

51. У законодавчій діяльності Центральної Ради простежується два періоди. Поясніть їх зміст і особливості.

52. Якою державою мала стати Україна за Конституцією УНР? Зміст і структура Конституції УНР.

53. Дайте правову характеристику режиму Гетьманату. Висвітліть повноваження центральних та місцевих органів влади й управління Української держави.

54. Як відбувалися процеси реформування судово-прокурорської системи та створення правоохоронних органів Гетьманату?

55. Охарактеризуйте законодавство Гетьманату.

56. Дайте характеристику державного ладу УНР доби Директорії.

57. Охарактеризуйте правову систему Директорії.

58. Коли і за яких обставин виникла Західноукраїнська Народна Республіка? Охарактеризуйте державний устрій ЗУНР.

59. Охарактеризуйте законодавство ЗУНР.

60. Дайте правову характеристику процесу становлення радянської державності і права в Україні (1917-1920 рр.).

61. Які зміни в державному статусі УСРР відбулися внаслідок утворення Союзу РСР? Охарактеризуйте побудову центральних і місцевих органів влади й управління та їхні повноваження за Конституціями 1919 і 1929 р.

62. Охарактеризуйте судові та правоохоронні органи в УСРР 20-х роках.

63. Розкрийте причини та зміст першої кодифікації радянського права в Україні.

64. Розкрийте характерні риси права УСРР у 20-х роках.

65. Зміни у державному устрої України, характерні у 30-х роках. Складіть порівняльну схему центральних і місцевих органів влади й

управління за Конституціями 1929 і 1937 р. У чому полягали повноваження цих органів?

66. Система судових, правоохоронних і репресивно-каральних органів у 30-х роках. У чому полягало посилення їхньої централізації?

67. Розкрийте основні положення Конституції УРСР 1937 р.

68. Визначте характерні риси цивільного, цивільно-процесуального права в Україні 30-х роках ХХ.

69. Визначте характерні риси трудового й колгоспного права в Україні 30-х років ХХ ст.

70. Визначте характерні риси кримінального та кримінально-процесуального права в Україні 30-х років. Поясніть зміст актів, що були спрямовані на розгортання масових репресій.

71. Розкрийте правові засади приєднання Західної Волині, Східної Галичини, Північної Буковини та частини Бессарабії до складу УРСР.

72. Охарактеризуйте процес перебудови органів влади й управління на початку війни. Які зміни відбулися у діяльності судових і правоохоронних органів відповідно до Указу "Про воєнний стан" від 22 червня 1941 р.?

73. На які адміністративні одиниці поділялася територія України в період німецько-фашистської окупації? Визначте характерні риси та особливості окупаційного режиму.

74. Спроби національно-державного будівництва в 1941 р (Карпато-українська держава).

75. Проголошення Української держави у Львові (30.06.1941 р.): теоретико-правовий аналіз.

76. Організаційно-правові засади становлення та діяльності Українського повстанського запілля.

77. Документи Української Головної Визвольної Ради: правова оцінка.

78. "Нарис проекту Основних Законів (Конституції) Української держави" М. Сціборського.

79. Зміни у цивільному та цивільно - процесуальному праві під час Другої світової війни.

80. Зміни у трудовому та колгоспному праві під час Другої світової війни.

81. Зміни у кримінальному та кримінально-процесуальному праві під час Другої світової війни.

82. Розкрийте характерні особливості державно-правового розвитку України у повоєнний період та період "десталінізації".

83. Охарактеризуйте зміни в судовій системі та правоохоронних органах УРСР у повоєнні роки та період "десталінізації".

84. Розкрийте причини, зміст та особливості другої кодифікації радянського права (60-80 роки ХХ ст.).

85. Які зміни відбулися у цивільному та цивільно-процесуальному законодавстві після Другої світової війни та у період "десталінізації"? Охарактеризуйте Цивільний і Цивільно-процесуальний кодекси УРСР 1963 р.

86. Розкрийте зміни у трудовому та колгоспному праві у повоєнний період і період "десталінізації".

87. Розкрийте зміни у кримінальному та кримінально-процесуальному праві у повоєнний період та період "десталінізації". Охарактеризуйте Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси УРСР 1960 р. Які тенденції характерні для розвитку кримінального права?

88. Розкрийте основні положення Конституції УРСР 1978 р.

89. Які зміни в органах влади й управління України відбулися за Конституцією УРСР 1978 р.? На підставі яких законодавчих актів завершився процес централізації судових і правоохоронних органів? Охарактеризуйте цей процес.

90. Розкрийте риси адміністративного, цивільного, сімейного та житлового права в 70-80-х роках.

91. Охарактеризуйте розвиток трудового, земельного та природноресурсового законодавства в 70-80-х роках.

92. Охарактеризуйте розвиток кримінального та кримінально-процесуального права в 70-80-х роках.

93. У чому полягали зміни державно-правового статусу УРСР наприкінці 80-х - початку 90-х років? Якими законодавчими актами вони стверджувалися?

94. Охарактеризуйте зміни у законодавстві, що регулювало економічні, трудові та соціально-культурні відносини в період "перебудови".

95. Які зміни у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві були спричинені реформуванням суспільства й держави наприкінці 80-х - початку 90-х років?

96. Передумови та правові наслідки проголошення незалежності України. Визначте основні положення схваленої 16 липня 1990 р.

Декларації про державний суверенітет України, історичне значення Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. і Всенародного референдуму 1 грудня 1991 р.

97. Конституційний процес у незалежній Україні. Визначте основні положення Конституції України 1996 р.

98. Процес державного будівництва в Україні на сучасному етапі.

99. Процес реформування судової системи України на сучасному етапі.

100. Розкрийте основні риси розвитку сучасного українського законодавства.

Тематика курсових робіт
з курсу „Історія держави і права України”
(в т. ч. Звичаєве право)
(для денної та заочної форми навчання)

Методичні вказівки до написання курсових робіт

Згідно з Положенням про організацію навчального процесу у ВНЗ України курсові роботи виконуються з **метою** закріплення, поглиблення і узагальнення знань, отриманих студентами за час навчання, та їх застосування до комплексного вирішення конкретного фахового завдання.

Курсова робота - це самостійне навчально-наукове дослідження студента, яке виконується з певного навчального курсу або з окремих його розділів.

Тематика курсових робіт має відповідати завданням навчальної дисципліни і тісно пов'язуватися з практичними потребами конкретного фаху. Вона затверджується на засіданні кафедри. Виконання курсових робіт визначається графіком.

Основна мета курсової роботи - глибоко і творчо вивчити одне з конкретних питань навчального курсу ІДПУ, оволодіти методами наукового дослідження.

У процесі роботи студенти вдосконалюють і розвивають такі навички і вміння:

- самостійно формулювати проблему дослідження;
- визначати мету, основні завдання, предмет і об'єкт дослідження;
- здійснювати пошук і добір потрібної наукової інформації;
- логічно і аргументовано висловлювати свої думки, пропозиції, робити висновки;
- правильно оформлювати науково - довідковий матеріал;
- публічно захищати підготовлену роботу (робити наукові повідомлення, відповідати на запитання, захищати свою точку зору тощо).

Обсяг курсової роботи має бути в межах 20-30 сторінок комп'ютерного тексту, без урахування додатків і списку використаних джерел.

Курсова робота з ІДПУ, передбачена навчальним планом і є окремим плановим завданням щодо поглибленого вивчення

актуальних проблемних питань курсу й оцінюється шляхом рецензування та комісійного її захисту. Підсумкова оцінка визначається за 100-ю системою оцінювання, за результатами знань її змісту, основних положень обраної проблеми, оформлення роботи, вміння аргументовано відповідати на поставлені питання комісії.

Перелік тем курсових робіт з курсу "Історія держави і права України" (в т. ч. Звичаєве право)

1. Дослов'янські державні утворення на території України: місце та роль в національному державо - та правотворенні.
2. Джерела та характерні риси права Київської Русі.
3. „Руська Правда” - видатна правова пам'ятка Русі - України.
4. Церковне (канонічне) право Київської Русі.
5. Давньоруське звичаєве право.
6. Цивільні правовідносини за Руською Правдою.
7. Кримінальне право за Руською Правдою та Литовськими Статутами: порівняльний аналіз.
8. Галицько - Волинська держава - правонаступниця державних традицій Київської Русі.
9. Джерела та характерні риси розвитку права Галицько - Волинської держави.
10. Zobov'язально-договірні відносини за звичаєвим правом (X - поч. XX ст.).
11. Звичай як джерело формування українського трудового права.
12. Звичаєве право у родинно - шлюбних відносинах країнців (X - поч. XX ст.)
13. Звичаєві норми у розвитку кримінального та кримінально-процесуального права (X - поч. XX ст.)
14. Литовсько - Руська держава: особливості державного та суспільного устрою.
15. Литовські статuti: зміст та значення для розвитку українського права.
16. Право власності, zobov'язальне та спадкове право за Литовсько - Руської доби.
17. Розвиток кримінального права за трьома Литовськими статутами.

18. Органи центрального та місцевого управління на українських землях періоду польського панування.
19. Судоустрій та судочинство на українських землях в литовсько - русько - польський період.
20. Магдебурзьке право та його застосування в Україні.
21. Система військово - адміністративних органів і управління Запорізької Січі.
22. Звичаєве козацьке право і суд на Січі.
23. Копні суди на українських землях у XIV - XVI ст.
24. Особливості державного устрою та суспільного ладу Війська Запорозького у 1648 - 1657 рр.
25. Гетьманські статті - конституції Української гетьманської держави.
26. Кодифікація українського права другої половини XVIII ст.
27. „Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р. - перший кодекс українського права.
28. Конституція Пилипа Орлика: основні ідеї і можливості реалізації як державного документа.
29. Розвиток цивільного та кримінального права Козацько - Гетьманської держави.
30. Причини та хід кодифікації українського права та загальноросійської кодифікації перш. пол. XIX ст.
31. „Зібрання малоросійських прав” 1807 р.: зміст та значення.
32. Порівняльний аналіз судоустрою в українських землях до і після судової реформи 1864 р.
33. Джерела та система права на західноукраїнських землях часу австрійського панування (кін. XVIII - 1918 р.).
34. Органи самоврядування в Галичині та Північній Буковині періоду австрійського панування.
35. Розвиток цивільного та кримінального права в українських землях у складі Австро - Угорської імперії.
36. Законодавча діяльність „першої” УНР.
37. Порівняльний аналіз земельного законодавства України періоду 1917-1920 рр.
38. Державне будівництво та право доби Гетьманату.
39. Державне будівництво та право „другої” УНР (доба Директорії).
40. Судова система “першої” та “другої” УНР та Української Держави: порівняльний аналіз.

41. Конституція УНР 1918 р.: зміст та значення.
42. Порівняльний аналіз судової системи на різних етапах Української революції (1917 - 1920 рр.).
43. Конституційне законодавство ЗУНР.
44. Конституційний проект С. Дністрянського.
45. Перша Конституція радянської України (1919 р.).
46. Кодифікація радянського законодавства в Україні у 20 - х роках ХХ ст.
47. Цивільне і цивільно-процесуальне право УСРР у 20-х роках ХХ ст.
48. Кримінальне і кримінально-процесуальне право УСРР у 20-х роках ХХ ст.
49. Кримінальні кодекси УСРР 1922, 1927 рр.: порівняльний аналіз.
50. Цивільний кодекс УСРР 1922 р.: основні положення.
51. Друга комплексна кодифікація радянського права в Україні (1956 - 1984 рр.).
52. Колгоспне і земельне право.
53. Державотворча діяльність ОУН, УПА, УГВР.
54. Судова система та правоохоронні органи УРСР у 70 - 80 -х роках ХХ ст.
55. Конституція УРСР 1978 року.: основні положення.
56. Зміни в законодавстві УРСР періоду перебудови (1985 - 1991 рр.).
57. Проблеми державного будівництва незалежної України (1991 - 2010 рр.): етапи, особливості.
58. Прийняття Конституції незалежної України 1996 року: зміст та значення.
59. Кодифікація законодавства незалежної України (1991 - 2011 р.).
60. Реформування судової системи України на сучасному етапі.

Екзаменаційні питання
з курсу „Історія держави і права України”
(в т. ч. Звичаєве право)

1. Предмет та завдання курсу „Історія держави і права України”: місце і роль у системі юридичних дисциплін. Методологія вивчення історико - правових явищ.
2. Періодизація, джерела та історіографія курсу "Історія держави і права України".
3. Скіфське царство: суспільно - політичний лад та право.
4. Античні міста - держави Північного Причорномор'я: суспільно - політичний лад і право.
5. Боспорське царство та його право.
6. Формування державності у східних слов'ян. Виникнення Київської Русі.
7. Реформи Володимира Святославовича та їх історичне значення для завершального етапу формування Руської (Київської) держави.
8. Суспільний устрій Русі - України.
9. Державний лад Русі - України.
10. Основні концепції походження Київської Русі (норманська, хозарська): виникнення, обґрунтування, історико - правова оцінка.
11. Джерела та характерні риси права Київської Русі.
12. „Руська Правда” визначна пам'ятка правової культури Русі - України.
13. Цивільні правовідносини за „Руською Правдою”.
14. Кримінальне право за „Руською Правдою”.
15. Суд і судовий процес Київської Русі.
16. Традиції державності (особливості політичного розвитку) князівств Київської Русі у період феодальної роздробленості.
17. Галицько - Волинська держава: особливості суспільного ладу та державного устрою.
18. Джерела та характерні риси права Галицько - Волинської держави.
19. Державно - правове становище українських земель у складі Великого князівства Литовського.
20. Станова організація литовсько - руського суспільства, її вплив на формування інститутів державної влади.
21. Структура й функції органів центрального та місцевого управління в Литовсько - Руській державі.

22. Судоустрій та судочинство на українських землях в часи Великого князівства Литовського.
23. Джерела права Литовсько - Руської держави, їх загальна характеристика.
24. Чинність Литовських статутів (1529, 1566, 1588 рр.) в Україні.
25. Цивільне право і процес за Литовськими статутами.
26. Кримінальне право і процес за Литовськими статутами.
27. Державні Унії Польщі та Литви (XIV - XV ст.) та їх наслідки для України.
28. Суспільний лад та правовий статус населення на українських землях у складі Речі Посполитої.
29. Органи державної влади Польського Королівства та Речі Посполитої, їх повноваження.
30. Рецепція Річчю Посполитої правової системи Великого князівства Литовського, що ґрунтувалося на давньокиївському праві.
31. Магдебурзьке право в Україні: виникнення, суть , застосування.
32. Виникнення українського козацтва: причини, джерела та соціальна база формування.
33. Запорізька Січ: структура та функції органів влади.
34. Звичаєве козацьке право. Суд і судочинство у Запорізькій Січі.
35. Формування української національної держави - Війська Запорозького - в 1648 - 1657 рр.
36. Право і судочинство у Війську Запорозькому в період Національно - визвольної війни 1648 - 1657 рр.
37. Суспільний устрій Української гетьманської держави (XVII - XVIII ст).
38. Правовий статус України за „Березневими статтями” 1654 р. та подальші зміни у її політико - правовому становищі у складі Росії.
39. Органи центрального і місцевого управління Української гетьманської держави. Органи самодержавного управління Гетьманщиною.
40. Гетьманські статті - конституції XVII - XVIII ст. - основа державного статусу Гетьманщини.
41. Ліквідація царизмом автономного устрою України.
42. „Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького” (1710 р.): зміст і значення.

43. Судоустрій та основні риси судового процесу України - Гетьманщини. Судова реформа 1760 - 1763 рр.
44. Регулювання цивільно - правових відносин в Українській гетьманській державі (др. п. XVII - XVIII ст.).
45. Кримінальне право та процес України - Гетьманщини (др. пол. XVII - XVIII ст.).
46. Джерела права Української гетьманської держави.
47. Кодифікація права в Україні перш. пол. XVIII ст., її особливості.
48. „Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р.
49. Суспільно - політичний устрій українських земель у складі Російської імперії в перш. пол. XIX ст.
50. Центральні та місцеві органи управління в Україні перш. пол. XIX ст.
51. Причини та особливості кодифікації права на українських землях та загальноросійські кодифікації права в перш. пол. XIX ст.
52. Судова система і судочинство в Україні перш. пол. XIX ст.
53. Реформи 1860 - 1870-х років в Російській імперії та їх реалізація на українських землях.
54. Селянська реформа 1861 р.: особливості проведення в Україні.
55. Судова реформа 1864 р. та особливості її проведення в Україні.
56. Загальна характеристика контрреформ 80 - 90-х років на українських землях у складі Російської імперії.
57. Основні риси цивільного права та процесу на українських землях у др. пол. XIX ст.
58. Кримінальне право та процес на українських землях у др. п. XIX ст.
59. Судова реформа др. п. XIX ст. та її реалізація на українських землях.
60. Адміністративно - політичний устрій західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії (кін. XVIII - сер. XIX ст.).
61. Органи австрійської урядової адміністрації на західноукраїнських землях.
62. Органи самоврядування у Галичині, Північній Буковині часу Австрійської та дуалістичної Австро - Угорської імперії.
63. Джерела та основні риси права на українських землях у складі Австро - Угорщини.

64. Постановня та уконституювання Української Центральної Ради.
65. Державотворча діяльність Центральної Ради. I, II, III, Універсали. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).
66. IV Універсал Центральної Ради та його історико - правове значення для України.
67. Центральні та місцеві органи влади й управління УНР.
68. Законодавча діяльність Української Центральної Ради.
69. Конституція УНР 1918 р.: основні положення, значення.
70. Судова система „першої” УНР.
71. Українська держава гетьмана П.Скоропадського. Закони про тимчасовий державний устрій (29 квітня 1918 року).
72. Судова система та правоохоронні органи періоду Гетьманату.
73. Законодавча діяльність у період Української держави П. Скоропадського.
74. Органи влади й управління „другої” УНР (доба Директорії).
75. Правова система доби Директорії. Судова система.
76. Західноукраїнська Народна Республіка: органи влади й управління. Акт злуки від 22.01.1919 р.: теоретико - правовий аспект.
77. Конституційне законодавство ЗУНР. Земельна реформа. Військове будівництво.
78. Становлення радянської державності в Україні (1917 - 1920 рр.).
79. Перша Конституція радянської України 1919 р.
80. Юридичне оформлення входження УСРР до складу СРСР.
81. Становлення радянського права в Україні (1917 - 1921 рр.).
82. Перша кодифікація права радянської України (1922 - 1930 рр).
83. Конституція УСРР 1929 року: основні положення.
84. Кодифікація конституційного й адміністративного права в УСРР у 20-х роках ХХ ст.
85. Кодифікація цивільного, цивільно - процесуального та сімейного права УСРР у 20 - х роках ХХ ст.
86. Земельне право УСРР у 1920 - 1930-х роках.
87. Трудове право УСРР у 1920 - 1930-х роках.
88. Кодифікація кримінального, кримінально - процесуального права УСРР у 20 - х р. ХХ ст.

89. Деформація політичної та державної системи УРСР. у період репресивно - тоталітарного режиму (1929 - 1939 рр.).
90. Надзвичайне законодавство СРСР та право України у 30-ті роки.
91. Державність і право на західноукраїнських землях у 1920 - 1939 роках.
92. Правове оформлення входження західноукраїнських земель до складу УРСР.
93. Спроби відновлення української державності. Незалежність Карпатської України.
94. Державотворча діяльність ОУН, УПА, УГВР.
95. Перебудова органів державної влади і управління в роки Другої світової війни (1939 - 1945 рр.).
96. Основні зміни в правовій системі УРСР у період німецько - радянської війни.
97. Управління та репресивні органи німецького окупаційного режиму „нового порядку” на території України.
98. Загальна характеристика основних галузей права УРСР кін. 1940 - 1950-ті роки ХХ ст.
99. Реорганізація органів влади і управління в Радянській Україні в період десталінізації (др. пол. 50-х - перш. пол. 1960-х рр. ХХ ст.).
100. Суспільний лад УРСР у період десталінізації.
101. Причини, зміст і особливості другої кодифікації радянського права (1956 - поч. 1980-х років).
102. Цивільне та цивільно - процесуальне законодавство УРСР 1960 - 1980-х рр. ХХ ст.
103. Характеристика Кодексу законів про шлюб та сім'ю 1969 р.
104. Зміни в кримінальному праві УРСР (КК 1960 р.) .
105. Трудове право УРСР в 50 - 80-х роках ХХ ст.
106. Колгоспне право УРСР в 50 - 80 -х роках ХХ ст.
107. Авторитарна командно - адміністративна система управління у „брежнєвський період” неосталінізму (сер.60-х - сер. 80-х рр. ХХ ст.).
108. Конституція УРСР 1978 р: зміни в органах влади та управління.
109. Державно - правова думка руху опору (60 - 80-х рр. ХХ ст.).
110. Державно - правові підстави здобуття Україною незалежності.

111. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.: зміст та значення.
112. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Всенародний референдум 1 грудня 1991 р.: теоретико - правовий аспект.
113. Шляхи розбудови Української держави: державний лад та правова система в період 1991 - 1996 рр.
114. Прийняття Конституції незалежної України (28.06.1996 р.): основні положення та значення.
115. Досягнення та прорахунки в державному будівництві України в період 1996 - 2011 років.
116. Правова реформа в Україні (1991 - 2011 рр.): етапи, досягнення, прорахунки.
117. Цивільний Кодекс України 2003 року: основні положення.
118. Характеристика Кримінального Кодексу України 2001 року.
119. Сімейний Кодекс України 2002 року: основні положення.
120. Проект Трудового Кодексу України: характеристика основних положень.
121. Реформування судової системи України на сучасному етапі.
122. Українська національна („помаранчева”) революція кінця 2004 р.: спроба державно - правового реформування українського суспільства.
123. Правові основи зовнішньополітичної діяльності України (1991 - до сьогодні).

Зміст

| | |
|---|------------|
| <i>Передмова.....</i> | <i>3</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 1. Історія держави і права України як наука і навчальна дисципліна.....</i> | <i>8</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 2. Стародавні держави і право на території України.....</i> | <i>20</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 3. Державний устрій Русі – України.....</i> | <i>30</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 4. Правова система Київської Русі....</i> | <i>41</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 5. Державно - правовий розвиток Галицько - Волинської держави (999 – 1349 рр.).....</i> | <i>56</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 6. Литовсько-Руська держава і право (друга половина XIV - XVI ст.).....</i> | <i>70</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 7. Держава і право на українських землях у складі Королівства Польського та Речі Посполитої (XIV – серед. XVII ст.).....</i> | <i>84</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 8. Запорізька Січ, її політичний устрій та право.....</i> | <i>96</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 9. Формування національної державності в роки національно - визвольної війни 1648 - 1657 років. Право.....</i> | <i>108</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 10. Українська гетьманська держава: державний лад, суспільний устрій і право (друга половина XVII - XVIII ст.).....</i> | <i>119</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 11. Кодифікація українського права другої половини XVIII ст.....</i> | <i>140</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 12. Державно - правове становище українських земель у складі Російської імперії в другій половині XIX - на початку XX століття.....</i> | <i>149</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 13. Державно - правовий розвиток західноукраїнських земель в період австрійського та австро - угорського панування (1772 - 1918 роки).....</i> | <i>161</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 14. Національна державність і право за доби української революції (1917 - 1920 роки).....</i> | <i>171</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 15. Державно - правові інститути Західноукраїнської народної Республіки (1918 - 1923 рр.).....</i> | <i>189</i> |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 16. Формування радянської держави і права в Україні (1917 - 1920 роки).....</i> | <i>197</i> |

| | |
|---|-----|
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 17. Держава і право УСРР в умовах нової економічної політики (1921 - поч. 1929 рр.)</i> | 208 |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 18. Перша кодифікація права Радянської України (1921 - 1930 роки)</i> | 217 |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 19. Державно - правове становище України в роки Другої світової війни (1939 - 1945 роки)</i> | 228 |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 20. Становлення Української державності в умовах національно-визвольного руху 30 - 50 років ХХ ст.</i> | 238 |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 21. Державно - правовий розвиток УРСР в 1945 - 1985 роках.</i> | 253 |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 22. Друга кодифікація права Радянської України (1956 - 1985 роки)</i> | 264 |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 23. Державно - правовий розвиток України в період перебудови (1985 - 1991 роки)</i> | 276 |
| <i>КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ № 24. Держава та право незалежної України (1991 - до сьогодні.)</i> | 286 |
| <i>Програма дисципліни «Історія держави і права України»(в т. ч. Звичаєве право)</i> | 303 |
| <i>Тематика семінарських занять з курсу «Історія держави і права України»(в т. ч. Звичаєве право)</i> | 322 |
| <i>Методичні вказівки та завдання для індивідуальної науково-дослідної роботи (ІНДЗ) студентів з курсу «Історія держави і права України» (в т. ч. Звичаєве право)</i> | 358 |
| <i>Тематика курсових робіт з курсу «Історія держави і права України»(в т. ч. Звичаєве право) (ДФН/ЗФН)</i> | 366 |
| <i>Екзаменаційні питання з курсу «Історія держави і права України»(в т. ч. Звичаєве право)</i> | 370 |